

AMBRUS ZOLTÁN MUNKÁI

XIV.

VEZETŐ ELMÉK

IRODALMI KARCOLATOK

BUDAPEST MDCCCXIII

RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET R.-T.
VIII... ÜLLŐI-UT 18. SZÁM.

AMBRUS ZOLTÁN

VEZETŐ ELMÉK

IRODALMI KARCOLATOK

BUDAPEST MDCCCXIII

RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET R.-T.
VIII., ÜLLŐI-UT 18. SZÁM.

AZ ÖSSZES JOGOK FENTARTÁSÁVAL

A NAP nyomdavállalat nyomása, Budapest, VIII., Rökk Szilárd-utca 9.

DICKENS.

Taine Hippolyte — Anglia irodalom-történetéről irt munkájában — egy helyütt*) ezt írja Dickensről: „Alapjában véve Dickens valamennyi regénye ez egy mondásba foglalható össze: Legyetek jók és szeresetek; igazi öröm csak a szív megindulásaiban van; az érzelem teszi az egész embert. Hagyjátok a tudományt a bölcsekre, a büszkeséget a nemesekre, a fényűzést a gazdagokra; legyetek részvétellel az alázatos nyomorúság iránt; a legcsekélyebb és legmegvetettebb lény egymaga annyit érhet, mint a hatalmas és büszke lények ezrei. Óvakodjatok megsérteni a gyöngéd lelkeket, melyek minden állapotban, minden köntös alatt, minden korban virágzanak. Higyjétek, hogy az emberiség, a szájalom, a bocsánat a legszebb az emberben; higyjétek, hogy a bensőség, az ömlengés, a gyöngédség, a köny a legédesebb ezen a világon. Élni semmi; hatalmasnak, bölcsnek, híresnek lenni kevés; hasznosnak lenni nem elég. Csak az élt és csak az ember, aki sirt a jótett emlékére, melyet adott, vagy amelyet kapott.”

Valóban ez a foglalata, tartalma, összes tanulsága minden Dickens-regénynek. És kétségtelen, hogy Dickens leglelkesebb csodálói, akik halálukig nem felejtetik Gopperfield-et és Dombey-t, akik egy életen át a szívökben hordják Dóra és Ágnes képét, akik úgy emlékeznek Pegotty bárkájára, mintha maguk is ott laktak volna gyermekkorukban, arra a kérdésre, hogy mi az

*) *Taine Hippolit Adolf*: Az angol irodalom története. Fordította Csiky Gergely. Budapest, 1885., a Magyar Tudományos Akadémia kiadása, ötödik kötet.

alapgondolata, mi a tárgya, mi a tanulsága, mi a problémája Copperfield-nek, Dombeynek stb., vagy hogy micsoda gondolatokat hirdet Dickensnek egyik s mily másokat a többi regénye, nem tudnának egyebet felelni, csak azokat az általánosságokat, amelyeket Taine tizenöt sorba tömörített. Dickens regényeinek nincs egységes, vagy vezérlő eszméje, nincs témája, nincs különleges gondolatköre; mindannyi csak: egy darab élet. Mit mond, mit hirdet *Twist Olivér*? Mi a tanulsága *A mi közös barátunk-nak*? Melyik szenvedélyt festi *Nickleby*? Melyek azok a lelkiállapotok, amelyeknek rajzát adni *Kis Dorrit* főcélja? Csupa olyan kérdés, amelyre nincs felelet. Ezeknek a hosszú regényeknek sincsen *egy* tárgya; vagyis tárgyuk: az emberi élet a maga nagy változatosságában, minden viszonytagságával, a sokféle ember, a lét egész óceánja. Talán valamelyes kivételkép szerepelhetnének: *Baradby Rudge*, a *Pusztá ház* s leginkább a *Nehéz idők*. Ezek előszeretettel foglalkoznak bizonyos gondolatokkal, portálnak egy-két Dickensnek kedves eszmét, még némi irányzatossággal is meggyanúsíthatók, de a leginkább kiemelkedő gondolat, a könyvet valamelyest jellemző eszme, az irányzatosság ezekben is elvész az emberek, a tárgyak, az események színes rajzában. Talán sohase volt nagy író, akinek oly kevésbé lett volna becsvágya, hogy művészi alkotása bizonyos kiválasztott tárgynak, valamely uralkodó gondolatnak adjon testet, az eszmevilágnak egyik vagy másik körére vessen fényt, s a szenvedélyek megfigyelésének, vizsgálatának valamely különös tanulságát illusztrálja.

Régebben senki se akadt fönn azon, hogy Dickens sok-sok kötetéből úgyszólván egyetlenegy „uralkodó gondolatokat se lehet kihámozni, s legföljebb ilyen tanulságokat meríthetünk: viseljük gondot az elhagyott

gyermekekre, ne vessük meg a kevésbé művelteket, irtsuk ki magunkból a durva önzést, s a pozitív, kalmári szellemet, mert ez nevetségessé és boldogtalanná tesz stb. De ma már Dickens műveinek ez a jellemzősége nagyon föltűnő jelenség. Az utolsó félszázad alatt a regény akkorát változott, hogy szinte mássá alakult. E nagy átalakulásnak egyik fő-jelensége: a gondolat roppant térfoglalása az elbeszélés birodalmában. A mai író nem ír regényt határozott tárgy, téma nélkül; akár rövidebb, akár hosszabb az elbeszélés, valamely különleges kérdéssel foglalkozik. Az elbeszélés bizonyos eset vagy bizonyos szenvedély fejlődésének monográfiája. Az írók nagy többsége problémákat fejteget; a regényírás előkelőségei pláne a szociológus szerepére vállalkoznak, s ha az új területen, melyre elkalandoztak, nagyobb eredményekre nem hivatkozhatnak is, becsvágyuk irányt jelöl, olyan irányt, mely a közel jövőt még inkább foglalkoztatni fogja, mint a jelent. Általában elmondhatni, hogy a mai regényíró nemcsak művész akar lenni, hanem egyszersmind filozófus is, s ráadásul műkedvelő szociológus. És ott tartunk, hogy a mostanában irt elbeszélésben szinte fontosabbnak látszik az eszme, mint maga az alkotás, mely mintha csak ennek az eszmének a tükrözésére volna hivatva s nem magáért van, hanem egy bizonyos célért.

Ebben a korszakban a Dickens-regények témátlansága — témátlanok, mint maga az élet, mint maga a természet — vagy pontosabban szólva: vezérlő gondolatokban való szegénysége igen nagy hiánynak tűnhetik föl. Mintha nem ötven esztendő, hanem több száz év választaná el Dickens Károlyt a mai íróktól. Mintha *Copperfield* közelebb állna *Amadis-hoz*, mint a legújabb idők regényeihez. Aki nem olvasta Dickenst, ebből a

nagy különbségből azt következtethetné, hogy Dickens már elavult.

És csakugyan elavulhatott volna, mert szemben azokkal a nyugtalan és csak tudni vágyó műveltekkel, akik az artisztikus műben is csupán a gondolatot keresik, a kevésbé műveltekre, akiket pártolt és védett, nem támaszkodhatott: az egyszerű gondolkozású emberek, akiknek lelki jelességeit ő fedezte föl az elbeszélés számára, népszerűségét nem tartották volna fönn. Nem tartották volna fönn hálából, mert a sokaság nem ismer hálát, és nem tartották volna fönn a lelki rokonság erejénél fogva, mert a nép fiai Dickens érzés-világába minden lelki jelességeikkel se igen tudnak fölemelkedni. Azonkívül Dickens a kevésbé művelteknek soha se volt könnyű olvasmány. Képekkel halmozott, érzéssel telített, idegességtől vibráló, temperamentumos, részletező, bonyodalmas és nagyon is egyéni stílusát a könnyűvéru olvasó mindig nehézkesnek találta.

De Dickens nem avult el. Nem avult el, noha műveinek hosszabb életét egy másik veszedelem is fenyegette. Ez a veszedelem abból eredt, hogy Dickens véralkatánál, érzelmességénél, világnézetének és Ízlésének sajátosságánál s összes egyéni hajlandóságainál fogva, a tartós művészi hatás egyik legbiztosabb tényezőjétől: a nagy, a hatalmas, a viharos, a tragikus szenvedélyek rajzától idegenkedett és tartózkodott, s nemcsak a gondolatvilágnak, hanem az érzésvilágnak is csupán egy szűkebb körére szorítkozott, az embereknek nem egész lelkivilágát rajzolta, hanem csak azt a világot, mely őt érdekelte, mely érzelmességét megremegette.

Azért voltak időszakok, amikor sokan, s köztük előkelő szellemek, úgy találták, hogy Dickens túlságosan erkölcsös. Akkor történt ez, mikor divatossá lett a szen-

vedély igazát hirdetni a társadalommal és a törvényekkel szemben. E tanításnak a hívei hibának vélték, hogy Dickens a szerelmet nem emeli minden kötelesség fölé, noha ez felelne meg a természetnek. Hogy nála a természetnek meg kell hajolnia a társadalom érdeke előtt. Hogy csak tisztességes nőket fest, soha azokat, akik a szenvedélytől lázasak. Hogy csak a házasságra ad kedvet s nem a szerelemre. Sokallták, hogy *Nickleby*-ben, *Chuzzlewit*-ben, *Dombey*-ban csupa tisztességes fiatal urat mutat be, akik mind tisztességes ifjú lányokat vesznek feleségül. Furcsának találták, hogy házasságainak száma bámulatraméltó, s elég volna megnépesíteni egész Angliát. Hogy soha se meri éreztetni a mindenható szenvedély égő lehelletét; hogy nem dicsőít egy szenvedélyt sem.

Dickensnek ezt a sajátságát a szenvedély vallásának apostolai az angol gyakorlati szellemnek tulajdonították, mely nem akarja, hogy az irodalom megrontsa a gyakorlati életet. Szerintök az angol szellem nem engedi meg, hogy a művész elváljék az embertől, hogy elváljék lelkiismeretétől s elveszítse szem elől a gyakorlati élet szükségleteit. Az angol — így okoskodtak — kegyelettel van a család iránt; nem akarja, hogy az irodalom oly szenvedélyeket fessen, melyek megtámadják a családi életet. A protestáns lélek megtartott valamit a puritánok szigorúságából az örömmel és a szenvedélyekkel szemben.

Szóval, Dickens említett tartózkodását az angol közönségnek tulajdonították. De az angol közönség nem mindig ily követelő s az angol író nem mind alkalmazkodó: Dickens a legszemérmesebb nemcsak minden regényíró, hanem egyszersmind minden angol között. Ennek a tartózkodásnak az okait tehát igazságosan csak az egyéni hajlandóságokban lehet keresni.

Az idő haladt. A szenvedély igazát hirdetni a törvénnyel és a társadalommal szemben immár nem divatos. Mindenki egyetért abban, (hagy az érzés isteni, a törvény földi, s hogy a természet parancsa szentebb, mint a konvenció. Annak, amit akkor hirdetni kellett, ma senki se mond ellent; a tanítást mindenki aláírja, de az apostolokat senki se olvassa többé. Elavultak.

Dickens nem avult el. Kortársai közül ő az egyetlen, aki olvasóközönségének egész zömét megtartotta, sőt olvasóközönsége nőttön-nő. A régibb írók közül csak neki vannak fanatikusai; minden országban, minden nyelven, napról-napra, folyton, változatlanul sokan olvassák. A szó legjobb értelmében nemzetközi író; népszerű nálunk is. S akik olvassák, nem felejtik. *Copperfield-et*, *Dombey-t*, a *Karácsonyi éwefc-et* szívébe zárja, örökre magáévá teszi az olvasó, mint gyermekkorának vagy első szerelmének emlékeit. Emlékezetében, mondhatni: életében, Dickens egészen más helyet foglal el, mint a többi író; külön helyet. Valóban mintha századok választanák el tőlünk, mert immár egészen bizonyosan klasszikus. Klasszikus, aki hasonlíthatatlan, páratlan szerepet játszott egész nemzedékek érzésvilágában, s a mellett élő erő, mert az új nemzedék ebben a szeretetben követi a régít. Regényeinek külön világa, mely népeiségre és elevenségre mindjárt a Shakespeare-é után következik, s kedvességre páratlan, azokhoz a szép helyekhez hasonlatos, ahová az élet bizonyos időszakában mindnyájan elutazunk, hogy aztán az ott látott és érzett dolgok mindenkorra részét tegyék az életünknek.

Lépten-nyomon látni, hogy Dickens teljesen megőrizte varázsát, s minden arra mutat, hogy meg fogja őrizni akkor is, amikor az érdekes problémák fejtegetőinek s a mélyjártú eszmék hangoztatóinak nagy több-

ségét már elfeledte a világ, amint elfeledte a sziv jogainak ékesszavú védelmezőit.

Miért? Mert valamely irodalmi műnek a marandósága nem attól függ, hogy van-e benne valami, ami magánokulásul, hasznos tanulságul, útmutatóul is szolgálhat, szóval, hogy van-e irányító eszméje, avagy nincs.

Az értőnek *minden* tanulság; tehát az a munka is, mely nem bizonyítgat semmit. Az élet annyira tele van tanulsággal, hogy annál, aki az életet hiven tükrözi, semmiféle eszmének bebizonyítása nem nyújthat több okulást. Továbbá: mert az író értékét nem az határozza meg, hogy a rosszak vagy a jók világát, a szenvedélyek viharának fordulatait, vagy az érzelmesek csöndes lelki életét rajzolja-e, hanem az, hogy a választott világot *mily erővel* tudja az olvasó lelke elé varázsolni, hogy munkájában *mennyi az élet*.

Végül: mert Dickens a két legnagyobb írói kvalitás adományával született; két olyan képességgel, amelyek egyike is elég, hogy valakit halhatatlanná tegyen.

A szóbanforgó írói képességeket az esztétika nem osztályozta és nem helyezte el fiókjába. A gyakorlat még elnevezést sem adott nekik. Talán azért nem, mert a régi, a metafizikán alapuló esztétika egészen más nézőpontból ítélte meg az irodalmi műveket, mint a mi korunk gondolkozása, s csak a saját célzatainak megfelelő kvalitásokat kereste bennök.

Közkeletű elnevezés híján az említett legelsőrangú írói adományok egyikét elevenítő, vagy még pontosabban: jelenítő erőnek lehetne mondani. Az Írónak azt a hatalmát értjük alatta, mely a tükrözni kívánt világot — az embereket, a dolgokat, az eseményeket — olyan erővel, olyan világosan s olyan tökéletességgel tudja az olvasó lelke előtt meg jeleníteni, hogy ennek recipiáló

orgánumban ugyanazokat a képzeteket keltse föl, amelyek ő benne éltek.

Ez a kiváltképpen írói és a maga tiszta valóságában ritka tehetség Dickensben olyan nagy mértékben volt meg, mint csak igen kevés írónál, s csakis a legnagyobbaknál látni. Hol gyökerezik ez az erő? Bizonytalán az író képzeletének a hatalmában. És ez? Az író látásában. Dickens oly tisztán, oly részletességgel, oly tökéletesen, annyira minden oldalúikról, oly világosan — „mintha villámfénynél nézné, mi előttünk sötétben van” — oly elevenen látja a dolgokat, — tekintete annyit fog át egyszerre s oly csodálatos szabatosággal ideges érzékenységgel, érzelmességének rendkívüli fogékonyságával úgy átérzi az embereket, oly teljesen megérti s oly híven reprodukálja nemcsak vezető indultait, hanem minden kicsinyességeket, — temperamentumával, örökkön nyugtalan, szüntelen izzó képzeletével annyi lelket lát a dolgokban, vagy annyi lelket önt beléjük, — úgy eleveníti meg az alakokat, környezetüket, a házat, a várost, melyben laknak, a szelet, mely befütyül az ablakukon, s melyet az író képzelete megismerés, — annyi színt, oly szabatos formát ad a tárgyaknak, amelyeket nemcsak leír, hanem valósággal érzékeltet, olyan, néha kísérteties varázslattal jeleníti meg az eseményeket, — látszólagos művésziességével, ismétléseivel, melyek, mint a refrain, hangulatot keltenek, epikus bőbeszédűségével, melylyel eleven képzelete voltaképpen új meg új világosságot áraszt, a látott és érzett dolgoknak oly illúzióját tudja fölébreszteni, hogy az olvasóban sorra föltámadnak ugyanazok a képzetek, amelyek az Íróban életre keltek, hogy az olvasó valóban maga előtt látja a tárgyakat, teljesen megérti az alakokat s láthatatlan tanuja az eseményeknek, tökéletesen beleéli magát a szerző világába, úgy, hogy mire végére

ér a hosszú epikus műnek, nemcsak megértett, hanem átélt valamit, nemcsak oly intenzíve látott, mint csupán a valóságban szokta, hanem élménynyel gazdagodott.

De ebben már része van az író másik nagy képességének is, mert ez a képesség nemcsak testvére az előbbinek, hanem, Dickensnél, a két testvér, mint az összenőtt ikrek, voltaképpen egy. Ezt a másik adományt, mely Dickensben egygyé vált az elsővel, a közvetlenség erejének, vagy kommunikatív erőnek lehetne nevezni.

Az első írói tulajdon az író képzeletében, emez az író érzelmességében, érzésvilágának gazdagságában gyökerezik. Dickens, érző szívvel beszélve alakjainak érzéseiről, minthogy ezeket csodálatos erővel eleveníti, jeleníti meg előttünk, együttérzésre kényszeríti az olvasót.

Ki nem állott Dickens humorának varázslata alatt? Dickens közvetlensége, érzelmessége, mely néha vidámnak tetsző formában nyilatkozik meg, s mialatt mosolyt kelt, tulajdonképpen elérzékenyít, páratlan hatású, s e hatás természetes.

Mert a szenvedély keletkezésének, fejlődésének, mámorának, rombolásainak stb. rajza lehet nagyszerű, tehát érdeklődést keltő, tanulságos, megrendítő, meg-rázó, ha úgy tetszik: *tisztító* hatású. De mindezt az író csupán láttatja; rajza az olvasónak vagy a nézőnek csak az értelmére vagy az idegeire hat. A szenvedélyt magát nem érzi át a hőssel. Mennyivel intenzívebb a hatás, mikor az író együttérzésre bírja olvasóját! Dickens nagy szenvedélyek nélkül való, de annál érzel-mesebb alakjait látva, nemsokára együtt élünk s együtt érezünk velők. Velők mosolygunk és könnyezünk, elérzékenyedünk, sírunk; nemcsak olvasunk, nemcsak megértünk, fölfogunk, látunk, tanulunk valamit,

nemcsak szórakozunk s gyönyörködünk a szép látásban: érzünk és élünk is. Mikor végére érünk a könyvének, nemcsak értelmi gyönyörködés, hanem átértett gyönyörúségek után vagyunk, nem csupán úgy érzünk, mint a szép szemlélője, hanem abban a titokzatos, isteni eredetű kielégülésben volt részünk, amelyet csak az érzelmi élet, az átélt dolgok adnak meg. S minthogy az ember ebben a tekintetben változik a legkevésbé, Dickensre nézve bizonyosabb, mint korunk bármelyik nagy regényírójára nézve, hogy hagyatékát az eljövendő századok is meg fogják becsülni.

BALZAC.

Balzac-ot a kénytelenség tette íróvá. Az íráshoz szükséges hajlandóság ugyan soha se hiányzott belőle, — kora fiatalságában sok mindenfélét összeírt, tragédiákat, regényeket, amelyek senkinek se tetszettek, neki magának sem, — de huszonötéztendő korában nem az volt a szándéka, hogy majd az Írásból fog megélni. Gazdagságra és hatalomra áhítozott; az a mohó vágy, a tetterővel párosult ábrándosságnak az a nyugtalan-sága hajtotta, melyet Rastignac lelkivilágával ő magyarázott meg a legtökéletesebben, s tudta, hogy célját csak vállalkozással érheti el, munkával soha. Azért elhatározta, hogy föl hagy az írással és üzletember lesz. Négy esztendeig próbálkozott; előbb kiadónak csapott föl, aztán nyomdásznak, végül belebocsátkozott olyan vállalkozásokba is, amelyeknek már semmi köze az irodalomhoz. De a szerencse semmiben sem kedvezett neki. Nemcsak hogy nem gazdagodott meg, hanem roppant adósságokba bonyolódott. A négy év alatt, míg a gazdagságot hajszolta, annyi terhet vett a nyakába, hogy azután egész életén át, húsz esztendőn keresztül, nem lehetett egyéb célja, minthogy a tartozásait törleszsze. Nem maradt más választása, mint ismét hozzálátni az íráshoz, s keresetéből, keserves munkájának sovány eredményéből elégíteni ki, időről-időre, hitelezőit, akiktől végképpen sohase szabadulhatott meg. Két ember munkáját kellett végeznie; mert nem volt elég annyit keresnie, amennyiből megélhet, ennél sokkal többet kellett szereznie, hogy adósságait törleszthesse s hitelezőitől megvásárolhassa szabadságát és békéjét. A meggazdagodás vágyát ritkán sújtja akkora nemezis,

aminő Balzac-ot, akit az a rövid kaland, hogy négy évig vadászhatott a pénzre, a szerencsére, húsz esztendei rabszolga-munkára kárhoztatott. De megadással viselte sorsát s elvégezte a szinte emberfölötti munkát. Ennek a munkának a nagyságáról a következők adhatnak fogalmat. Balzac mindössze ötven évig élt s húsz év alatt kilencvenhat művet írt meg. És nem írt könnyen, hanem kínnal, verejtékkel. Oly lelkiismeretes volt, hogy minden kéziratát tízszer-tizenkétszer javította át. Soha se jutott eszébe, hogy a könnyebb végét fogja meg a dolognak; ellenkezőleg, a módszer, amelyet választott, a leginkább fárasztó. Közben az ismeretek rengeteg sokaságát gyűjtötte halomra; minden tudomány, minden mesterség érdekelte; s mert becsvágya az volt, hogy természettudományos módszerrel dolgozzék, hogy munkái egy filozófiai rendszert tükrözzenek, s egymást magyarázva, egységes egészet alkossanak: meg kellett küzdenie nemcsak azokkal a nehézségekkel, amelyekkel a művész, hanem azokkal is, amelyekkel a tudós és a filozófus találkozik. Számítsuk ehhez, hogy koronkint később is kitört belőle az a nyugtalanság, mely rabszolgává tette, s ezzel együtt a fölszabadulás vágya. A vállalkozó szellemet nem tudta magában leküzdeni. A húsz év alatt vagy húsz üzleti terv foglalkoztatta elméjét, képzeletét; egyszer elutazott Szárdiniába, ahol ezüstbányákat keresett; máskor hosszasan kísérletezett azzal, hogy egy új anyagból új, jobb papírt fog gyártani. De csak ezeknek az ábrándoknak, a váltón való nyargalásnak és mindennapi robotjának élt. Munkáinak a pusztja tömege is ámulatba ejtő. Hogy húsz év alatt annyi betűt írhatott le, csak az a tény magyarázza meg, hogy mindennap fölkelte éjfélkor és megszakítás nélkül dolgozott délig; néha, mikor hitelezői nagyon nyakgatták, délután hat óráig is; mindig lámpafénynél,

zárt ablaktáblák mellett, azzal küzdve az álom és fáradtság ellen, hogy munka közben tömérdek feketekávé ivott meg. Ez a munkásság még akkor is tiszteletreméltó, ha véletlenül csupa léhaságot ír, műveinek kivételes értéke azonban munkásságát páratlanul magyaszzerűnek láttatja; a „Comédie humaine” olvasóinak el kell ismerniük, hogy ezt az emberfölötti munkát csak egy óriás végezhette el, egy óriás, aki ezzel a munkával végre is megölte magát.

Mert ez a kilencvenhét, különböző című, de jobbára egybefüggő mű, melyet Balzac kénytelenségből írt, ezer gond és a tervezetés lázainak közepett, kinnal, verejték-kel, a költő, a tudós és a bölcselő minden becsvágyával és egy középkori barát lelkiismeretességével, pihenést nem ismerve, izgatószererekből gyűjtve a hozzávaló testi erőt: egyike a legnagyobb szerű, leghatalmasabb irodalmi monumentumoknak. Kevés szóval nem igen lehet jellemezni ezt az alkotást. Anatole France*) így akar lapidáris kifejezést adni Balzac jelentőségének: Balzac munkái egy egész világ, Balzac az istenek egyike. Taine**) pedig: Shakspere-rel és Saint-Simonnal Balzac a leggazdagabb tárháza az emberi természetéről összegyűjtött dokumentumainknak.

Oldjuk föl ezeket a jellemzéseket alkotó elemeikre.

Balzac regényeinek a „Comédie humaine” közös címet adta, ezzel is jelezni akarva, hogy voltaképpen egy drámát kivan szemünk elé tárni: az érdek és a szenvedély, az érvényesülésre törekvés és a kielégítést követelő vágy, az étvágy és a bűn drámáját, mely száz meg száz képből áll. Ebben a nagy drámában a színhely különböző: a cselekvés hol a családi, a magánélet

*) *Anatole France: La vie littéraire*, Paris, Calmann Lévy, 1888. — **) *Taine: Nouveaux essais de critique et d'histoire*, Paris, Hachette, 1865.

elzárkózottságában játszik, hol a vidéki társaséletet jellemzi; más helyütt a színhely: Paris, és ismét más helyütt: a gondolatok világa. Ehhez képest al-címeket is ad regényei egy-egy csoportjának: *Scènes de la vie privée*, *Scènes de la vie de province*, *Scènes de la vie parisienne*, *Scènes de la vie politique*, *Scènes de la vie milUaire*, *Scènes de la vie de campagne*, *Études philosophiques* stb. A színhelyet mindenütt a szakember körülményességével írja le, annak a tételnek hódolva, hogy a környezet jelentékeny befolyást gyakorol az ember életére. Ebben a reálisnak festett világban mintegy kétezer személyt szerepeltet. A kétezer szereplőnek nagy része megjelenik két, három, néha sok regényben; néhányan mindig a háttérben maradnak; többen hol az előtérbe kerülnek, hol csak a háttérben jelennek meg; sokan állandóan az előtérben szerepelnek; néhányan oly közel jutnak hozzánk, hogy úgy ismerjük gondolkozásukat, hibáikat és erényeiket, külsejüket, szavuk-járását, mintha valósággal élnének. Történetük összefügg; egyiké kiegészíti a másikét. Mintha nem csupán a képzelet világában szerepeltek volna: szinte egész életrajzuk megállapítható, ha a róluk szóló adatokat összekeressük a kilencvenhat különböző munkából. (Ezt a munkát el is végezték: Cerfberr és Christophe, kiknek könyve, „Le Répertoire de la Gomédie humaine”, kitűnő cicerónéül szolgálhat annak, aki a Balzac világában ki akarja ismerni magát.) A kétezer szereplő közül mintegy húszan shakspere-i alakokká magasodnak előttünk; a szenvedélynek akkora hatalmát látjuk, annyi nagyságot találunk bennök. De ezeken kívül még igen soknak oly reliefet tud adni az alkotó művész, hogy felejthetetlenekké válnak. És megelevenedik majdnem az egész sokaság; élettelen, nehezen elképzelhető, vagy olyan alak, aki csak az író szócsöve, igen kevés találko-

zik közöttük. Mindezek együtt csodálatos erővel tükrözik azt a társadalmat, melyben Balzac élt; ez az író a maga korának legélesebben látó hisztérikusa, és csak igen kevés korszak talált ilyen történetírót.

A képzelt dolgok megelevenítésének ama csodáit, melyeket Balzacnál látunk, a lángelme intuícióján kívül bizonyára jellemzési módszerének tulajdoníthatjuk. Balzac a tudós módjára jár el: elemez. Szétszedi a részleteket s megkeresi a részletek összefüggését. Az ember belső élete nyomot hagy külsőségein, hozzátartozandóságán, mozdulatain, szavajárásán; tehát az író sorra vizsgálja mindazt, amiben alakjának egyénisége megnyilatkozhatik. Másfelül megkeresi azokat az elemeket, melyek ezt az egyéniséget meghatározzák. Az embert az formálja, a mit eszik, a mit lát, a mit olvas, a levegő, amelyet beszi, mindaz, ami környezi, a szokásai, melyek második természetévé válnak, az események, melyek hatással vannak rá stb.; tehát sorra vizsgálja alakjainak antecedenciáit, s mindezekből megállapítja egész életét. De Balzac nemcsak tudós, filozófus is. Nemcsak látja az életet, megérti a dolgok egybefüggését is, ismeri a törvényeket, melyek a számtalan láthatatlan szállal összefűzött, különmemű, egymástól távolesőnek tetsző dolgok egymáshoz tartozóságát, láncolatát, hierarchiáját meghatározzák. És ama részletekből, melyekkel alakjainak életet ad, kialakítja egyszersmind korának a történetét.

Balzac Honoré működése korszakot alkot a regényírás történetében. Az ő föllépésétől lehet számítani ugyanis a naturalisztikus irányzatnak a regényirodalomban való érvényesülését, amely irányzat a regényírás anyagát és módszerét egészen, s részben a szellemét is átformálta. Balzac regényei másfélék, s kiváltképpen más életfölfogást tükrözök, mint a koráb-

ban írott regények, a Stendhal néven író Henri Beyle munkáit kivéve; de nemcsak ő beszél mást, mint elődei, utána, s bizonyos részt éppen az ő irodalmi hatása folytán, maga a műfaj is átalakul s a tizenkilencedik századbéli regény más tárgyáról szól, más hurokat penget, sokkal nagyobb jelentőséget és hatáskört arrogál, mint a régi regény, amelytől jóformán csak az alapformákat vette át. A naturalisztikus irányzatnak a tizenkilencedik század regényirodalmára való befolyása oly nagy, hogy akkora hatásra előbb semmiféle irodalmi áramlat nem hivatkozhatott; az új szellem hatása a külföldi irodalmakban is rendkívüli; a francia regényírás jelesei közül pedig jóformán egy se vonta ki magát e befolyás alól. Ezen a helyen elégséges a jelenkori és a régi regények nyilvánvaló, ismeretes nagy különbségeire hivatkoznunk. Ez az átalakulás nem pusztán irodalmi jelentőségű; ama nagy különbségek a régi és az új idők filozófiai fölfogásainak különbözőségéből erednek. Balzac a regényírók közül a legelsőek egyike, aki a világegyetem és az ember megítélésében arra az álláspontra helyezkedik, melyet ma természettudományosnak szokás mondani. E fölfogás szerint az ember nem középpontja a világegyetemnek, nem független lény, csak erő, mint minden egyéb; az erény nem ideál többé, csak produktum, mint a jó bor. E fölfogás alapján állva, Balzac az egész természetet reklamálja a művészet számára; nemcsak a virágot, hanem a rovar is; nem ismer szennyet; a rossz épp úgy érdeklő, mint a jó, s a rossz, ha monstruózan nagy, még jobban, mint a jó. És a szerencsétlenség meg a bűn, ha rút is, pláne ha nagyszerűen rút, inkább foglalkoztatja mint a kellemességek és az erény.

Nem lehet szó e helyütt a naturalisztikus irányzat művészeti jogosultságának kérdéséről. A naturalisztikus

irányzat iskolákat teremtett, s az érvényesülés során, az eszme fejlődésének különböző álláspontjain, ez iskolák prédikátorai gyakran hangoztattak hamis jelszavakat. Az a hamis jelszó, melylyel az iskola az igazságot egyedül ez irányzat számára akarta lefoglalni, noha mindig, minden művészet az igazságot kereste és szolgálta, akármilyen fölfogás alapján állott is — és az a másik hamis jelszó, melylyel az iskola művészei a természettudomány tekintélyét és csalhatatlanságát követelték úgynevezett vizsgálódásaik — voltaképpen pedig hézagos megfigyeléseik s szükségképpen *igazi* tudományosság nélkül való művészi alkotásaik — számára: ne téveszsen meg bennünket a szellemi irány jelentősége és baszna felől. Ma már bizonyosságnak tetszik, hogy a naturalisztikus irányzat fejlődési fokot képviselt s úgy a gondolkozás, mint a művészet birodalmában nagy szolgálatokat tett.

De mint mindennek, ami emberi, ez irányzatnak is voltak kinövésai, s a művészeti eltévelyedések, melyekbe egyik vagy másik művész beleesett, magát az eszmét is kompromittálták a gondolkozó sokaság előtt. Annyival könnyebben történhetett ez, mert hisz az irányzat alapját tevő fölfogásnak már a kiindulási pontja is bántja azt a mindnyájunkban élő boldogulási ösztönt, mely folytonosan a jóra és szépre áhitozik. Már ez magában is megmagyarázza, hogy a naturalisztikus irányzat több kárhóztatásban részesült, mint elismerésben, s hogy az elítélésből kijutott az atyamesternek, Balzacnak is. Szemére vetették, hogy a bűnt, a gonoszság erejét, az eszesek elvetemültségét, a haszonlesést, a szenvedélyt, a monomaniát festi a legnagyobb erővel, hogy az erénnyel szemben kétkedő, s hogy világa egészben rettenetes. E kifogásban van némi igazság; de e kifogással szemben hivatkozhatni arra, hogy

Balzac az erényt is jól látja, s az igazi erényt, mely nem önzésből fakad, a legmelegebb rokonérzéssel, a legnagyobb gyöngédséggel festi; hogy regényeiben nem kevesebb az erényes alak, mint az életben; hogy nőalakjai között több a tiszta, mint a bűnös lény, s hogy például Grandét Eugéniának egy nagy részlete helyet foglalhatna a „Szentek életé”-ben; s hogy végre Balzacot a szerencsétlenségben és a bűnben is főképpen a nagyság érdekli, s a nagyság mindenütt szép, a szenvedélyben nem kevésbé, mint a lelki épségben vagy a megtisztultságban.

Az a nagy szerep, mely a „modern” regény megalkotásában Balzacnak jutott, s az a még nagyobb hatás, melyet az utána következő nagy és kicsi Írókra tett, bizonyára kivételes irodalomtörténeti jelentőséget ad Balzac hűsz esztendő regényírói munkásságának. De műveinek maradandóságát nem ez az érdem biztosítja. Állhatott volna Balzac bármely filozófiai felfogás alapján, akár meghaladott metafizikai eszmék szolgálatában: ha nem is inaugurált egy új szellemi irányt, ha nem is végez úttörő munkát, ha sokáig termékenyítő hatás nélkül marad is, mint maradt vagy egy félszázadon át a már nevezett Stendhal, ha nem is formálhat vala jogot arra, hogy a jelenkori francia regény atyamesterének tekintsük: munkái kikerülték volna a mulandóságot, az idő fölfedezte volna őt, mint fölfedezte Stendhalt. Maradandósága nem érdemében van, hanem lángelméjének égből szerzett tüzeiben; nem abban, a mit tett, hanem abban, hogy ki volt.

Balzac nem szokta a „lángelme” szót használni: az „intuáció” volt a kedves szava. Mi az intuáció? Az az adomány, melynek erejével az ember néhány tény mögött a tények egész sorozatát ismeri föl, a láthatatlan okok és okozatok egész seregét pillantja meg;

az a második látás, melyet a prófétáknak, az elaltatott „médiumpoknak” és a nagy költőknek tulajdonítunk. „Az intuíció köti össze a látható világot az ismeretlen világokkal” — mondja Balzac. Ez az intuíció a legnagyobb költőkben sem volt hatalmasabb, mint Balzacban, az egy Shaksperet kivéve.

Ez a ritka isteni adomány, ez a csoda kiváltképpen képzelete nagyszerűségében, gondolatainak roppant gazdagságában, invenciójának kimeríthetetlenségében, s a kifejezés csaknem példátlan, helylyel-közzel shaksperre-i erejében nyilatkozik meg. Minderre itt éppen csak rámutathatunk. Hogy micsoda fantázia lakott benne, hogy minő hallucinációk tartották néha fogva a képzelet világában, annak, aki munkáit nem ismeri, csak a róla szóló különös anekdoták nyújthatnak némi fogalmat. Gyakran megtörtént vele, hogy a való élet eseményeit összetévesztette azokkal az eseményekkel, melyek képzeletét foglalkoztatták, s annyira beleélte magát meséibe, alakjainak gondolkozásába, stb., hogy barátainak mint tényeket újságolta el regényeinek képzelt eseményeit: „Képzeljétek, Félix megházasodik! Egy Grandville-leányt vesz el. Jó partit csinál, mert a Grandvilleok gazdagok, bár Bellefeuille kisasszony egy kicsit sokba került a családnak.” Máskor olyanokat kérdezett tőlük, amikből kiderült, hogy azt hiszi: ők is tudnak azokról az eseményekről, melyek csak képzeletében zajlottak le. És temperamentuma épp oly hatalmas volt, mint képzelete. Rendkívüli fizikumot tett tönkre a munkával, a fekete kávéval és azzal, hogy egész élete csupa láz volt: az akarát, az érvényesülés, a pénzszerzés láza; aztán: a gondolkozás, a szertelen munka lázai; és pihenőül az érzékek láza. Küzdött, gondolkozott, élvezett, elégett: ez életének története.

Rendkívüli teremtő erő, lázas, kimeríthetetlen kép-

zelet, csodálatos hatalmú logika s az ötleteknek egy tűzhányója pusztult el benne. A feje folyton gőzölgött a tervektől, eszméktől, s nem éppen válogatott tréfáktól; túlradj temperamentuma folyton a mozgást, az ébrenlétet, a munkát és a gyönyört szomjazta. Gyöngéi temperamentumából következtek: nem volt delikát természet, fékezni nem igen tudta magát, nem volt tőle idegen se az érzékiség, se a durvaság; de nagyon jó fiú volt, aki anyjával és nőtestvérével szemben végtelen gyöngédséget tanúsított. A naivság se hiányzott belőle; szeretett nagyokat nevetni, legszívesebben a drasztikus dolgokon; közlékeny volt, hiú és hetvenkedő, de egy cseppet se gőgös, mindig őszinte és igaz: íme, ezek az intimitásai.

Balzac a nagy tömeget mindig távol fogja tartani magától: stílusával. Ezt a stílust nem mindenki méltányolhatja: koronkint nehézkes, itt-ott homályos, leírásai néha hosszadalmasak s nem mindig adnak világos képet; emitt az ötletek, amott a metaforák szinte a nyakára nőnek egymásnak; ott, ahol a pedáns enciklopedista vagy a műkedvelő bölcselelő szól belőle, nem egyszer unalmas. De a figyelmes olvasónak mindezért bőséges kárpótlást nyújt gondolatainak, ötleteinek hasonlíthatatlan gazdagsága, fényűzése a ragyogó képekkel, a megragadó hasonlatokkal, a festői vagy plasztikus kifejezésekkel. A művész egyenrangú benne a költővel. Olyan mélységekre világított le, s nagyszerű alakjainak olyan relief-et tudott adni, hogy minduntalan Shakspere-re emlékeztet. Lehet, hogy volt lángelme, aki egyszer-egyszer közelebb jutott Shakspere-hez; de aligha volt még egy, aki minduntalan oly közel járt volna hozzá.

FLAUBERT.

Flaubert, Gusztáv apja, Flaubert Akhilles, előbb Dupuytren asszisztense, később, harminc éven át, a roueni kórház igazgató-főorvosa volt. Flaubert Akhilles házasságából három gyermek született: két fiú és egy leány, aki huszonegyéves korában halt meg. Az idősebbik fiú az orvosi pályára lépett s előbb asszisztense, majd utódja lett apjának. Az ifjabbik fiú, Gusztáv, 1821. december 12-én született. Apja kívánságára jogot hallgatott, de a bölcelet és az irodalom jobban érdekelte és többet foglalkoztatta, mint a jogtudomány. Főképpen az irodalom vonzotta; harmincéves koráig azonban nem írt semmit, egy sort se. Kevéssel azután, hogy egyetemi tanulmányait befejezte, apja meghalt. Az örökölt vagyon biztosította megélhetését és függetlenségét. Az irodalomnak akart élni, de mielőtt munkához látott, előbb útra kelt. Bejárta Olaszországot, Egyiptomot, Kis-Ázsiát. Négy évig volt úton; azután hazatért, s visszavonult birtokára, a Rouen közelében lévő Croisetba. Itt valóságos remeteségben élt, s majdnem öt évig dolgozott, éjjel-nappal, első regényén. Ez a regény 1856. október elsejétől december tizenötödikéig a *Revue de Paris* című folyóiratban jelent meg. Ahogy az utolsó közlemény is elhagyta a sajtót, az ügyészség a *Revue de Paris* szerkesztőjét, nyomdászát és Flaubert-t pőibe fogta, azon a címen, hogy regényük sérti az erkölcsiiséget és a vallásos érzést. Időközben Lamartine is elől-

vasta a regényt, s írt az ismeretlen szerzőnek, hogy nagyon szeretne vele megismerkedni. Flaubert meglátogatta az agg költőt, s mikor elmondta, hogy nagyon hosszú idő óta semmit se olvasott, ami oly mélyen meghatotta volna, mint a *Revue de Paris*-ban olvasott regény, Flaubert megemlítette, hogy pörbe fogták. Lamartine azt felelte neki: „Mindenesetre csodálatos, hogy ez megtörténhetett, de legyen nyugodt: nincs francia bíró, aki önt elítélje, mert ez szégyene volna hazánknak és szégyene korunknak.” Lamartine jóslata beteljesedett; a tárgyalást 1857 január 31-én és február 7-ikén tartották meg; és Sénard, volt igazságügyminiszter, védőibeszéde után, a három vádlottat fölmentették. Franciaország megmenekült attól a szégyentől, ihogy bírái megbélyegezzék azt a könyvet, mely százada irodalmának egyik dicsősége. Mert Flaubert első regénye, az a könyv, amelyen majdnem öt évig dolgozott, s melyet megjelenése után pörbe fogtak: *Bovaryné* volt.

Bovarynéban mondja Flaubert: „A nagyon is teli lélekből az érzés néha a legüresebb metaforákban, s a legelcsépeltebb szólásokban árad ki; mert soha senki se tudja pontosan kifejezni se a vágyait, se a felfogását, se a fájdalmait; mert az emberi szó csak egy repedt üst, amelyen legfeljebb medvetáncoltatásra alkalmas dal-
lamokat verhetünk ki akkor, amikor szeretnők elérzékenyülni a csillagokat!”

Ha volt valaki, aki ki tudta fejezni felfogását és érzéseit, — aki bámulatos pontosságra tudott szert tenni annak kifejezésében, amit látott, amit képzelt, amit gondolt, amit érzett és éreztetni akart, — ha volt valaki, aki olyannyira urává tudott lenni a szónak, mint a legnagyobb íróművészek közül is csak igen kevesen,

— ha volt valaki, aki az emberi szóból, ebből a repedt üstből, olyan zenét tudott kicsalni, amelyre, ha a csillagoknak nem is, közülünk mindenkinek el kell érzékenyednie, — ha volt valaki, aki nagy művészként játszott ezen a tökéletlen hangszeren és „legfeljebb medvetáncoltatásra alkalmas dallamaival” látomásait a maguk tökéletességében és világosságában tudta megörökíteni: ez az isten kegyelméből való nagy művész *Bovaryné* szerzője volt. Pedig nem a könnyebb részt választotta, s nem bíbelődött azzal, amit nem nehéz elmondani. Mindig a legnehezebben kifejezhető igyekezett kifejezni; azt, ami a természetben és ennek legcsodálatosabb alakulatában: az emberi lélekben, a legkevésbé megfogható; amit nem lehet ' elemezni, amit meglátni is csak a különösen megáldott szem lát meg, amit kifejezni a legnagyobbaknak való feladat. Mik a tárgyai? A titkok, melyek az emberi lélek mélyén rejtőznek; a lelki munka hosszú folyamata, mely két, egymás! gyorsan követő cselekvés között zajlik le; gondolataink és érzéseink összeszövődése és ezeknek a komplexumoknak más ilyenekkel összeütközése, kölcsönös egymásra való hatásuk, és a külső világgal való küzdelemük; az az egész titokzatos életműködés', amelynek csak a jelenségeit láthatjuk a cselekvésben, olyanformán, mint ahogy a villamos erő működését a szikrában, a fényben; az a nagy rejtelem, melyet csak a divináció ismerhet meg a maga szövevényességében. Aztán egybefüggésünk a természettel; az emberi élet, a szerves élet és a szervetlen élet között való kapcsolatok, hasonlóságok; megismerése annak, hogy a természet hogyan példázza érzéseinket, hogy az egységes nagy életben mi is csak példázat vagyunk, mennyire ugyanaz történik bennünk, ami a külső világban, mennyire egyek vagyunk a körülöttünk levő dolgokkal. Aztán egybe-

függésünk a világrenddel; az örökkön megfejthetetlen ellentmondás, hogy míg egyfelől: minden képzelgésünk ellenére csak részecskéi, porszemek vagyunk környezetünknek, másfelől: az, ami a végzetünket kovácsolja, mégis kevésbé a környezet hatása, mint inkább és főképpen az, ami bennünk van, s valójában a végzetünkkel is egyek vagyunk. És Flaubert mindezt nem magyaráztatja: csak megvilágítja, egyetlen szóval. Soha se volt íróművész, aki mélyebbre látott, és soha se volt, aki tökéletesebben fejezte ki, amit látott, gondolt, érzett, elképzelt.

Bovaryné tulajdonképpen nem folyamatos elbeszélés, ha ez alatt azt értjük, hogy az elbeszélő egyforma, epikus kényelmességgel időzik a főjeleneteknél és az epizódoknál, továbbá az ezeket összekötő vagy magyarázó, kevésbé jelentős részleteknél. *Bowryné* inkább képek sorozata. A mintegy négyszáz oldalra terjedő könyvben száz meg száz, sőt talán ezer kép van, mert Flaubert nemcsak elbeszél, valósággal megfesti történetének összes jeleneteit. A képek közeit egy pár szóval hidalja át, amelyek oly tökéletesen fejeznek ki minden szükségességet, hogy hézagot nem hagynak. Különben is a sok száz kép olyan gyorsan váltakozik, és annyira összefügg úgy az előtte lévővel, mint a következővel, hogy mint a kinematográf sok felvétele, folyton de alig észrevehetően változó egységes egész formát. Ezt a sok száz képet Flaubert a nagy realista írók részletfestő művészetével alkotja meg; azt mondhatni: a miniature-festő módjára, aki minden kis részletet megrajzol és megfest. Minden egyes apró jelenetben látjuk az egész környezetet; ha valaki illusztrálni merné Flaubert-t: a képzeletének nem jutna semmi szerep, csak azt kellene lerajzolnia pontosan, amit Flaubert szóval ponto-

san lerajzolt és lefestett. Az előadásnak ez a módszere a rajongó és környezetéből kikíváncozó vidéki asszony történetének csodálatos életet ad: minduntalan *látjuk* őt és környezetét, velük élünk. S az előadásnak ez a módszere mintát adott az újabb francia irodalomnak: olyan hatással volt, amely alól a leghatalmasabb tehetségek sem vonhatták ki magukat, s ezért vallják Goncourt, Daudet, Maupassant, Zola és mindannyian, akik Flaubert óta „realista” regényt írtak, Flaubert-t mesterüknek.

De ha Flaubert fest, mindig egy-két szóval, úgy szólván egyetlen szóval fest. Tömörségéhez és szabatoságához semmi sem fogható, ama klasszikusok iratai se, akik tömörségükről, szűkszavúságukról, kifejezéseik rövidségéről és erejéről híresek. Flaubertnek a szóval való gazdálkodása s az a művészi erőfeszítése, hogy mindig megkeresse és megtalálja azt a kifejezést, mely a legpontosabban fedi és egyesegyedül fejezi ki tökéletesen a gondolatot: páratlan, példátlan. Mintha egy-egy négyszáz oldalas kötetébe bele akarta volna szorítani egy-egy fél élet minden eredményét, mindent, a mit látott, érzett, gondolt, képzelt, s a körülötte lévő egész világot, mintha azt óhajtotta volna, hogy egy ilyen könyve tükre legyen egy egész civilizációnak, hű tükre, mely mindent láttat, nagyot és kicsit, szépet, nem szépet, jót, rosszat, minden emberit: mindig annak az ambíciójával írt, akinek minden szavát márványba vésik és annak a művészetével, aki méltó erre.

Természetes tehát, hogy alkotásai nemcsak a divináció, hanem egyszersmind nehéz, gyötrelmes munka eredményei. Esztendőket töltött el idegölő munkásságban, míg egy-egy kötetét kiadta a kezéből; lázban, szenvedések között írt; minden mondata gondot és fáradtságot okozott neki; minden könyve kínos vajúdságból

született. Néha napokig emésztődve, gyötrődve keresett egy-egy kifejezést; és igen bántotta, hogy első regényében, minden figyelmessége ellenére, benn felejtett egy kettős genitívust.

De ez meg is látszik az írásain. Más harminc kötetre hígította volna fel azt az anyagot, melyet Flaubert egy kötetbe tömörített. Flaubertnél nincs fölösleges szó; szavai tökéletesen fedik a fogalmakat s mondatai a képet. Néha egy-egy szava megvilágít egy egész jelenetet vagy tökéletesen jellemez egy alakot. Nála az interpunkció is jelent, az elhallgatás is mond valamit. A sorok közé még egyszer annyit rejt, mint amennyit megír. Képeinek olyan nagy perspektívája van, amelyet csak Shaksperenél látni.

És nyelvének színpompája, prózájának zenéje is kétségbeejtheti a fordítót. Az ilyen nagy művészetet halványan se tükrözheti semmiféle fordítás. A leglekiismeretesebb fordítás is csak a tartalommal számolhat be híven; még csak nem is sejtetheti a forma tökéletességét.

*

Nincs könyv, mely négyszáz nyomtatott oldalon oly sok, igaz és szép képet adna a mi világunkról, mint *Bovaryné*. Ez a vidéki történet, mely azt mondja el, hogy az exaltáltság, a rossz nevelés és a fényűzés vágya hogyan sodorja bele Bovarynét a házasságtörésbe, minden bűnbe, és hogyan kergeti a halálba, a mivel szintén bünt követ el: egyszersemind bámulatos képét adja a mi időnknek, annak, hogy milyen emberek éltek korunkban s mily viszonyok között. Mert bár Flaubert jóformán csak a kis Yonville lakóit szerepelteti: regényében szerepet juttat majdnem minden emberi törekvésnek, váagnak, temperamentumnak, majdnem minden önzésnek, hiúságnak, ostobaságnak, bűn-

nek és majdnem minden jónak. Yonville egy egész világot szimbolizál és Flaubert a földnek azt a zugát, melynek közepén Yonville terül el s melynek világvárosa: Rouen, oly hasonlíthatatlan tökéletességgel írja le ahogyan senki se írta le se Rómát, se Parist, se Venéziát. És ha mindennek el kellene pusztulnia, amit a tizenkilencedik század alkotott, csak egyetlenegy kötet maradhatna meg, arra a célra, hogy fogalmat adjon azoknak az embereknek, akik csak századok múlva fognak születni, a XIX. századról: hogy minél többet tudjanak meg arról, milyen volt a világ a Napóleon utáni időkben, utolsó emlékül Bovarynét kellene választani.

Ma már nem kell vitatkozni Pinard államügyész-szel azon, hogy erkölcsös könyv-e *Bovaryné*? Csak régente nézhették erkölcstelen könyvnek azt, amely azt írja le, hogy az alapjában jó és legnemesebb hajlandóságokkal teli embert is mint sodorhatja bele a bűnbe a helyzetével való elégedetlenség, a messzi világokról és a szép holmikról való álmódosítás, a fényűzés vágya, — amely azt mutatja meg, mily végzetes az első ballépés s mily rettenetesek a bűn következései. Emelkedettebb szellemű morált ma még nem tudunk elképzelni, mint amilyen ezé a könyvé, mely a maga egészében: a kötelesség glorifikálása és amely a gyönge, gyámoltalan, ostoba emberben is felmagasztalja a kötelességteljesítést s megállapítja a jó és kötelesség-teljesítő ember szupremáciáját minden másféle emberrel szemben, bármily csillogó tulajdonok ékesítik is ez utóbbiakat. Valaki azt mondhatná, hogy ez a könyv haladás-ellenes; mert a fejlődés törvénye azt hozza magával, hogy az ember kikíváncsozódik szerényebb helyzetéből valami jobb helyzetbe, s Bovaryné, kinek tragikumája: a fényűzés vágya, tulajdonképpen csak áldozat, mert hiszen vá-

gyakozása természetes . . . De ez a valaki csak Homais úr lehet.

Salammbó, L'Éducation sentimentale, La Tentation de saint Antoine, Hérodias, Un Goeur simple, Le Candidat, Le Château des coeurs, Flaubert többi művei, nem vetekedhetnek *Bovarynéval* — ilyen művet a legszerencsésebbek is csak egyet alkothatnak — de *Salammbó* és az *Éducation sentimentale* szintén hatalmas alkotások s a többiek is tele vannak szépséggel. Ferdinánd Brunetiéret ugyan ez utóbbi művek egyike-másika a *Bovaryné* Binetjére emlékezteti, aki folyton, folyton esztergályoz, de *Bovaryné* előtt még ő, Ferdinánd Brunetiére is — aki, a régóta halott és soha se alkalmazatlan Bossuet nagyobb dicsőségére, kukacként rágta végig magát az egész XIX. századbeli francia irodalmon, hogy táplálékul nagy nyelvhibákat keressen a nagy költőkben — még Ferdinánd Brunetiére is kénytelen kalapot emelni.

A GONCOURT-TESTVÉREK.

Kétféle Goncourt-regényt ismerünk; olyat, amelyet ketten írtak: Edmond és Jules de Goncourt — ilyenek: *Charles Demailly*, *Soeur Philoméne*, *Renée Mauperin*, *Germinie Lacerteux* stb. — és olyat, amelyet Edmond de Goncourt egyedül írt — ilyenek: *La fille Élisa*, *Les Frères Zemganno*, *La Faustin* és *Chérie*. — Az utóbbiak, összességükben, nem gyöngébb munkák, mint amazok általában; semmi tekintetben sem gyöngébbek: a művészi kifejezés erejét nézve sem, bár Edmond de Goncourt már nem volt fiatal ember, mikor egyedül kezdett írni. Tul járt ötvenötödik évén, a mikor vagy nyolc évi szótlanság után, újra kezébe vette a tollat, melyet öcscse halálakor elhajított. Ambíciójának szárnyait ekkorra már megtépdeste a sok viszontagság: a mélyen érzett gyász s még előbb a csalódás és a keserűség, amelyet az a körülmény, hogy sorsát meg kellett osztania második énjével, nem felezett meg, hanem megsokszorozott. De noha most már egyedül, súlyos csapások és vereségek után, az ifjúság mindent kibíró ereje nélkül kezdte újra a küzdelmet: ez nem igen látszott meg az írásain; a munkakedve és a munkabírása talán kevesebb lett, de azokat a kvalitásokat, melyek a Goncourt-nevet ismertté tették, öcscse halálakor nem veszítette el. Ő maga többször nyilatkozott úgy, hogy kettejük közül Jules volt a tehetségesebbik, a nagyobb művész, a hatalmasabb képzelő erő s a kedvesebb előadó, —

hogy kettejük közül Jules volt a poéta s hogy ő Jules halála után úgy járt, mint Bertrand de Born: „szelleméből nem maradt meg sem az egész, sem a fél”. Hanem ezeket a nyilván túlzó szavakat, amelyeket a posthumus szeretet és a kegyelet sugallt, magánas munkássága megcáfolta. Ebből az irodalmi másodvirágzásból keletkezett ugyan olyan gyümölcs is, amelyen már megérik, hogy egy kissé későn termett; *Cheriének* például, legalább a szerkezetén és formáján, tagadhatatlanul meglátszik, hogy Íróját már hatalmába ejtette a szenilitás. De azok között a regények között is, amelyeket ketten s a férfikor java erejében irtak, akad egy-két munka, amely éppen nem mérkőzhetik később irt, kiváló alkotásaikkal, — amely mintha szerencsétlen inspiráció s mintha már megfogyatkozott erő terméke volna; másfelül pedig, ha *Chérie* kétségtelen dekadencia jeleit mutatja, viszont a *Fréres Zenganno*, melyet Edmond kilenc évvel Jules halála után irt, semmivel se értéktelenebb, mint legszebb munkáik: *Soeur Philoméne* vagy *Germinie Lacerteux*. Az összes Goncourt-regények közül a *Fréres Zenganno*-nak volt a legnagyobb, legáltalánosabb sikere; s az a nagy tábor, mely a Goncourt-testvérek kiválóságát oly sokáig nem akarta elismerni — a naturalizmustól borzadozók és idegenkedők tábora — a *Fréres Zenganno* megjelenése után hallatta először a megbecsülés és a méltatás szavait. Ebből és ama másik jelenségből, hogy Edmond de Goncourt regényei, akár a lényeket, akár a formát tekintjük, ugyanarra a lélekre vallanak, melyet az Edmond és Jules de Goncourt regényeiből ismertünk meg — mert az életfelfogás, az ember és az egész természet látása, a szellemi irány, a jellemző és a festő erő, az előadás módja, a sajátos szerkezet és a stílus e munkáknak mind a két csoportjában ugyanegy — az következ-

nék hogy a Goncourt-testvérek közül, akármit mondanak a kegyelet-sugallta sorok, Edmond volt a nagyobb erő a különb művész, a poéta, és hogy az összes Goncourt-regényék igazi szerzője Edmond de Goncourt. Jules csak a segítőtárs volt. De minden jel arra mutat, hogy ez a következtetés sem fedi a valóságot. Nemcsak *Napló-juk* ide vágó följegyzései vallanak arra, hogy Jules ereje egyenlő volt az Edmondéval, s nemcsak a *Frères Zemganno* sejteti — mert a Zemganno-testvérek ők maguk — hogy, ha Gianni-Edmond erősebb volt a tervelésben, Nello-Jules viszont a kivitelben túlszárnyalta bátyját, hanem főképpen az, hogy (bár Edmond hetvennégy évig élt, Jules pedig már negyven éves korában meghalt) a Goncourtok produkciójának kétharmadrésze a Jules életének utolsó tíz évére esik: kétségtelenné teszi, hogy Edmond, egyedül, a regények jórészét sohase írta volna meg s kétségtelenné teszi a két testvér szellemi egyenrangúságát.

Azért, ha a Goncourt-regényeket néhány szóval jellemezni óhajtjuk, fölösleges a Goncourtok munkáit két osztályba csoportosítani, bár abból, hogy a címlapon két különböző cég szerepel, az első pillanatra szükségesnek látszanék. Összességében tekinthetjük egész munkásságukat, mert ez a munkásság két egyforma erő alkotása, két olyan íróé, akik ugyanazokkal a képességekkel rendelkeztek, s akik képességeiket mindig ugyanegy célnak szentelték. Amire a többi írói szövetkezésnél, a többi társszerzőnél még nem volt eset — mert például más Meilhac, más Halévy, s ismét más Meilhac & Halévy — róluk elmondhatni, hogy összes munkáikból, két különböző írói cég munkásságából, tulajdonképpen egyazon írói egyéniség szól. Ennek a páratlan jelenségnek a magyarázata egyszerűen az, hogy ez a két ember két test volt, de egy lélek, ugyanaz a lé-

lek. Egyformán gondolkoztak, mindig együtt éreztek, s még az ötleteik is egyszerre támadtak. Mint Gianni-ről és Nelloról írja Edmond: a két testvér agyában a gondolatok oly egyszerre keletkeztek, hogy hosszabb hallgatás után ugyanazt a dolgot kezdték elmondani egymásnak. Gianni és Nello annyira egymásra voltak utalva, hogy a másik távollétében mindegyiket az az aggodalmas érzés fogta el, mintha csak félig élne. Amelyik elment hazulról, magával vitte a másiknak a megfigyelő képességét is; s a másik otthon csak szivarozni és aggódni tudott. De csak a kénytelenség választotta el őket egymástól; egyiküknek se kellett az olyan élvezet, amelyben a másiknak nem lehetett része; és egyetlen egy napra se hagyták el egymást soha.

A „két test — egy lélek” (amit házastársakról szokás mondani) rendesen frázis; itt nem frázis és nem túlzás. Mint a képzelt Gianni és Nello, Edmond és Jules ikerlelkek voltak; azt lehetne mondani: összenőtt lelkek. A sziámi ikrek testi összenöttsége nem ritkább természeti csoda, mint az ilyen lelki összenöttség; sziámi ikreket, Dódikákat és Rádikákat, stb. minden évtized produkál, olyan esetekről ellenben, amilyen a Goncourt-oké volt, csak nagyritkán hallani. S kiváló lelkeknél a Goncourtok esete eddigelé páratlan.

De ez a természeti csoda se megérthetetlen; s a Zemganno-testvérekről szóló példázat teljes világosságot vet erre a kivételes esetre.

Egész életüket megérthetjük ebből a meséből; a csodának csak az alapeleme marad rendkívüli, tökéletesen meg nem magyarázható, a természet titokzatos erőforrásaira utaló jelenség: az a csodálatosan nagy és mély testvéri szeretet, mely *conditio sine qua non*-ja volt ennek a lelki összeforrottságnak. Az igazán meleg testvéri szeretet az életben nem olyan mindennapos

valami mint az ifjúsági iratokban; gyakran látni hideg közömbös, sőt ellenséges testvéreket; a nagy érzelmi és érdek-összeütközések csak a legjobbak testvéri szeretetét nem teszik próbára; s még az önzetlen, gyöngéd, igazán szerető testvéreket is sokszor elidegeníti egymástól, vagy legalább elhidegíti egymás iránt, a „l'oin des yeux”, a más világban élés, az elszokás, a kor, az új család, stb. Arra a nagyfokú testvéri szeretetre, mely önzéstelenségével, áldozatra készségével, lemondani tudásával, s más összeköttetéstől való idegenkedésével versenyezni képes azzal a szeretettel is, melyet a szülők és gyermekek, vagy házastársak, szerelmesek közt látni, kevés a példa. És ez a két ember jobban szerette egymást, mint a legtöbb házastárs, a legtöbb szerelmes pár, jobban, mint a legtöbb fiú az apját, s akárhány apa a fiát. De ennek a nagy és mély — más, erősebb érzést szinte kizáró — testvéri szeretetnek a kivételessége is megérthetővé válik, mert sok magyarázatot lel mindenekelőtt egyéniségükben: a mély érzelmisségben, mely mind a kettőjüknek uralkodó vonása, s idegrendszerük rendkívüli finomságában, mely szinte predesztinálta őket arra, hogy a nagyon érzékenyek félnkséggel óvakodjanak az új érzelmektől s lelkük minden gyöngédségét megőrizték a tulajdon vérükből való hozzájoktartozó számára, — bőséges magyarázatot lel továbbá azokban a körülményekben, melyek egész életüket megértetik: egymásra utaltságukban s a köztük lévő jókora korkülönbségben, mely az idősebb testvér érzését szinte apai, a fiatalabbikét pedig szinte fiúi szeretetté dagasztja, — abban, hogy az idősebb testvér a fiatalabbiknak nevelője, mentora, gyámja és egész családját, — a közös, ambícióban és a közös munkában való összeforrottságban, — összeszokásukban, és végül abban, hogy ambíciók majdnem kizárják az érzéki életet.

Edmond nyolc évvel volt Julésnél idősebb (Edmond 1822-ben született, Jules 1830-ban). Az örökölt vagyon megmentette őket a pénzszerzés gondjaitól. Csak egy kedvtelésük volt: a szép dolgok, a műtárgyak gyűjtése; s csak egy ambíciójuk, egy foglalkozásuk: az irodalom. Az ambíció talán jobban izgatta az idősebb testvért, mint a fiatalabbat, de a rátermettség Julesben talán még nagyobb volt, mint bátyjában, mesterében. Jules 1870-ben halt meg; gyöngye szervezetű ember volt, valószínű, hogy akkor se élt volna sokáig, ha tétlen marad. De lehet, hogy erejének túlfeszítése, a lázas munka ölte meg; s lehet, hogy siettette halálát a sok csalódás és keserűség, az a tapasztalat, hogy a folyton várt nagy siker helyett újra meg újra csak fölsikerrel és csak rosszakarattal találkoznak.

A Frères Zemganno példázata legalább ezt sejteti, pedig ennek a regénynek egyes helyei többet mondanak róluk és életükről, mint bármely életrajzi adat, mint a *Levelek* és *Napló* összes vallomásai. Mialatt a mesélgetés teljes szabadságával él: egészen nyíltan beszél a gyászoló testvér.

Gianni és Nello clownok. A trapézen végzik mutatványaikát, olyanformán, mint az angol cirkusz-bohócok, akik „elmésséget vittek bele az erőmutatványokba, a szatirikus színjáték egy új fajtáját találták fel, s úgyszólván újjá fejlesztették a *commedia dell'arte*-t”. Testestül-lelkestül a mesterségüknek élnek; elolvassák az ugrás és ellensúlyozás gyakorlatairól szóló régi könyveket, s gyönyörködnek abban, ha mesterségüket egy-egy órára úgy gyakorolhatják, ahogy kétszáz évvel ezelőtt őseik, a hajdani ugró művészek; előbbre akarják vinni a művészetüket; mindig valami újat és nagyot tervelnek; fel akarnak ugrani olyan magasra, amilyen magasra ember még nem ugrott soha.

Gianni tizenkét évvel öregebb, mint Nello. Mikor teljes árvaságra jutottak, Gianni már művész. Ő lett kis öcscsének tanítója, nevelője, egész családja. Senkit se szeret öcscsén kívül. Életét a mesterségének szentelte, és annak a feladatnak, hogy társává neveli Nello, magánál is nagyobb művészzé.

„Az a hűség, bizalom és hit — úgy itt, mint a következőkben Szüry Dénes fordítását idézem, — amellyel néha az öregebb testvéren csügg a fiatalabb, az az imádattal határos, ártatlan bámulat, amely olyan ideálnak tekinti azt az ő saját véréből való lényt, hogy titkon egész hévteljes szeretettel formálja magát is a minta szerint, megvolt Nelloban is, aki oly szenvedélyes ragaszkodással viseltetett Gianni iránt, mint soha senki a világon, a bátyja irányában.” Később már „voltak olyan együttes mutatóvonalak, ahol erejük, hajlékonyságuk és fűrgességük egészen egybeforrt, s amelyeknél a két érintkező test egyetértésének csak percnyi hiánya is egyikükre vagy mind a kettőjükre súlyos vészszel járhatott. De olyan kölcsönös testi megértés lakott ebben a két fivérben, hogy náluk a csukló- és nyújtó-izmoknak valamely mozgáshoz szükséges egyetértő akarata a két test egy akaratául jelentkezett. Két ember izmainak, együttes erőmutatóvonalánál jelentkező ez a rejtett egyértelműsége, — az apai és fiúi dédelgetés jellegével bíró gyöngéd érintkezés, — izomnak izomhoz intézett kérdések szakadatlan sora, — idegnek ideghez szóló: „csak rajta!” válasza — két test érzésének egy ugyanazon aggálya, egyikük életének szüntelenül a másik vállára dobása s együttes vészben a mentésnek is együttes gondolata — olyan lelki kapcsot alkotott a fivéreknél, amely az ösztönös ragaszkodást még erősebb bilincsekbe kötözte, s még erősebbé fejlesztette bennük azt a természettől

nyert ösztönszerű hajlamukat, hogy nekik egymást szeretniük kell.”

„Mindannak, amit Gianni kitalált: Nello volt a dísz, virága s a bája.”

Gianni folyton tervel: „Hónapok óta módolgotom a dolgot s egy kissé már borzongok is, hogy még hány hónap kell a sikerhez ... Hányszor kell abbahagynunk a terveinket, mert visszariaszt az idő és az a jelentéktelen hatás, amelyet a közönségre esetleg gyakorolhat ...” Pedig utól akarja érni Leotard-t, a trapézkirályt, s e célból kutat, „kutat szakadatlanul, mint ahogy a matematikus egy tétel megoldását keresi...” „Örökkön munkában lévő agya a lehetetlennek lehetővé tételén kutatott szakadatlanul. Felforgatni vágyott, ő, az egyszerű clown, egy kis természeti törvényt, a kételkedők bámulatára. Nagyra, emberfölöttire tört; megvetette azt, amit a közönséges gondolkodás tart kivihetetlennek; lenézte azokat a gyakorlatokat, amelyeket a légtornászat és az egyensúlyozás terén ez ideig tartottak a művészi ügyesség netovábbjának és kicsinyléssel fordította el tekintetét az olyanféle segéd-
eszközöktől, mint a szék, a golyó és a trapéz... Gyakran élt abban a hitben, hogy testet is öltött a villanó eszme, gyakran elfogta a felfedezést kísérő, pillanatnyi, lázas gyönyörézés, amelyet azonban az első kísérletnél nyomban követett a lemondás. Egy váratlan akadály, amelyet az eszmealkotás rögtönös és mámorító heve nem lát, visszalökte egy csapással a semmiségbe ...”

Míg Giannit „egy rögeszme, egy kórság” bántja, az, hogy „minden áron ki akar találni olyas valamit, ami hírnevet szerez nekik”, Nello erre az álláspontra helyezkedik: „Amit te kitalálsz, azt én a nyakam kitörése árán is megteszem, de a kitalálás, az a te dolgod;

én megnyugszom benned; engem kielégítenek azok a kis paizán ostobáskodások, amelyeket bohóckodásaim közben rögtönösen kitalálok.”

A közös munka egyre jobban összefűzi őket. „Munkájok oly egymásba folyó s annyira együttesen haladó volt, hogy csakis együtt érhetette őket a helyeslés; hogy dicséretben, gáncsban, sohase választotta el őket egymástól a közönség, hogy kettejükben egy önszeretet, egy hiúság, egy büszkeség volt bántható vagy dédelgethető.”

„A cirkuszból hazavitt fáradtság és izmaiknak mindig tettere kész ruganyossága érdekében órákon át otthon végzett gyakorlataik, az előretörés állandóan nyugtalanító gondja s agyuknak új és új alkotásokra irányzott örökös munkája elnyomta bennük a vér hevét, elnyomta a munkára csak félerőt fordító életnek kicsapongásokra vivő kísértéseit. Megvolt bennük az utolsó húsz év olasz atlétáinak az őskor viadoraitól egyenes vonalon öröklött az a hagyománya, hogy papi életre kell szorítkozniok; hogy csakis a Bacchussal és Vénussal való szakítás árán őrizhetik meg teljességében az erejüket.”

„Az ugrás, a lágy izomzatú, tömör hustömegnek a légben lebegésre szükséges szárnyak nélkül való pillanatnyi fölrepülése a földről, ha rendkívüli magasságot tud elérni: csodaszámba megy” ... Gianni ilyen csodaugrást tervel. Nello kételkedik. Bolondnak mondja Giannit, aki „élvezetét leli abban, hogy vele oly dolgokat próbáltasson, amelyekről előre tudja, hogy teljes lehetetlenség” ... De Gianni nem nyugszik. „Sok próbára s újból és újból kezdésre volt szükség, hogy biztonságra jussanak, hogy Gianni a Nello ugrása által okozott rázkódás ellenére is megtartsa az egyensúlyt, s hogy tulheves erő kifejtéssel Nello se zavarja meg azt. S mi-

kor az ifjabb már azt hitte, hogy célnál vannak, Gianni még mindig ellensúlyoztatta, s egyik veszélyes ugrásból a másikba sodorta őt, s minthogy minden támasz nélkül ugráltak egyik a másikra, csakis mozdulataik rendkívüli egyöntetűségére és egyetértésére lehetett építeniök.”

Annak a gyakorlatnak, amelyet Gianni oly régóta tervel, a rendkívülisége „nem ragadhatja meg a nagytömeget, nem okozza a veszedelem, a halálveszedelem borzongását, amit pedig magában rejt a gyakorlat” ... csak a direktor, a legilletékesebb szakértő tudja, hogy „az rendkívül erős dolog” ... És mégis, ez a nehezen kivihető gyakorlat, amelyet ők hódítottak meg a lehetőségnek, jóllehet igen egyszerű dolognak látszik, mert annyira nem tör külső hatásra, hogy a nagytömeg elragadtatására nem is számíthat, akármilyen egyszerű dolognak látszik, katasztrófához vezet. De itt már gonoszság játszik közre. Egy amerikai lovárnő, aki szemet vetett Nello, s akit Nello kifigurázott, boszúból megvesztegeti az istállósolgát, hogy egy őrizetlen pillanatban cserélje ki a mutatványhoz szükséges eszközök egyikét. Ennek a cserének az a következése, hogy Gianni is, Nello is leesik a magasból, s Nello kitöri a lábát.

Egy darabig remélik, hogy Nello tökéletesen föl fog épülni, s hónapok múlva ismét folytathatja, a mesterségét. De Giannit gyötri a lelkifurdalás: „Milyen ostoba voltam! ... Miért ne maradhattunk volna meg a magunk egyszerűségében .?!... mire való volt új utat keresni?!... Hogy elmondhassák rólunk, hogy tettünk egy olyan ugrást, amelyet nem tett meg senki más!... Pedig mi megtehettük volna! ... Ó, nyomorúság!... És mit hozott neki? ... Én, én vagyok az oka... benne nem volt meg az a szentséges vágy!... én voltam az,

aki nógattam... és ő engedett... hisz a vízbe is beleugrott volna a szavamra!...”

„Eszébe jutott fivérének nembánomságára hajló természete, amely dicsvágy, erőkifejtés nélkül szeretett élni, könnyedén, egy napról a másra. Eszébe jutott, hogy ezekkel szemben állt, példaadásul, az o nagyratörésre irányzott erős akarata és az ő asszonyt kerülő ridegsége. Eszébe jutott, hogy hajlamaival ellentétes irányba terelte fivérét, midőn az ő eszméinek áldozta, ifjú életét.”

S a regény vége ez:

Reménységük szétfoszlik; nem áltathatják magukat tovább: Nello örökre sánta marad. Gianni észreveszi, hogy Nelloak fáj, ha ő gyakorlatait végzi a trapézen. Ettől fogva titokban, éjjel gyakorolja magát. De Nello egy éjjel rájön, hogy mi történik, nem messze *tőle* ... Négykézláb lemászik a lépcsőn, s meglesi Giannit.

„Oly nesztelenül jutott be Nello, hogy a tornász nem vette őt észre. S aztán térden maradván nézte, hogy micsoda örült rohammal repül fivérének ép tagoktól duzzadó hatalmas alajka. S amint így maga előtt látta teljességében a férfierőt, megszállta az a gondolat, hogy Gianni sohase fog lemondani tudni a cirkuszról, s erre a gondolatra keserves zokogás tört ki belőle. Gianni megriadva a zokogástól, hirtelen ülő helyzetet vett a trapézen, a homályban botorkáló csomagyszerű dolog felé irányította a fejét s nyomban olyan hatalmas erővel lökve ki lába alól a trapézt, hogy ez repülésében bezúzta az ablakos ajtót, fivérénel temett s ölébe kapta őt. Egymás nyakába borultan sirtak mind a ketten és sokáig tartott, szó kiejtése nélkül, a sírás. Egyszerre csak egy lemondásteljes búcsúpil-

lantással végigsurrant hivatása összes szerein az öregebb s aztán így kiáltott fel:

— Ölelj meg, gyermekem!... Meghaltak a Zenganno-fivérek! ... Csak két hegedű-cincogó maradt meg belőlük . . . akik vonót fognak kezelni ezentúl. . . székeken ülve.”

Íme, a Zenganno-testvérek és a Goncourtok életének regénye. Mert hiszen a trapéz, meg a többi, csak példázat. Gianniban az a szenvedély lobog, amelyet az irodalom ébreszt. Ambíciója az íróművész nagyra-törése. Az új ut, amelyet keres, az, amelyre később Zola, Dandet és a többiek lépnek; küzdelmeiket és balsikereiket az okozza, hogy Gianni nem akar taposott ösvényen járni, hogy olyan dolgokra tör, amelyeket a közönséges gondolkozás irodalmi lehetetlenségnek tart, hogy *Germinie Lacerteux-vel* olyan téren kezd kutatni, ahol előtte még nem jártak, s olyat produkál, amit a tömeg nem érthet meg. Az amerikai lovarnö: az a temérdek rosszakaratú lélek, aki a művészen boszulja meg, amit az ember vét, mert hiszen a legkedvesebb gyermek is számtalan hiúságot sebez meg. Ami Nello testi épségét megőrli: az a lázas írói munka. Tragikumuk, hogy: a könnyebbvérű Jules Edmond becsvágyának az áldozata, s hogy Edmondban még akkor is él az irodalom szenvedélye, mikor Julest a testvéri szeretetből vállalt — neki, a gyöngének, halálos — munka már rokanttá tette. És a befejezés: hogy Edmond testvéri szeretetének feláldozza szenvedélyét, minden szép tervét, olthatatlan becsvágyát, s elhajtja a tollat, . . . amelyet csak akkor vesz újra a kezébe, amikor öcsce már nyolc év óta halott.

Edmond de Goncourt, keserőségeinek egy kitörése alkalmával, arra hivatkozott, hogy öcsce és ő, nagyobb megbecsülésre tarthatnak számot, mint amilyenben ré-

ülnek, ha egyébért nem, ezeknél az érdemeiknél fogva: Mind a ketten egész életüket az irodalomnak szentelték. Ők ismertették meg a műveit világgal a japánok művészetét. Az ő történelmi kutatásuk és írásművészetük újra megelevenítette a tizenyolcadik századot. Végre, ők a naturalizmus úttörői, s mesteremtői az első naturalista regénynek, melynek a címe: *Germinie Lacerteux*.

A rosszakaratú kicsinylés, mely halálukie; üldözte a Goncourtokat, könnyen végezhet ezekkel az érdemekkel, valamint Edmond de Goncourtnak azzal az ötödik érdemével is, hogy a műtárgyak gyönyörű gyűjteményét szedte össze, s hogy jelentékeny vagyonát a francia íróknak hagyta (mert ennek a vagyonnak a kamatait ma tizenegy író élvezi: a „Goncourt-akadémia” tiz tagja, s egy tizenegyedik, aki „az esztendő legjobb regényével” megnyeri a Goncourt-díjat.) Az utóbbi érdemhez nem kell egyéb, csak: vagyon, meg az a fátum, hogy az örökhatárúknak ne legyenek gyermekei. Hogy egész életüket az irodalomnak szentelték, szép, de Franciaországban akárhány író van, aki ugyanezt elmondhatja magáról, jóllehet sokkal több nehézségereit küzd, mint amennyit a Goncourtok ismertek. Hogy megismertették Európával a japánok művészetét, ez érdem; de bizonyos, hogy ez a művészet ma már nem volna ismeretlen a Goncourtok nélkül sem. Hogy a XVIII. század szellemi életéről szóló kötetek jelentékenyen hozzájárultak e letűnt világ irodalmi megelevenítéséhez, tagadhatatlan; de ebben az érdemben sok, meglehetősen ismeretlen nevű Íróval osztoznak, akik erről a világról nem kevésbé kitűnő könyveket írtak. Hogy végre *Germinie Lacerteux*-nek a megjelenése nevezetes dátum a naturalizmus történetében, ez igaz — mert hiszen az *Assomoir-JLBk Germinie Lacerteux* az „előfutár”-ja

(úgyszólván: a Keresztelő Jánosa), sőt az *Assomoir*-nak minden úgynevezett újítása benne van már „in nuce” *Germinie Lacerteux*-ben — de mindez csak irodalomtörténeti érdem. S annyiival kétesebb becsű irodalomtörténeti érdem, mert maga a naturalizmus, az elv, a reform-törekvés, soha se diadalmaskodott, s csak annyiban vezetett sikerre, hogy valóban naggyá nőttek írók, akik eleinte a naturalizmus zászlaja alatt küzdöttek, naggyá nőttek, nem a naturalizmus erejénél, igazánál fogva, hanem a naturalizmus ellenére. Csökkeneti végül ennek az irodalomtörténeti nevezetességnek az értékét az is, hogy ami a Goncourtok és a Zola alkotásaiban igazán nagybecsű, csak igen csekély részben „új dolog”; a Goncourtok és Zola a realizmus három nagy Leotard-ja: Balzac, Stendhal és Flaubert fegyvereivel győztek; ezek után az igazi hódítók után ők már csak igen kevésbé tágíthatták az irodalmi igazság birodalmát; s az a terület, amelyet még meg akartak hódítani, túlesvén a természetalkotta határokon, nem eshetett hatalmukba, akármilyen kitartóan hadakoztak is érte.

Később Edmond de Goncourt maga is másképpen gondolkozott *Germinie Lacerteux* irodalomtörténeti jelentőségéről. A dolgoknak az az izekre szedése — írja 1879-ben, — melyet a társadalom alsó rétegének megfestésében Zola és ők alkalmaztak, csak bevezetése egy nehezebb munkának, amelyet még csak ezentúl kell megcsinálni... és kezdetleges bevezetése, mert a nép asszonya vagy férüa nagyon egyszerű lény, akit könnyű jól megismerni és izekre szedni... a nehezebb munka az előkelő világ bonyolult lelkű férfjának és asszonyának irodalmi megalkotása volna... behatolni a tulfinoaltság civilizáltjainak lényébe, megismerni ezek bonyolultságát, s kiragadni ebből a sok bonyolódottságból

a lényeket — s a realizmusnak nem az a föladata, hogy kizáróan csak a visszataszítót írja meg, hanem hogy művészi írással megörökítse a szépet is, s igaz tükröt adjon a megfinomodott lelkű lényekről, persze nem képzelgések, hanem olyan lelkiismeretes tanulmány alapján, mint amilyennel ők a rutát vizsgálták.. a megfigyelések végtelen sorának egész tárháza kellene ehhez, a szemüvegen ellesett vonások ezrei, s az emberi dokumentumok nagy sokaságának egybegyűitése, (a minőt később *Chérie* megírásakor gyűjtött össze, meglehetősen eredménytelenül, mert nyilvánvaló, hogy ez a könyve sikerült a legkevésbé) ... az irodalom fiataljai csakis ezen a téren arathatnak sikert s nem az irodalmi pocsolya talaján, ahol már épen eleget dolgoztak elődeik (tudniillik Zola és ők).

Így írt 1879-ben, amikor már újra nagy tervek foglalkoztatták — a *Faustin* és *Chérie* tervei — s amikor már *Germinie Lacerteux*, mindennapossá lett сюжетjével, meghaladott valaminek tűnt fel előtte. Mint Gianni, aki lenézte azt, amit mások, vagy ők már megcsináltak, aki szakadatlanul kutatott, s mindig az újat kereste, „ami még nem volt”, — újra tervelt, haláláig tervelt, hogy magasabbra ugorhasson, mint amily magasra ember valaha ugrott. Közben azonban, szinte elnézést kérve azért, hogy — a gyötrelmes munkától fáradtan, idegbajtól gyötörtén, öregén, rossz lelkiállapotban — egy kissé beleosömörlött a nagyon is igazi igazságba s most, üdülésül, a képzelet világából merit: megírta a *Frères Zemganno-t*, ezt az „emlékezéssel vegyes álmod”, kísérletét „a költői realizmus terén”, legszebb és legigazabb regényét.

Az „érdemeik!” Bizonyynyal volt érdemük, amelyért megbecsülésre, sőt hódolatra tarthattak számot, de nem az, hogy hívek maradtak az irodalomhoz, hogy föl-

fedezték Japánt, hogy jó könyveket irtak a tizenhatalmas századról, s hogy bejegyezték nevüket a naturalizmus annáleseibe; mert ezek csak kis érdemek. Az igazi érdemük, a nagy érdemük az volt, hogy egy halom szép regénynyel gazdagították Franciaország szellemi kincstárát, mely közvagyon az egész emberiségnek.

Regényeiket nem ölte meg az, hogy — Gianni nőgátására — nagyon is keresték az újat, *ami még nem volt*, hogy oda akartak ugrani, ahová az irodalom, természeténél fogva, nem hatolhat el, s hogy a naturalizmus olyan területekre csábította őket, ahol a kutatás éppen nem az ő finom lelkőknek való volt. Mikor elvből, hajlandóságaik és ízlésük ellenére, a rútat turkálták: akkor is poéták maradtak; álmodozók, mint, Nello, és nagyratörők, mint Gianni. Nem ölte meg *Germinie Lacerteux-t* sem, hogy új ösvényt keresve, olyan útra léptek vele, amely zsákutcába visz. *Germinie Lacerteux* csakugyan az első, igazán naturalista regénev. Ezekre szedése egy egészen az öntudatlanságig egyszerű lénynek. Egy szegény cselédlányról szól, akiben megvolna minden jóra vezető hajlandóság s minden jóra való készség, aki azonban csak: asszonyi állat. Jó, mint egy kutya, de az asszonyiságban is csak állat. Ennél a (primitív lényeknél valóban gyakori) nagy nyomorúságánál és jókora öntudatlanságánál fogva, a gaz férfinak, aki kizsákmányolja, mindenre rávehető, vak eszközévé válik, s gyorsan gurul lefelé a sárba, a sáros halálba, hogy végül tetemét a közös sirba vessék. A történet éppen nem vonzó; a regény faktúrája olyan, mintha ez a könyv a naturalista regény mintájául készült volna; tárgy, főalak, analízis, előadásmód: mind ama receptre emlékeztet, amelyet később Zola szignált. De a naturalizmus csak alapelvét, témáit és előadási módszerét tudta rákényszeríteni a Goncourtokra; temperamentu-

mukat nem tudta megkötni s költői vénáinkat nem tudta kiszárítani. Hiába tudóskodnak, a költő minduntalan fölülkerekedik bennök. Az olvasó egy női állat természetrajzát kezdi „tanulmányozni”, olykor megütődik egy-egy fölösleges vagy bántó részleten, de mikor végére ér a könyvnek, mintha egy nagyon szomorú románcot olvasott volna; románcot, melynek kis meséje nemcsak gondolkodóba ejti, hanem szinte merengővé teszi, románcot, mely egy idegen, zord világról szól és azért mégis megkapja, megrendíti és megborzongatja a más világból való olvasót. És csak ekkor tudja meg, hogy már régóta a könyv hatása alatt állott, s hogy ez a hatás egyre fokozódott, mert olvasás közben valahonnan mind jobban és jobban érezte a tragikum hideg levegőáramlatát, nem azét a tragikumét, melynek forrása az egyéni elhatározás, a lehető legszabadabb akarat, hanem azét a sokkal hatalmasabb tragikumét, amelyet először az antik sorstragédiák reveláltak, fenségesen komor képeket adva arról, hogy műven vadul rázott porszem az ember azokban a gigási harcokban, melyeket az istenek vívnak meg a földön, az istenek, vagy más szóval: az emberben és az ember körül lévő titokzatos erők.

Sok olvasó lehet, aki szeretné, ha kitörölhetne *Germinie Lacerteux*-ből néhány sort, egy-egy rövid fejezetet, egypár henye leíró részletet, — aminél semmi sem könnyebb; lehetnek, de már jóval kevesebben, akik *Germinie* történetében nem találják meg a tragikumot; akadhat olyan olvasó is, aki tagadja, hogy ez a regény, minden naturalizmusának ellenére, voltaképpen költemény. De nem képzelhető olyan olvasó, aki csodálattal ne adózzék az erős lelkű Varandeuil kisasszony rajzanak. Ha *Germinie Lacerteux*-ben nem volna semmi

egyéb: maga ez a rembrandti erejű portrait megóvná a kora feledéstől a Goncourtok nevét.

Bizonyára sokkal szerencsésebben választották meg a tárgyat, amikor *Soeur Philoméne-t* irták meg. Ez a téma rajok várt. Egy apáca barátságot köt a kórház egyik segédorvosával. Kölcsönösen segítségére vannak egymásnak munkájukban; az orvos elbeszélget vele arról, hogy mi történik „odakünn”, és Filoména testvér elmerengve hallgatja. Eltitkolja, hogy sajnálni kezdi teljes lemondását, és nem is sejti, hogy valami vágyódást érez. Barniert is érdekli Filoména testvér, s mikor az orvosnövendékek az ápoló apácákat teszik élcélgetésük céltáblájává, kikel ellenük, az érzésnek azzal a sajátos formájú megnyilatkozásával, amelyből Flers és Gaillavet, a *Les sentiers de la vertu* szerzői, a mai idők egyik legnagyobb színpadi sikerét csiholták ki. Filoména testvér nem tud erről; szeretné egészen megtéríteni Barniert, aki még legkevésbé istentelen egész környezetében, s úgy beszél az orvossal, akiben nem elég erős a hit, mint a betegeivel. Nem is gyanítja, hogy kísértésbe eshetik: elkárhozni vele; csak arra gondol, hogy ő talán megmentheti ennek az embernek az üdvösségét. E célból jó cselekedeteinek segítő társává teszi; elküldözgeti szegényeihez, s imádkozik érte. Egy kis közösségük még inkább összefűzi őket: a kórházban meghal egy asszony, akinek az árvájáról az apáca és az orvos fognak gondoskodni. Még ekkor se sejtik, hogy szeretik egymást. De új beteget hoznak a kórházba: egy nyomorult asszonyi teremést, akit valaha Barnier csábított el. A beteget Barniernek kell megoperálnia. Az elzüllött Romaine emlékei s a szerettei vegyes részvét, melyet Barnier a szerencsétlen teremést iránt tanúsít, fölébresztik az apáca féltékenységét. Most már megtudja, hogy szereti Barniert; lelki furdalás és aggo-

dalom fogja el. Romaine meghal. Barnier, akiben föl-
támadt a múlt, bánatában ivásnak adja magát. Az
ittasság egy pillanatában kitör belőle, amit az apáca
iránt érez; ez fölháborodva löki el magától a részeg
embert. Barnier, aki Romaine halálával magamagát
vádolja, s akit új és reménytelen szerelme lázassá, két-
ségbeesetté tesz, megöli magát. Egy boncolás után
szándékosan szúrja meg magát a késével. Ki van te-
rítve; egy barátja virraszt mellette. A virrasztó elszuny-
nyad; kábultságában úgy rémlik neki, mintha egy fe-
hér alak jelennék meg a szobában... a fehér alak le-
térdel és imádkozik. És reggel a virrasztó nem találja
meg azt a hajfűrtöt, amelyet azért vágott le, hogy ba-
rátja édes anyjának elvigye az utolsó emléket.

Ebben a regényben érvényesül leginkább a Gon-
courtoknak az a jellemző tulajdonsága, mely a natu-
ralizmus többi rajongójától annyira megkülönbözteti
őket: az érzések nőies gyöngédsége, s a gyöngéd érze-
sek elemzésében megnyilvánuló, csupa érzékenységre
és csodálatosan fejlett idegrendszerre való rendkívüli
finomság. De megtaláljuk ezt a tulajdonságot többi re-
gényeiben is. *Charles Demailly-t* és *Renée Mauperin-t*
olvasták vagy olvasni fogják mindazok, akik ismerni
akarják az újabb regényirodalomnak legalább a leg-
hiresebb, legtöbbet emlegetett alkotásait. Ezek a regé-
nyek legjobb munkáik közé tartoznak. De nincs olyan
gyöngye, olyan kevésbé sikerült munkájuk, amelyből ki
ne tűnnék megfigyelésük gazdagsága, emberismeretük
mélysége és írnitudásuk virtuozitása.

Talán egy kissé visszaéltek ezzel a virtuozitásukkal.
Talán többet akartak festeni, paletta nélkül, mint a
mennyit tollal lehet: talán néha a természetesség rová-
sára keresték a formát és a színeket — ha téren, nagy

gyötrelmekkel, folytonos verejtékezéssel adóztak azért a szenvedelmükért, hogy mesterségükben folytton a lehetetlent próbálták, hogy mindig a legnehezebben kivihető! sóvárogták, s hogy, mint Gianni és Nello, „olyan magasra akartak ugrani, amilyen magasra ember nem ugrott soha”. (Milyen fizikai szenvedésükbe került az alkotás, többször elmondják *Napló-jukban.*) Talán abban is van valami igazság, hogy nagyon is átadták magukat érzékenységüknek, s alkotó hevüknek nem váltak mindig uraivá: a tökéletesség, a melyért vívódtak, nem adatott meg nekik. De lázas „gyakorlataik” közben annyi művészt produkáltak, hogy a „modern olympiai játékok évkönyveiben” méltán került nevök a leghíresebb nevek mellé, abba a sorba, melyet „a nagy Leotard” kezd meg.

DAUDET.

Az ötvenes évek közepén, valamelyik februári napon, egy közellátó, fázékony, éhes fiatal ember érkezett Parisba, félénken szorongatva zsebében az utolsó két frankját. Tizenhat éves volt; Nimes-ből jött, a „dallal telt mezők” vidékéről; az irodalomnak és az irodalomból akart élni. A pályaudvaron a bátyja várta s gyalog mentek a Quartier Latin felé; a fiatalabbik testvér podgyászát egy hordár targoncán vitte utánuk. Az idősebbik testvér bár öcscse szemében gazdagnak tűnt fel, a kocsfi fényűzését még nem engedhette meg magának. Titkári állást töltött be egy öreg úr mellett, aki az emlékiratait mondta tollba neki s e munkájáért hetvenöt frank havi fizetést kapott az öreg úrtól. Ebből a hetvenöt frankból szándékoztak megélni addig, amíg a szerencse az ifjabbikra is rámosolyog. A szerencse azonban jó sokáig váratott magára. A lányos arcú fiatalabbik testvér hónapokon át dologtalanul kóborolt az *Odéon* körül; az egyetlen foglalkozása az volt, hogy a híres embereket leste. Verseit és cikkeit az újságok nem közölték. Egyszer egy tizedrangú újság megkönyörült rajta s egy cikkét elfogadta. De Orsini éppen akkor hajította el bombáját; a megbízhatatlan hírlapokat üldözni kezdték, a tizedrangú újság megjelenését örökre eltiltották, s a cikk nem jelenhetett meg. E katasztrófa után vagy két évig az álmodozásnak és a henyélésnek élt; egyik kávéházból a másikba csatangolt s páratlanul

hűséges közönsége volt a Gambetta kávéházi orációinak. Közben egy verskötetet állított össze. *Amoureuses* címen. Házalni kezdett vele, sorra járta az összes kiadókat, de akárhányszor jelent meg, akármelyik kiadónál, csodálatosképpen mindenütt s mindig ugyanazt a feleletet kapta: „Az úr nincs itthon.” Végre véletlenül megismerkedett egy obskúrus kiadóval, akinek megtetszett a cini s a verskötet megjelent. Ettől fogva az újságok is közölni kezdték a cikkeit és apró elbeszéléseit; bejutott a *Figaro*-hoz s az *Odéon* előadta egy egyfelvonásosát. Az első színpadi siker híre Algériában érte utól, mert a bohém-élet megrendítette egészségét s már huszonkét éves korában hozzá kellett látnia, hogy a gyógyulást keresse.

Most már nagy kedvvel folytatta irodalmi munkálkodását, de e nagy kedvnek meg nem felelő eredménnyel, s fölötte váltakozó sikerrel. Második színművét kifütyülték, apró elbeszéléseinek rendkívüli értékét csak kevesen vették észre. És a siker csak akkor szegődött hozzá állandó kísérőül, mikor megírta első regényét s ez a regény a francia akadémia feltűnően hangzó dicséretét szerezte meg neki.

Időközben bátyja, a titkár, szintén az irodalomra adta magát s ez a gyakorlati érzékkel megáldott ember-sokkal hamarabb szerzett magának „pozíció”-t, mint öccse, az álmodozó. A hírlapírás terén nagyobb polcra jutott s az irodalomban is gyorsabban tett szert „név”-re. Újságcikkeit mindenütt szívesen fogadták, színdarabjait sikerrel adták elő, regényei hamar találtak kiadót és olvasóközönséget. Ügyes, elmés, szórakoztató, elmeélre és tanultságra valló munkái meg is érdemelték a közönség figyelmét. De a sors csak hamarabb kedvezett neki, mint öccsének, s ha emezt megvárakoztatta, kettőjük közül mégis csak az idősebb testvér

húzta a rövidebbet. Gyorsan tett szert a közepes sikerre, de aztán örökre ott rekedt azon a pozíción, ahová hamarosan jutott el; a fiatalabbik testvér ellenben, miután sokáig küzdött a balszerencséivel és nem egy szűk esztendő t böjtölt át, olyan sikereket ért meg, aminőket a végzet csak a kiválasztottak számára tartogat. Erneste Daudet megmaradt a francia irodalom egyszerű munkásának, a sok ezer egyikének: Alphonse Daudet nevét pedig szárnyára vette a világot átjáró hir. Az öregebbik testvér mindig: Erneste Daudet maradt; megtartotta keresztnévét, *mint* jelzöt és pedig mint kicsinyítő jelzöt: mert *Fromont* óta maga a vezetőknév, a Daudet név, csak így röviden, a fiatalabbik testvért jelenti. És Larousse legkisebbik zsebszótára, mely a vésővel dolgozó Klió szófukarságával jegyzi fel a tudnivalók közül a legszükségesebbet, nem említi Erneste Daudet-t, de tud róla, hogy: Alphonse Daudet, francia regényíró, Nimes városában született 1840-ben. Ez a két sornyi figyelem magában foglalja, ha nem is fejezi ki, annak elismerését, hogy az újkori francia regényírók közül alig ketten-hárman tettek kortásaikra oly nagy s talán senki se olyan általános hatást, amilyet Alphonse Daudet, s hogy ez a siker, amilyen kivételes, olyan megérdemelt volt. Minek tulajdonítható ez az oly sokáig hiába várt, de aztán annál gazdagabb kárpótlással érkezett, kivételes és megérdemelt siker? Mi magyarázza meg Daudet kései, de szinte páratlanul messze terjedő hatását? Minő tulajdonságok erejénél fogva küzdötte fel magát a megpróbáltatások sebesültje az irodalmi verseny koszorúsai közé? Mi az Írásaiban, ami végre is megragadta az olvasók százezreit, s mi az, ami okos, ügyes, elmés bátyja munkáiból hiányzik? Első írásait csupán a bátyja munkáival hasonlítjuk össze: ezekre a kérdésekre könnyű felelni. Elég általa-

nosságban annyit mondani, hogy: Alphonse Daudet költő volt, a bátyja pedig csak jó író-mesterember, amilyen akad száz meg száz; vagy így distingválni: Erneste Daudet: a jó író-munkás, akiből nem hiányzik se a tartalmasság, se az érdekesség, csak a kiváló egyéniség, Alphonse Daudet pedig: a zseni. De ha Alphonse Daudet-t a francia regényirodalom korifeusaival hasonlítjuk össze, ha hatását emezek sikereihez mérjük: a feleletet már nem üthetjük el ily rövidesen.

Olyan általános tetszés, amilyen Daudetnak. a többi nagy francia regényírónak nem jutott osztályrészül. Balzac és Flaubert nagy hatást tettek kortársaiknak nem tudni hány százalékára, elhatoltak távoleső régiókba, és sikerük egyre növekszik; de az olvasóközönség zömét soha se tudták elhódítani a léhaságok Íróitól. Stendhált és a Goncourt-okat mindig csak a legműveltebbek kisebbsége fogja értékelni. Zola az olvasóknak olyan tömegét izgatta fel, mint előtte senki, de munkássága majdnem ugyanannyi gyűlölettel találkozott, mint amennyi méltánylással. A hatás általánossága dolgában csak Guy de Maupassant vetekedhetik Daudetval, de Daudet több szívet hódított meg, mint Maupassant. Daudet mindenkit elragadott. A legfinnyásabbakat épp úgy, mint a naivakat. A művésziért rajongókat éppen annyira, amennyire azokat a gyermekteleg lelkeket, akik az olvasmányban csak a szórakozás vagy az elérékenyülés szerét keresik. A külföldet, ahol a legjelesebb franciákra is elfogult Ítélet vagy hűvös bírálat várakozott, Daudet diadallal járta be. Elmondhatni, hogy Daudet meghódította az egész világot.

Pedig irodalomtörténeti jelentősége nem oly nagy, írói egyénisége nem oly eredeti, mint azoké, akiket említettünk. A többiek mind új ösvényeket nyitottak; gondolkozásunk, képzeletünk, érzésvilágunk számára új

területeket fedeztek fel. Daudet a rési nyomokon járt s csak egy zsenivel gazdagította a francia irodalmat. Azért írói egyénisége nem határozható meg oly kevés szóval, mint a többieké. Hogy miben állott Balzacnak, Stendhalnak, Flaubertnek, a Goncourtoknak, Zolának és Maupassantnak az eredetisége, hogy melyek az itt felsoroltaknak ama tulajdonságaik, amelyek megkülönböztetik őket mindenkitől: néhány szóval el lehet mondani. Daudetnek az egyénisége nem rajzolható meg ily könnyedén; neki nincs olyan tulajdonsága, amely csakis az övé.

Hogy az imént fölvetett kérdésekre szabatos feleletet adhassunk: még egy nehézséggel kell számot vőnünk. Daudet kivételes népszerűségét *Fromont* és *Jock* alapították meg. Ezek a regények nem tökéletes munkák, talán nem is legelső rangú alkotások. Mind a kettőn nagyon érezhető Dickens és Flaubert hatása. De *Fromont* nem vetekedhetik *Bováryné-val*. Mind a kettő erkölcsrajz; valóságos tanulmány a kicsinyes viszonyokkal bajlódo polgáremberek életéről. Csakhogy *Fromont*-ban a jellemrajz nem olv megdöbbenően igaz, nem oly minuciózusán finom s kivált nem oly mélyreható, mint *Bováryné-bsai*, hogy Flaubertnek ama sajátos művészetéről, amelynek erejénél fogva néha egy pár szóval nagy perspektívákat nyit és egész horizontokat világít meg, ne is beszéljünk. A mese *Fromont-ban* inkább a szórakoztatás célját, mint az igazságot szolgálja, az alakok színesek. de inkább csak a külsőségeikkel hozakodnak elő. Risler olyan Bovary, aki már színpadra termett; aki a szerencsétlenségben „átalakul”; aki sokáig kicsinyes, de alkalomadtán fenségessé válik. *Fromont*-ban a tárgy se egységes; az alap-problémának természetes kifejlését előbb késlelteti, majd zavarja, akadályozza, megmásítja az előbbi nyomon követő máso-

dik probléma: a kereskedelmi becsület problémája. Egészben *Fromont* inkább finom és érdekes, mint hatalmas munka. Ha mégis sokkal általánosabban tetszett, mint *Bovaryné*: ezt nem tulajdoníthatjuk a *Fromont*-ban is bőven található artisztikus jelességeknek. Delobelle alakjának, mely Dickens figuráira emlékeztet, vagy Désiréo-nek, akinek költői alakját Daudet már a maga ecsetével s a szivárványtól ellepett végtelenül finom színekkel festi, hanem annak, hogy Daudet *Fromont*-ban kibékíti a hétköznapi morált, tartózkodik a szerelmi élet rejtelseinek az érintésétől, kigyomlálja megfigyeléseiből az élet brutalitásait, s mint igazságosztó azok álláspontjára helyezkedik, akik az emberekben csak angyalokat vagy ördögöket látnak.

Jack se kifogástalan kompozíció. Gazdag gyönyörű részletekben: Dargenton alakja bármely mesterhez méltó — *Jack* anyjának: alakja már kissé felszínesen rajzolt — de az első résznek akaratlanul *Nickleby*-ből kölcsönzött milieuje itt nem hat az igazság erejével. Az elképzelhetetlen igazgató elképzelhetetlen gimnáziumában karrikaturákat találunk, melyeknek külsőségein meglátszik az angol eredet. És *Jack* aligha, tett volna olyan nagy hatást, ha azokhoz, akiket a regény gyönyörű részletei megkaptak, nem csatlakoznak mások még többen, akiknek jól esett elérékenyedni az üldözőií ártatlanság sorsán, akiknek a sírás is „multság”, élvezet.

Alphon se Daudetban több az érzelmesség s különösen több a szabadon bugyogó, könnyen kiáradó érzelmesség, mint a nagy francia regényírók bármelyikében. De érzelmessége nem homályosítja el látását s megindultságát szelíd, finom, kedves irónia követi nyomon, amely irónia kellemesen ringatja át az olvasót a meghatottságból egy másik, az előbbivel szinte ellentétes

szenzációba. Azonkívül Daudet. mint az érzelmesebb emberek általában, víg is tud lenni. Szereti a tréfát s ért a tréfáláshoz; a délvidékinek ez a vonása megmaradt benne. Hogy több benne a kedély, mint az egész újabb francia irodalomban, tanú rá: *Tartarin*: s hogy több érzéke van a humor, az érzel mességből fakadó nemesebb vidámság iránt is. mint amennyit a franciákban rendszeren találunk, annak számtalan kis elbeszélése, regényalakjainak egész sokasága s nagyobb műveinek akárhány részlete fényes bizonyosságai. Megvan benne, ami csaknem az egész francia irodalomból hiányzik, s kétségtelen, hogy lelki rokonságra "közelebb áll Dickenshez. mint franciául író nagy vetélytársaihoz, akiknek irodalmi elveit macacává tette, akikkel egy célra tört és egy ösvényen haladt.

Ez bőségesen megmagyarázza kivételes népszerűségét. Azoknak az olvasóknak, akik az olvasmányban főképpen az elérzékenyítő és a felvidítő elemet keresik, — akiknél a történetben az a fő, hogy „jól végződtek”, vagyis, hogy a szerző, miután alaposan megindította, összefacsargatta, agyon ijesztgette szívünket, miután egy párszor jól megnevettetett és jól megríkatott, a mindnyájunkban élő boldogulási ösztön szerint mérje ki alakjai számára az „igazságot” s a maga világában a gondviselést pótolja, amit a való világban az élet rendszeren elmulaszt. — azoknak az olvasóknak, akik a regényt aszerint értékelik, amint több vagy kevesebb, és jobb vagy kevésbé jólelkű alakok szeretjeinek benne, akik nem bocsátják meg az írónak, ha annyi rossz embert szerepeltet, mint amennyit az élet produkál, — azoknak az olvasóknak végül, akiknek esztétikai elve mindössze annyi, hogy: az élet csúnya oldalairól pedig a regényben ne legyen szó. mert hiszen éppen ezek elől menekül az ember a könyvek közé — azoknak az

olvasóknak, akik a regényalakoktól főképpen idealizmust, az írótól pedig mindenekfelett illendőséget várnak: gyönyörködniök kellett *Fromont, Jack* és *A nábob* hol elérékenyítő, hol felvidítő, a szívet jól megdolgoztató, érdekes és illetlenségekkel be nem mocskolt meséjében. A nem komplikált lelküeket, a tisztákat, a fiatalokat, — ha ez utóbbiak nem is éppen tiszták, de még a jövőnek, reményeiknek, tehát bizonyos idealizmusnak élnek — az egyszerűeket, s azokat, akik idősebb korukban is gyermekek maradnak, szóval mindazokat, akik a könyvekben leginkább azt keresik, amivel az élet többnyire adós marad: Daudetnek könnyű volt meghódítania. És ez a sokaság híven kitartott mellette *Numa Roumestan. Sambo. a Királyok a száműzetésben. az Evangélista nő, & Halhatatlan,* stb. megjelenésének idején is, bár e későbbi munkáiban Daudet már kevésbé tartotta számon a nagyközönség sokféle érzékenységét s bár e regények egyike-másika — *Sapho* például — a benne felhalmozódott keserűséggel és váratlan szókimondásával megkockáztatta azt, hogy a szerző könnyen elveszítheti a sokaság kegyét.

De mivel nyerte meg Daudet azokat, a kik már nehezebben elégíthetők ki, a válogatósakat, akik más nézőpontból Ítélnek, akik munkáiban főképpen az életigazságot és a művészetet keresték, a komplikáltabb lelküeket, akik Daudet-t más nagyokkal hasonlították össze?

Mindenekelőtt: írásművészetével. Sokáig tartott, míg ennek elismerését kivívhatta. *Fromont* megjelenése idején még nagy nyelvbeli helytelenségeket, hibákat vetettek a szemére. De aztán észre kellett venni, hogy ez az író, akit délvidéki szabadosságaiért egy párszor közepes bírálók leckéztették, mestere a szavakkal való megelevenítés művészetének, a szófűzés egy bizonyos

fokon túl éppen nem egyszerű, szép játékának. Észre kellett venni, hogy e tekintetben is egészen sajátos intuíció lakik benne. Hogy olyan szavakat talál, amelyek mélyen bevilágítanak egy-egy alak lelkébe, s olyanokat, melyek az olvasónak emlékezetébe vésik valamely cselekvés egyes jeleneteit. Zsenijének ezzel a feltűnő vonásával vívta ki, hogy, miután *Fromont* és *Jack* kiemelték az ismeretlenségből, nemsokára „az irodalomban is” általánosan elismerték. Bajos lett volna tovább is lekicsinyelni, mert nyilvánvalóvá lett, hogy Írásművészei dolgában sok nagy riválisát túlszárnyalja. És jegyezzük meg itt, hogy az a rettenetes betegség, mely harminc esztendőnél tovább rágódott életének fáján, s mely nemcsak testét örölte meg, hanem végezetül lelkére is rásúlyosodott, — megtámadta ugyan tehetségét, olyannyira, hogy utolsó éveiben keletkezett munkái erőtlenség és fáradtság nyomait viselik magukon, de írásművészete, adományainak e legfeltűnőbbje, végig nem lankadt, nemcsak hogy nem lankadt, ellenkezőleg annyira túlfinomodott, mint néha haldokló szívbajásóknál látni, hogy náluk az öt érzék valamelyike annyira kiélesedik, amennyire ez az egészséges embernél nem tapasztalható. Érdekes képet ad erről a rendkívüli írásművészetről. *A három csöndes mise* című karácsonyi meséje, melyben a szavak ritmusa valami stílszerűen misztikus, és mégis élénk melódiával kíséri a misztikus és egyszersmind tréfásan hangulatos, álomszerű mesét. Ez az írásművészet már félig zene; a mint leírásaiban, kivált ha szülőföldjéről, a Provence-ról van szó, Daudet nemcsak íróművész, hanem egy kissé festő is.

A másik írói erénye, amelyet végre is észre kellett venni: előadásának kedvessége, mondhatni: bájosága. Miben állott s honnan eredt ez a megnyerő és

ritka tulajdonság? Erre a kérdésre a leghamarább úgy adhatjuk meg a feleletet, ha arra utalunk, hogy ez a sajtóság hol tűnt fel legelőször. Apró elbeszéléseiben, amelyeknek nagy részét még fiatalkorában írta meg, s amelyeket később *Contes du lundi*, *Lettres de mon moulin*, *Le Petit Chose*, *Les Femmes d'artistes* stb. címen adott ki. Ezekben a kis elbeszélésekben legelőször a fiatal álmodozó, a költő szólalt meg. Az álmodozó, aki szinte fél a valóságtól, aki csupa érzékenység, aki kicsinységek miatt szenved és kicsinységekben tud gyönyörködni, aki megsiratja gyermekjátékait és hosszasan búcsúzik a szülőföldtől, melyet elhagyott, attól a kis világtól, melynek fölfedezője és királya volt. A költő, akinek érzékenysége oly nagy, mint a gyermekeké, s akinek, mert maga is tud sírni, megvan az az adománya, hogy meg tudja ríkatni az embereket s gyermekességeivel kövér, meleg könnycseppeket csal ki a szemükből. És ez a poéta, akit ismeretlenségre a sorssal küzködése, éveken át tétlenségre, henyélésre, ácsorgásra. szemlélődésre kárhoztatott, mikor írni kezd, mikor már megírhatja, ami foglalkoztatja: csak azt írja meg, amit látott, a Provence-ot, Algériát, Paris bohémvilágát, a kicsinyes embereket, akik között él, a furcsa szalonokat, ahova bekukkanhatott, mert úgy találja, hogy amit az ember lát, érdekesebb, mint amit kitálhat, amit csak elképzeli. Észreveszi milyen furcsa állatai vannak a jóistennek. — hogy az élet mulatságos látvány, — hogy minden emberben bolondos ellentétek rejtőznek, — hogy semmi se oly mepjkapó, mint az a játék, amelyet az élet és a halál játszanak az emberrel, olyan dolgokat találva ki számunkra, amelyek mindig meglepnek, s hol megnevettetnek hol megindítanak. Az. amit lát, nem sorvasztja el benne az álmodozót. A sok megfigyelés után is megmarad költő-

nek aki, mialatt híven írja le, amit látott, közben nem rejti el megindulását; s mert nem titkolta el érzéseit, hangulatokat kelt az olvasóban is. De egyszersmind megőrzi tisztánlátását; nem talál ki semmit, csak azt írja meg, amit a maga szemével látott, ami ő benne magában visszhangot keltett; nem eszel ki történeteket, amelyek meghatóaknak tűnhetnek fel, de csak az olvasó elérékenyítését célozzák; ellenkezőleg, ha olvastat ir le, ami őt magát is elérékenyítette, élénk szeme fölfedezi a megható jelenséget környező élet derűs momentumait, iróniája ellenőrzi a tragikumba belekukkanó furcsaságokat, tetten éri a legszomorúbb dolgok közelében is ott rejtőzködő humort, s valami veleszületett könnyedséggel suhan át a megilletődésből a szelíden csípős tréfálózásba, oly sebesen ragadva magával az olvasót az egyik hangulatból a másik hangulatba, mint ahogy' egy könnyű ekipázs hajtat el a temető széle mellett, városokon, falvakon, völgyeken keresztül, a mezőkön, a körutakon és a cigánysoron át.

És nagy munkáiban ugyanaz, aki apró elbeszéléseiben. Tagadhatatlan, hogy nagy munkái nem olyan tökéletesek, mint apróságai. A nagy ideák nem igen csábították: nem voltak világ-reformáló eszméi, gondolkozása mindvégig fölötte konzervatív maradt, s csak a maga körének kisebb-nagyobb dolgai foglalkoztatták, a világnak az a része, mely ezen kívül esett, nem igen érdekelte. Iratainak összességéből, de kivált egyik-másik regényének alapeszméjéből azt lehet következtetni, hogy az ismeretek világában meglehetősen tájékozatlan volt, s hogy-az őt közelebről nem érdeklő dolgokról naivan, felületesen gondolkozott. Valószínű, hogy nem sokkal több „ideá”-ja volt, mint amennyi egy provence-i troubadour-nak. De ha e tekintetben gazdagabb: ennek aligha látta volna hasznát. A nagy ideák kifejtéséhez

ereje elégtelennek bizonyult volna. A kompozíció, az arányos fölépítés, a logikus elrendezés művészete sohasem volt erős oldala; a művészi oekonomiát nem tudta megtanulni, akárhány regényéből még az egységesség is hiányzik; vannak munkái, amelyek tulajdonképpen hangulat-képek, amelyek egyes fejezetei között jóformán csak az alakok vissza-visszatérése alkotja meg az összefüggést. Tehetségének ebből a fogyatékából ered, hogy nagy munkái éppen nem egyenlő értékűek; hogy van regénye, amelyik csupa gyönyörűség, s van, amelyik csupán néhány fényes lapjával különbözik a regényirodalom közepszerű termékeitől. Innen ered, hogy java regényeiben is itt-ott bántó vázlatosságra bukkanunk; az író néhány színes, eleven fejezetben fölkelte az olvasó érdeklődését valami iránt, s azt, ami iránt az olvasó most már a leginkább érdeklődnék, a továbbiakban csak egy pár szóval intézi el s a fölkelte érdeklődés kielégítése helyett más csapásra tér át. Néhol egy regény helyett két-három regényt ad, melyek közül legalább egy befejezetlen marad; néhol meséjének éppen a fő jeletereit nagyolja el. Innen ered végül, hogy több regényében van — s nem egy — néha ragyogó, néha erőngébb fejezet, amelyik, ha jó, ha rossz, de nem tartozik a tárgyhoz. Utolsó regényei színben is halványabbak, mint az elsők; kevesebb bennök az elevenesség, de ez már a kifejlődött betegség árnyéka. Daudet azok közé az írók közé tartozik, akik munkájukkal a legjobban megoldoztatták az idegeiket; az utolsó stádiumba jutott idegbajnak tehát nyomot kellett hagynia az Írásain is. Be a leggyöngébb regényében is vannak ragyogó lapok, és nagy munkái gazdagság dolgában nem állanak novellái mögött. Itt is, ott is ugyanaz az erő nyilatkozik meg: egy senki másra nem hasonlító elbeszélő, aki ízről-ízre költő. Itt is, ott is csupa becses megfigye-

lést kapunk, amelyeket egy nagyon izgékony képzeletű, finom érzéseknek élő poéta ad elő, a legtökéletesebb írásművészettel. Az a mindig munkás képzelet, mely a köznapi jelenségekben is divinálja a költői vonást, s az az aeol-hárfaszerűen finom érzékenység, mely a legcsekélyebb benyomásra is megremeg, ritkán jár együtt maga.éioku éleslátással. Daudetban együtt vannak ezek a tulajdonságok, s talán Jules Lemaitre*) világítja meg legjohLan ezt az új eszméssel nem hivalkodó, és mégis eredet?, pár szóval nem könnyen jellemezhető írói egyéniséget, mikor azt mondja: Daudet-t nem egy bizonyos tehetségnek rendkívül kifejlődöttsége különbözteti meg a rangban hozzá hasonlóktól, hanem különböző, szinte ellentétes tehetségeknek összetalálkozása, és az, hogy ezek az együtt ritkán jelentkező tehetségek mind igen nagy mértékben vannak meg benne. Mindenesetre a ritkább jelenségek egyike, hogy aki csupa képzelet, érzés, ötlet és hangulat, e tehetségeivel sohase szolgált egyebet, csak: a valóság folytonos figyelésével koronkint megpillantható egyetemes örök igazságot.

*) *Jules Lemaitre*: Les Contemporains. Deúxième série. Paris, Lecéne et Oudin, 1886.

ZOLA.

I.

Azoknak, akik mostanában immár közel jutottak életük ötvenedik évéhez, vagy ezt meghaladták, megadatott valami, amit más idők vénei talán soha se sorolhattak a tapasztalataik közé. Megadatott nekik az a különös élmény, hogy már mindent meglátó, értő szemmel, a felnőtt ember megfigyelő képességével nézhették végig egy csodálatos írói pályafutásnak a nadirtól a zenitig hovatovább gyorsuló iramban haladását s hirtelen megszüntet, egy példátlanul munkás és küzdelmes — a műveit világot egyre jobban érdeklő, izgató s olykor lázba ejtő — életnek egész lezajlását, egy sikerekben kivételesen gazdag, a köz vetetlen hatást tekintve meglehetősen páratlan, a maga érdekességében egyetlen írói sorsnak egész leforgását, egy hatalmas akaratú és hegyeket mozgató erejű embernek a nagy sokasággal szemben való egész győzelmes harcát, egy tapogatózva és bukdácsolva meginduló írónak a világhírhez, a köz-tisztelethez, a legkevésbé vitatható dicsőséghez, az általános megbotránkozástól az általános elismertséghez vezető egész viszontagságos útját, egy éhenkórász újságírónak a titánok módjára csatázó forradalmárrá való átváltozását s ennek (a forradalmárnak jelentőségben egyre nagyobb összes csatáit, összes diadalait.

Ez a csodálatos írói szereplés visszahelyezte jogaiba a meteorfutásról szóló, többnyire ok nélkül

emlegetett, nagyon is elhasznált és ezért hitelét veszített hasonlatot. Attól fogva, hogy Zolának a szereplése megkezdődött, addig az időpontig, amikor Zola beköltözött a Pantheonba, nem egészen harminc esztendő folyt le. Harminc esztendő bizonyára nagy idő az egyes ember életében, de a gondolatok világában harminc esztendő csak egy pillanat. És ha azt az óriási hatást és ellenhatást, azt a temérdek elváltozást, azt a nagy átalakulást tekintjük, amelyek a Zola pályafutása nyomán keletkeztek, ha körülnézünk azon a nagy területen, ahol ez a pályafutás nyomot hagyott, alig tudjuk elhinni, hogy mindez nem egészen harminc esztendő alatt történt. Hol vannak a romantikusok?! Hol a tavalyi hó?! Az az iskola, amely ellen ez a forradalmár sikra szállott, már régesrég az irodalomtörténeté. És az irodalomtörténeté immár az az iskola is, amelyet a forradalmár alapított; az alapító még megérte, hogy az új irodalom, amely éppen az ő akadémiajából került ki, végrehajtotta az elhagyott iskolával a nagy leszámolást. Hol van ma már a naturalizmus? Hol a tavalyi hó? A naturalizmus, miután megtette a maga rengeteg hatását, miután egy keveset ártott és nagyon sokat használt, új irányoknak, új törekvéseknek adta át a vezető szerepet; és alapítója, bár az aggkort nem érhetette meg, jóval túlélte magát az iskolát. Fiatal írók, akik itt kezdték, újabb irányokból még újabb irányokba kalandoztak azóta; és volt a mesternek olyan tanítványa is, aki az iskola elszánt harcosaként kezdte, majd kivált az iskolából, szakított minden iskolával s azóta már jó régen átköltözött a halhatatlanságba. De ettől a Guy de Maupassant-tól kezdve a legeslegújabb írókig — és nemcsak a franciákat kell számítanunk, hanem a más nemzetbelieket is — alig akad egy-kettő, aki egyet-mást ne köszönhetne, ha nem magának a

naturalizmusnak, legalább a naturalizmus egyik-másik üdvös hatásának; és maga az alapító, amikor túlélte az iskoláját, egyéniségének a nagyságával már régen fölébe nőtt minden iskolának, a magáénak is.

Még bámulatosabbnak tűnik fel, hogy ez a nagy átváltozás nem egészen harminc esztendő alatt történt, ha azokat a küzdelmeket tekintjük, amelyekből ez a forradalmár győztesen került ki. Micsoda megbotránkozással találkozott az újító első föllépése! Milyen nagy ellenhatást, milyen általános resszenzust keltek fel további kísérletei! Milyen nagy sokaságokat és milyen nagy egyéniségeket talált szemben magával a hosszantartó, folytonos harcban, az örökös csatározásban! Mennyi konvenciót kezdett ki, hány megszokott gondolatot, érzést sebzett meg, mily vakmerően hívta ki maga ellen a közizlés felháborodását! Nem kiméit semmit, amiben nem hitt; nem volt mérsékelt; nem ismerte fel az előítéletekben felhalmozott erőt; nem alkudott meg semmivel, még a filozofikus kételkedés józan intelmeivel sem. Fanatikus volt, mint azok, akiket megtámadott; örömét találta a harcban; olyannyira hitt a maga igazában, olyannyira nem tekintett ezen kívül semmi más, elképzelhető igazságra, s olyannyira az élet örömét találta a küzdelemben, hogy megtámadott megdönthetetlen igazságokat is, amelyek az ő igazánál erősebbek, de nem tartoztak az ő igazságai közé. Azért szenvedélyesebb viták talán soha se hangzottak el irodalmi tárgyról, mint az ő könyveiről. De nagy egyénisége és hatalmas aktivitása egyre több ellenséget fegyverzett le. Milyen kis tábor volt körülötte akkor, mikor a *Bien public* szerkesztősége, az olvasóközönség felzúdulása következtében az *Assomoir* folytatásának közlését egyszerűen megszüntette! És mikor meghalt, már nem igen akadt, aki írói

egyéniségének a nagyságát letagadni igyekezett volna; temetésén ugyanaz az Anatole France tartotta a legszebb beszédet, aki valaha a legkitartóbban és a legtöbb tehetséggel gúnyolta.

De mikorára lefegyverezte ellenesei legnagyobb részét: mily sikerek voltak már mögötte! Könyveit minden műveit nyelvre lefordították, a világ minden táján olvasták, olyan példányszámban, aminőről előbb a könyvkereskedők nem is álmodtak, és hatása a munkássága nyomán világszerte jelentkező irodalomra ekkor már olyan nyilvánvaló, olyan szemmel látható és olyan mélyreható volt, aminővel élő író talán soha se dicsekedhetett. Nem egészen harminc esztendő választotta el attól az időtől, amikor rossz versekkel a zsebében, éhesen, öt frankra vadászva bolyongott Paris utcáin és nemcsak a legjobban olvasott, a legtöbb anyagi sikert élvező írója volt a világnak, hanem egyszersmind az az írója, akinek az irodalomban a legnagyobb hatása, legtöbb epigonja, legtöbb egyenes leszármazója jelentkezett, és aki, mert eddigelé páratlan bátorsággal és hatalommal markolt bele a korát izgató problémákba, az írásával a legnagyobb társadalmi jelentőségre tett szert.

Mikor egy ostoba véletlen a még javaerejében lévő férfit kidöntötte az élők sorából, az az író volt, aki a szellemiekben és az anyagiakban egyaránt a legtöbbet érte el összes kortársai közül, akinek a szava a legmesszebbre szólt és akinek a dicsősége, úgy irodalmi hatásában, mint munkásságának társadalmi jelentőségében, a legintenzívebben fénylett és a legnagyobb távolságokba hatolt el. Mi mindent kellett legyőznie, amíg idáig juthatott, a nehézségekhez mérten oly rövid időn!

Még sokáig fognak foglalkozni — az irodalom-

történet kétségtelenül részletesen — azzal a kérdéssel: mily erőnek köszönhette, hogy győzött, és hogy, míg iskolája még életében megbukott, ő maga, aki olyan alant, olyan tétovázva kezdte, majd később olyan nagy hatalmaknak üzent hadat, végre is — és küzdelmeihez arányítva igen rövid időn — eljuthatott a Pantheonba? Néhány szóban talán így lehet felelni erre a kérdésre.

Bizonyára megkönnyítette győzelmét munkásságának társadalmi jelentősége. Az, hogy ez az író egyszersmind rendkívül lelkes és merész társadalmi agitátor volt; s hogy benne az Íróval tökéletesen egygyé forrott a cselekvés embere. Az, hogy, ha nem is a legteljesebb készültséggel, mindenesetre szokatlan bátorsággal tárgyalta a kort leginkább izgató problémáikat s ha ezzel milliók érdeklődését keltette fel, akkor, amikor arra került a sor, hogy tanításának logikus következtetéséppen a cselekvés terére lépjen, nem vonult vissza dolgozószobájába, hanem kilépett a társadalmi küzdőtérre — s nem játszotta el a milliók érdeklődését. Az, hogy ez az illetlen beszédű, de tisztalelkű, fanatikus hitű, s a maga igazában vakon bízó, de a maga igazságait és a maga lelkiismeretének szavát szent törvénynek tisztelő, erős ember, ha kevésbbé volt is filozófus, mint ahogyan képzelte, viszont, valamint egész lelkével író volt, az embert nem választotta el magában az írotól, és mint ember tökéletesen úgy cselekedett, ahogyan az író gondolkozott. Az, hogy nemcsak a dolgozószoba írója volt, hanem egyszersmind férfi, aki a maga igazáért mindig kész volt belemenni bármely küzdelembe, a maga érdekének ellenére is, kényelmének árán, mindennek árán, s élete alkonyán is hajlandó volt csatázni, a maga igaznak tartott gondolatáért, mindenét exponálva — aminek végre is ki kellett vívnia az egész világ tiszteletét.

Megkönnyítette továbbá győzelmét még az, hogy a benne lakó hatalmas akaraterő parancsának engedve, aránylag igen rövid időn óriási munkát végzett. Amit gondolt, amit mondani akart, azt jól megmagyarázta; semmi fáradságot nem sajnált azért, hogy meggyőzze a sokaságot, hogy a maga igazának minél több hívőt és harcost hódíthasson. Harcra készsége és erényetlensége, cselekvő ereje és munkássága igazán a gigászokra emlékeztetett, s győzelmében bizonyára része van a legnagyobb emberi energiának, a robinsoni türelemnek, kitartásnak és fáradhatatlanságnak.

De mégse győzhetett volna a lángelméje nélkül.

II.

Zola életrajzával az irodalomtörténet könnyen fog végezni. Ez az életrajz nem szólhat valami sok eseményről; nem számítva az író életének utolsó éveit. alig állhat egyébből, mint sok-sok vaskos könyv címének a felsorolásából.

Zola Emil 1840 április 2-ikán született. Parisban. Gyermekkorát Aixben töltötte — ahol az apja mérnöki munkálatokat végzett — s csak tizennyolcéves korában került vissza Parisba. Az egyetemi előadásokat nem sok eredménnyel hallgatta: a képesítő szigorlaton megbukott, s ezután az első csatavesztés után, azon a címen, hogy író akar lenni, néhány évig bohém-életet élt. Verseket faragott, amelyek nem kellettek senkinek, sokat nélkülözött, és esztendőkön át nem csinált egyebet, csak folytonosan apró kölcsönök után szaladgált. Az az ember, aki később olyan rengeteg munkát végzett! Vannak a sorsnak ilyen iróniái. Lola Montez, a híres táncosnő, négyesztendős korában még nem tudott járni.

Guy de Maupassant — aki 1883-ban írt barátja-

ról és akkor még mesteréről — érdekes részleteket közöl arról a nyomorúságról, amelyet Zola bohémkorában állott ki. Elbeszéli többek közt, hogy Zola, aki akkor „többet járt a zálogházba, mint a vendéglőbe”, egy télen jó sokáig csak olajba mártott kenyérből élt — az olajat Aix-ből küldték a szülei — és minthogy többször a legszükségesebb ruhaneműit is kénytelen volt a zálogházba küldeni, akárhányszor egy hétig se mozdult ki a szobájából, ahol az ágytakarójába burkolózva járkált fel s alá.

Ez a bohém-élet akkor ért véget, mikor egy nagyon tekintélyes könyvkiadó: a Hachette-cég, tisztviselői állást adott neki. Ettől fogva Zola egészen más emberré lett. Nem írt többé verseket, — ezekről a kísérletekről később maga se tartott sokat — hanem annál több prózát, bár a hivatal jóformán egész napját lefoglalta. A Hachette-cégnél eltöltött néhány évből valók első elbeszélés-kötete: a *Contes a Ninon, La Confession de Claude*, amely regényében bohém-életének élményeit dolgozta fel, *Thérèse Raquin*, az első munkája, amelyen már meglátszanak az „oroszlánkörmök” s az emennél sokkal gyöngébb *Madeleine Féred*.

Mindezek akkor észrevétlen maradtak. Az első sikerre, mint annyi más mai író, Zola is az újság-cikkeivel tett szert. Megvált a Hachette-cégtől, a *Figaro*-hoz került, s előbb a képkiállításokról írt cikkei, majd azok az írásai, amelyben a maga irodalmi elméletét fejtegette, feltűnést keltettek. A „naturalizmus” katekizmusának ezeket az egyes fejezeteit később könyvalákban is kiadta: *Mes Haines, Documents littéraires. le Román expérimental, Romanciers natúr a-listes, Nos autetirs dramatiques, le Naturalisme au théâtre* és *Une campagne* címen. Mindezek a könyvek azóta már el is avultak, mert Zola ítéletei közül a köny-

nyen megdönthetők, a meg nem állók azóta már végképpen lekerültek a napirendről, a meg nem támadhatókat pedig a későbbi bíráló tüzetesebben és jobban megokolta, — mert a bennük olvasható életrevaló eszméket mások szerencsésebben propagálták és már átvitték a köztudatba — és főképpen, mert messzemenő következtetéseit, legvégső konklúzióit elfogadhatatlannak találta a haladó idő, a következő nemzedékek ellenőrző munkássága, a filozófikusabb és tudományosabb szellemű, élesebben és mélyebbre látó bíráló. Ma csak egy vélemény lehet Zolának a kritikai munkásságáról: az, hogy sokkal több benne a tévedés, mint az, ami fejtegetéseiből megállhat. És mégis, ez a nagyon is tökéletlen munkásság, ez a sok botlás, mondhatni: ez a nagy eltévelyedés vezette Zola ölébe a Sikert, a meretrixek legléhábbitát, aki sokáig sehogyso akart Zolára rámosolyogni, s aki előbb a Ninonnak írt elbeszéléseket nem vett észre, *Thérc'se Raquin* mellett pedig közömbösen haladt el.

Aztán hozzáfogott a *Rougon-MacQuart-cíMus* húsz regényének a megírásához. Minden esztendőben megírt egy négyszáz-ötszáz oldalas kötetet; húsz év alatt elkészült mind a húsz regénynyel — ahogyan maga elé szabta a feladatot. És voltaképpen ez a nagy munka az ő története.

A Rougon-Macquart-ciklus egyes darabjai nem egyforma értékűek. A Rougon-Macquart-család egyes tagjaival, akik mind a második császárság idején éltek volna., igen különböző jelentőségű dolgok történtek, és Zola nem is mindig egyforma maestriával írt róluk. De már a ciklus második darabja: *La Curée* és az ötödik: *La Faute de l'Abbé Mouret* éppen olyan rendű és rangú remekművek, mint az *Assomoir* vagy a *Germinal*. Mindamellet az előbbieket hatása meg se közelí-

tette azoknak a köteteknek a hatását, amelyek az *Assomoir* után jelentek meg. A „Curée” és „Mouret Abbé” csak a litterátus embereknek tetszett; a nagyközönségnek még nem kellett Zola. De mi történik? Az *Assomoir* és *Nana* szókimondása megbotránkoztatta az egész világot, főképpen azt a nagy sokaságot, amely semmi egyebet nem olvas, csak amin megbotránkoznak, és ennek a minden botrány iránt érdeklődő nagy tömegnek „Shocking”-ot kiabáló lármája — Zolát a legolvasottabb íróvá és világhírűvé tette.

Mire a *Rougon-Macquart-cziklus* utolsó kötete is megjelent, a legszigorúbbaknak is át kellett látniok, hogy Zola megérdemelte a világhírt, nem ugyan a szókimondásával, hanem: az igazságszeretetével, a társadalom nagy kérdései iránt való odaadó érdeklődésével, történetírói lelkiismeretességével — mert ciklusában saját korának a történetét akarta megírni — és nemcsak nagyszabású, hanem egyszersmind valóban nagyszerű írói munkásságával (mert hiszen az ő „történet”-ei, korrajzai: voltaképp a mi korunkról írt epikus költemények).

A *Rougon-Macquart-cziklus* befejezése után Zola, aki a mellett, hogy minden évben elkészítette a maga nagy regényét, időközben az újságok és folyóiratok hasábjain is bámulatos munkásságot fejtett ki, nem pihent meg, hanem a korábbiaknál is nagyobb terjedelmű munkákkal állott elő: a három városról, Lourdes-ról, Parisról és Rómáról írt regényekkel, amelyek, ha nem is éppen monográfiák, mint a hogy Zola képzelte, hanem talán inkább nagystílusú fantazmagóriák, de ezzel semmit se veszítenek az értékükből; továbbá a *Termékenység-gel*. Az ő termékenysége kiapadhatatlannak látszott, mindaddig, amíg az otromba véletlen

hirtelen meg nem semmisítette ezt az óriási munkakerőt. 1902 szeptember 29-ikén ölte meg a széngáz.

Utolsó éveinek — és egész életének — egyetlen nagy eseménye: a Dreyfus-ügyben való szereplése, a melvlyel mindenkit meggyőzhetett arról, hogy éppen olyan nagy embernek is, mint amilyen nagy Írónak, még nem veszett ki a mii veit emberek emlékezetéből. Azért életének erről a jelentőséges epizódjáról hosszabbban szólni fölösleges volna.

III.

Zolában, amint a cselekvő ember összeforrott az íróval, az alkotó összeforrott az elmélet emberével. Haláláig nem tágított az elméletétől; makacs volt és meg nem alkuvó: soha se lehetett meggyőzni semminő tévedéséről. És mert aszerint igyekezett írni, amint ez az elmélet értelmezte írói lelkiismeretének a sugallatát: szentül hitte, hogy alkotásai teljesen megfelelnek annak az elméletnek, amelyet oly hosszan és részletesen, annyi tűzzel és soha meg nem rendülő hittel fejtegetett.

Bizonyára tiltakozott volna, ha előre tudja, hogy a posthumus bíráló Zolát, az alkotót, külön akarja választani Zolától, a naturalizmus megalapítójától. Meg volt győződve róla, hogy a *Rougon-Macquart*-ciklusról csak úgy lehet szó, mint az ő művészeti elveinek a megtestesüléséről.

Tévedett. Ma már lehetetlen egy füst alatt tárgyalni le Zola regényeit s a Zola-féle naturalizmust. Az alkotót szét kell választani az elmélet emberétől.

A naturalizmus megbukott; a *Rougon-Macquart*-ciklus alkotója ellenben diadalmaskodott azokon, akik regényeinek értékét kisebbíteni vagy éppen letagadni igyekeztek.

Az elmélet nem győzhetett; nemcsak hogy konklúziói nem, még alaptétele se állotta ki az idő kritikáját. Miután jó darabig izgatta, néhány éven át lázban s még sokáig forrongásban tartotta számtalan író és festőművész lelkét, most már végképpen a művészet-történeté; épp olyan letárgyalt ügy, mint a Victor Hugó művészeti dogmái.

Amint emennek a régibb iskolának, a naturalizmus néven ismeretes művészeti iránynak is megvolt a maga üdvös hatása. Több, lelkiismeretesebb, szabatosabb megfigyelésre sarkalta az Írókat és a művészeket; bebizonyította a pontos részlet-munkának a művészeti értékét, üldözte és irtotta a művészeti lelkiismeretlenség és hanyagság minden kinövését: a „fejből” és „hasból” való, a természet, a minták megfigyelése nélkül való munkát, az utánzást, a banalitást, a „cliché”-t, a „másodkézből” való dolgozást, a művészet természetével ellentétes művészeti kölcsönt, az eredetiséget hazudó művészeti csalást, a szellemi lustaságot, a konvencziók piaczi forgalmát stb.; közremunkált annak mindenféle megmagyarázásában, hogy a művész nem maradhat a tulajdon kora alatt és mögött, hanem az államférfinál és a közgazdánál is jobban, teljesebben kell értenie korát és együtt kell éreznie korával, továbbá, hogy a tudományos szellem, a már elért szellemi eredmények minél tökéletesebb ismerete nem árt[^]hat a művészetnek, és semmi ok sincs rá, hogy a művész közelebb legyen lelkével az analfabétákhoz, mint a műveitekhez — és mindezzel a naturalizmusnak csak egyik-másik érdemére lehetett rámutatnunk.

De ha a naturalizmusnak voltak üdvös eredményei is, alapelve és az ebből levont következtetés nem győzhetett a szellemi küzdőtéren, mert az egész elmélet egy nagy tévedésen épült.

Zola tanítása in ultima analysi ez: a képzeletet ki kell küszöbölni a művészetből; a művész feladata a megfigyelés, kötelessége: hogy lelkiismeretesen írja le azt amit látott; csak a tökéletes igazság teremthet művészi munkát; nem lehet más mintánk, csak az élet, mert nem gondolhatunk el semmit, amit az érzékeinkkel nem foghatunk fel; ha tehát át akarjuk alakítani azt, amit az élet mutat, csak szörnyűségeket találhatunk ki; már pedig ami nem pontosan igaz, az már átalakított valami, következésképpen: csak szörnyűség; a képzeletnek tehát a művészetben nem lehet helye, csak a tökéletes igazságnak, amelyet láttunk, megfigyeltünk, quod erat demonstrandum.

A Rougon-Macquart-ok megteremtője, akiből, bármennyire vonzódott a tudományossághoz, hiányzott az ehhez okvetetlenül szükséges filozófiai érzék, soha se látta át, hogy tanításában egy nagy tévedés és egy nagy belső ellentmondás rejtőzik. Nem látta ezt át még akkor se, amikor — igen jól — így határozta meg a maga művészetét: „La nature vue a travers un temperament”. Tökéletes igazság, abszolút igazság, vagy hogy a mesterét megtagadó Guy de Maupassant pompás szavával éljünk: *száraz igazság* nem létezik. A természet, az élet más-más képet mutat, a szerint, hogy a kép melyik tükörben tükröződik, mert minden „megfigyelő” csak egy-egy tükör; nem is szólva arról, hogy a megfigyelt is, a megfigyelő is csupa folytonos, örök változás. Amit érzékeinkkel felfogtunk, az nem pontosan igaz (a gondolkodás természetes korlátjai között az ember számára nincs és el se képzelhető a „pontosan igaz”), hanem már átalakított, az érzékeinken át, az érzékeinkkel átalakított valami. És mintha megfigyelésünk külön volna választható a képzeletünktől! Mintha, amikor megfigyelni akarunk, a képzeletet el-

olthatnók magunkban, olyanformán, mint ahogy lecsavarjuk a villamos körte gombját! Mintha képzeletünk nem működne akaratunk ellenére is, mindig, akkor is, amikor „az érzékeinkkel felfogunk és elgondolunk valamit!” Mintha a képzelet az érzékelésünktől és gondolkodásunktól elválasztható, kényünktől függő valami volna és nem olyan lelki működés, mely nem tart szünetet, hanem ugyancsak dolgozik akkor, amikor „felfogunk és elgondolunk!” Mintha abban, ahogyan a „temperamentum” a természetet tükrözi, nem volna okvetetlenül része a képzeletnek, mintha a képzelet egyáltalán kiküszöbölhető volna bárminő lelki működésből!

De szükségtelen belebocsátkozni Zola elméletének a taglalásába. Elmélete, alig hogy elhangzott, már „meghaladott álláspont”-tá lett; és elméletét a leghatalmasabban éppen az ő munkái czáfolták meg. Ezek a munkák éppen a nagy képzelő-erőnek a remekművei. Legjelesebb munkáinak az elemzése alkalmat adhatna annak bebizonyítására, hogy a képzelet e nagy ellenségében mily hatalmas képzelő-erő dolgozott, hogy végül is meghódítsa a szókimondó írónak az egész világ, tehát a megbotránkoztatott milliók csodálatát is. Itt elég rámutatni a nagy írónak arra a hajlandóságára, hogy szívesen nagyít és nagy kedvvel fedez fel jelképeket („mindig küzd ez ellen a hajlandósága ellen, — mondja Guy de Maupassant, — de mindig enged neki”), vagy utalni arra, hogy csak az ő hatalmas képzelete tudta az olvasó számára szinte érzékelhetővé tenni a tömeg életét (például: főképpen a *Germinal*-ban, de majdnem mindegyik nagy munkájában, mert Zola az első író, akinél a tömeg is él, és hogy ez a hatalmas képzelet életet tud adni az élettelen dolgoknak, a tárgyaknak, a nem mindig vonzó tárgyaknak

is amire a *Ventre de Paris*, a *Faute de l'abbé Mouret*, az *Au bonheur des dames* stb. bőven adja a példát.

Képzeletével, költői erejével hódította meg az egész világ csodálatát, és a naturalizmus apostolát bátran romantikusnak lehetne mondani, mint Victor Hugót, ha ueyan a „romantikus” jelző valami sokat mondana. De ennek a szónak a jelentése nagyon is tág, s mostanában a „romantikus”-sá minősítés nem igen mond egyebet, mint hogy az illető más témákban és más módon kereste a költőit, mint az utána érkezők. Az utóbb érkező nemzedék mindenkiben romantikust lát, akinek az irodalmi procedé-je már megunottá vagy legalább nagyon ismertté vált, és mindenki az „igazság” nevében lép fel, aki valami újat, vagy jobban mondva: valami mást próbál.

AZ IDŐSEBB DUMAS.

Az idősebb Dumasnak húsz esztendőskorában nem igen volt mire támaszkodnia. Apjától, Alexandre Davy-Dumas tábornoktól, aki szent-domingói születésű mulatt — fehér apa és néger anya gyermeke — volt, csak nagy testierőt és szerencsés véralkatot örökölt, de vagyont nem. Tanulni pedig olyan keveset tanult, hogy hasonló lelki elhanyagoltságra a francia írók életrajzaiban aligha van még egy másik példa. Otthon tanulgatott valami keveset egy szegény abbétól, aki maga sem dicsekedhetett sok ismerettel, de éppen csak hogy analfabéta nem maradt, az írás-olvasáson kívül egyebet nem tudott. Özvegy édesanyja nyakán éldegélt Villers-Gotterets-ben és semmittevással foglalkozott, abban a hiszemben, hogy maradt annyijok, amiből megélhet. Kiderült, hogy tévedett; anyja egy napon kénytelen volt megvallani neki, hogy örökségük nagyobbik részét fölemésztették az adósságok, a többit pedig már föléltek. Tehát munkához kellett látnia, de mihez? — hiszen semmire se készült, és semmit se tudott! Kétszázötvenhárom frankjuk maradt; nem életjáradékul, hanem összesen kétszázötvenhárom frankjuk. Ebből kétszázat az anyjánál hagyott, ötvenhárommal pedig elutazott Parisba. Nem valami kitűnően fölfegyverkezve indult neki az élet küzdelmeinek, de volt kedve az élethez, volt bátorsága küzködni, bízott magában, — és már ez is valami. Minthogy egyebet nem tudott, csak írni és olvasni, cimszalagok Írásával kezdte meg a kenyérekere-

setét és igaza volt, ha bízott magában, mert a szerencséére nem sokáig kellett várnia. Hat évvel később, 1829-ben, a Theatre Francais előadta *III. Henrik és udvara* című történelmi drámáját, s ennek a színdarabnak olyan kivételes sikere volt, hogy ez a siker Dumast egyszerre híres íróvá tette. Nem kellett többé küzöldnie a megélhetésért; a színházigazgatók, az újságok szerkesztői, a könyvkiadók törték magukat a kéziratáért, és az akkori viszonyokhoz mérten roppant összegekkel versengtek, hogy munkáit megszerezhesék. Huszonhatéves korától fogva haláláig — hatvan-nyolcadik évében járt, amikor meghalt — fejedelmi jövedelmet szerzett a munkásságával, de fejedelmi bőkezűséggel és minden bohémséget megcsúfoló könnyelműséggel el is szórta, amit megkeresett, és halálos ágyán így tréfálkozott a fiával, aki már régen nagyobb hírű volt nála, s épp oly gazdag, józan és takarékos, mint amily vagyontalan, könnyelmű és tékozló ő maga: „Rossz sáfár voltam, elköltöttem az egész családi vagyont. Mert én ötvenhárom frankot örököltem az apámtól, és látod, terád már csak tiz frank marad!”

A mai olvasó, ha csak nagyon jól nem ismeri az akkori idők s különösen a „romantikus” mozgalom történetét, *III. Henrik és udvará-nak* elolvasása után — mert ma már sehol se játszzák ezt a hajdan oly divatos színdarabot — nem értheti meg, hogy mivel hódíthatta meg ez a dráma Dumas kortársait. Nem értheti meg *Antony és VII. Károly* óriási sikerét, és azt, hogy Dumas harminc és egynehány darabja közül a nagy többséget mi tette zajos hatásúvá. Ezeknek a drámáknak a legjobbjaiban bizonyára sok elevenségnek látszó mozgalmasság van; egyes jeleneteik talán ma írhatnának; megvan bennök az a színpadismeret, mely minden színi hatás *conditio sine qua non*-ja, sőt —

meglehetősen fejlett fokon — az a drámaírói érzék is, amely legnagyobb hatalommal eddigelé az ifjabbik Dumasnál nyilatkozott meg. De olyan igazi drámát, amelyben a mai néző is gyönyörködni tudna, se *III. Henrik-ben*, se az idősebb Dumas más színdarabjaiban nem találunk. Nekünk az ő alakjai történelmi vagy költött nevet viselő bábuk, amelyek nem élnek. Mért hatottak mégis a maguk idejében? — ez már csak irodalomtörténeti kérdés, amelyre ehelyütt csak ilyen rövid feleletet adhatunk: mert mindez abban az időben csupa realitásnak tűnt fel; mert a romantikusok (Victor Hugó és Dumas) drámaírói reformja mégis csak a fejlődés étape-ját jelentette — ami mindjárt nem tűnik fel előttünk érthetetlennek, ha drámáikat nem a mai drámaírással, hanem azzal a produkcióval hasonlítjuk össze, amelyik őket megelőzte. Hogy mi tűnik fel realitásnak, az időről-időre gyorsabban változó, mint azok képzelik, akik mindig csak a jelennel törődnek és nem pillantanak minduntalan a múltba Bizonyosak lehetünk benne, hogy abból, amit a mai közönség a mai színpadon megrázó igazságnak talál, a jövő igen sokat fog lenézően visszautasítani; a jövő épp olyan ritkán lesz kegyelmes irántunk, mint amilyen ritkán vagyunk mi kegyelmesek a múlttal szemben: ez örök törvény.

De az idősebb Dumasnak nemcsak a drámái avultak el ijesztően hamar. Öregkorában látnia kellett, mily sebesen kaszál a mulandóság az irodalom berkeiben is. És míg a színpadi diadalokról könnyű szívvel mondhatott le, mert ezekről véletlenül éppen a fia javára kellett lemondania: akármilyen gondtalan természetű ember volt, bizonyára rosszul esett neki, hogy meg kellett érnie regényei vonzóerejének megdőbbszerűen rohamos hanyatlását is.

Pedig a regényírásban még nagyobb sikerei voltak mint a színpadon. Itt is csak a tapsokhoz szokott hozzá, de a regényírásban olyan népszerűségre tett szert, mint a maga idejéig soha senki. Volt idő, a mikor nemcsak a nagy tömeg olvasta, hanem mindenki; amikor a sokaság csakis őt olvasta. Volt idő — és ez a rá nézve szerencsés korszak jó sokáig tartott — amikor csak az ő regényei voltak kapósak, amikor minden szerkesztő és minden könyvkiadó csak az ő regényeiért vetélkedett, amikor munkáiért mindaddig hallatlan, előbb nem is álmodott honoráriumokat fizettek, amikor öt-hat regényt irt egyszerre — mert munkakedvét, dolgosságát, munkabírását és leleményességét valóban csak bámulni lehet — és ez még mind kevés volt az érte lelkesedő olvasónak.

Minden nagy agilitásával, bármily hihetetlenül könnyen dolgozott, lehetetlen volt annyit írnia, amennyit követeltek tőle, de — mert az arany csábításának nem tudott ellentállni — úgy segített magán, hogy dolgozótársakat alkalmazott. Kiszámították, hogy két emberélet sem volna elégséges rá, hogy valaki annyit ír-hasson, mint amennyi munka az idősebb Dumas nevével jelent meg. Erre a bizonyítékra különben soha se volt szükség, mert mindenki tudta, hogy sok Dumas-regény megírásában nem csekély része van Anicet-Bourgeoisnak, Gérard de Nervalnak, Souvestrenek, Auguste Maquetnak, és más íróknak is. Ennek a nem titkolt, régóta közismeretű dolognak a Dumas-regények megítélésénél azért nem lehet nagyobb jelentőséget tulajdonítani, mert kimutatható, hogy itt nem lehet szó a névnek egyszerű bérbeadásáról, hanem valóban csak a társas munkáról. Kimutatható főképpen abból, hogy a joggal gyanúsított Dumas-regények egy cseppet se hasonlítanak Anicet-Bour-

geoisnak, Gérard de Nervalnak, Souvestrenak és Maquetnak egyéb — a maguk nevével megjelent — munkáihoz; ellenben a kétségtelenül kollaborációból keletkezett Dumas-regények mindegyike úgy hasonlít a többi Dumas-regényhez (azokhoz is, amelyekről bizonyos, hogy Dumas maga írta), mint egyik tojás a másikhoz. De Dumas halála után ismeretessé vált az is, hogy Dumas miképpen dolgozott szerzőtársaival. Kétféleképpen. Néha elolvasta az eléje terjesztett „anyagot”, a már kész regényt s ha elfogadta — mert az ilyen „sujet”-ekkel szemben igen válogatós volt — az egészet megírta újra, a maga Ízlése szerint, a maga sajátos előadásában, sok változtatással és a tulajdon szavaival. Máskor teljesen kidolgozott vázlatot adott át a szerzőtársnak, akire csak az a feladat várt, hogy stilizálja meg ezt az anyagot és ereszze minél hígabb lére, foglalja minél terjengősebb párbeszédbe. Ez érthetővé teszi, hogy a sok dolgozótárs ellenére is valamennyi Dumas-regényen rajta van Dumas egyéniségének a cachet-ja. Pedig megesett rajta, hogy miután kollaborációban egy Dauzet nevű úrral, aki akkor érkezett meg Egyiptomból, útirajzokat adott ki Egyiptomról, feltámadt benne a vágy, hogy maga is megnézi azokat a helyeket, amelyeket — már leírt. Akármilyen furcsának tűnik fel az útirajzírásnak ez a módja, nincs mórt nevetnünk azokat a hű olvasókat, akik az olvasmányban legelsőbb is a Dumas-gyár bélyegét keresték s akiknek az érdeklődését csak a Dumas neve tudta fölkelteni. Ezek a Dumas-regényekben bizonyára csak az előadás könnyedségét, elevenségét, ötletességét keresték, és ezeket a sajátosságait Dumas bele tudta tenni dolgozótársak segítségével irt munkáiba is.

Hanem, mialatt lázasan folyt a társas munkálkodás, az idők megváltoztak. Új írók érkeztek s új közön-

ség keletkezett, amelynek a regénynyel szemben már másféle követelése volt, mint az idősebb Dumast ünneplő sokaságnak, — amely a regényben egészen mást keresett, nem azt, amit Dumasnál találni. Ennek az átalakulásnak természetes következményeképpen Dumasnak, — aki továbbra is ugyanaz maradt, aki volt, és még sokáig maradt ugyanaz — meg kellett érnie, hogy amilyen túlzott ünneplésben volt része valaha, olyan túlzott szigorúsággal kell találkoznia azoknál, akik vele szemben már a jövőt képviselték. Nemcsak hogy egyre apadt a népszerűsége és fogyott híveinek a tábora, a körülötte nyüzsgő új emberek serege, mely egyre növekedett, mind ridegebbé, s végül határozottan igazságtalanná vált iránta. Életének utolsó évtizedében már gyakran kellett hallania egész roppant irodalmi podgyászáról, hogy: „mindez nem irodalom.”

Ez az Ítélet türelmetlenül igazságtalan. Az irodalomnak bizonyára magasabb rendű céljai is vannak annál a célnál, amelyet az idősebb Dumas szolgált. Dumas igénytelen volt; soha se tört magasabbra, mint hogy: gyönyörködtesse, vagy legalább szórakoztassa az olvasót. Ennél kétségtelenül magasabb rendű irodalmi cél: az olvasót nemcsak gyönyörködtetni, hanem egy-szersmind tanítani, gondolkozóba ejteni, figyelmét a minden embert érdeklő társadalmi problémákra fordítani. De annak az Írónak, aki — mert gondolkozása zavaros és tudása sekélyes — csak tévedésből tévedésbe bukácsol, és akárminthet erőlködik tanítani, végső eredményben nem gyönyörködtetett és nem tanított: az ilyen írónak, bármily szép volt a célja, mégis csak kevesebb köze van az irodalomhoz, mint annak a másíknak, aki csak szórakoztatni akart, de ezt a célját elérte, mert a maga céljával is erősebbnek bizonyult sok versenytársánál.

Az idősebb Dumas irodalmi becsvága talán nem volt több, mint: szórakoztatni az olvasót, vagy egyszerűen: mulattatni — hogy még inkább kicsinyítsük a célt. De a maga terrénján kitűnő tudott lenni előadásának érdekességével és kedvességével. És mert megvolt benne, még pedig igen magas fokon a képzelet elevenességéből fakadó megjelentető és érzékeltető erő, az a tulajdonság, mely az írói hatásnak az alapföltétele, de egyszersmind az irodalmi működéshez megkívánt tehetségek legszükségesebbike: irodalmi podgyászát nem lehet kiközösíteni az irodalomból, abban az időben sem, amikor az író és olvasó érdeklődése az ő meséitől messzeeső kérdések felé fordult.

Versenyhárs nélkül való szórakoztatója tudott lenni kortársainak: ez az érdeme; de többet ért el, mint csak az érdemességet, mert képzelete elevenességével, leleményességével és kimeríthetetlen frissességével, de kivált imént említett írói erejével fel tudott emelkedni a nagy mesemondók közé. Ez a jogcíme arra, hogy ne felejtsek el végképpen.

Mert a mese, ha most, az elkeseredett gazdasági küzdelmek korszakában nem is divatos, s csak az emberiség gyermekkorából megmaradt, használhatatlanná vált játékszernek tűnik fel a felületes gondolkozás előtt — mégis halhatatlan. Nemcsak mindig volt; a mával nem halt meg, csak alszik, mint a bibliai leányzó; fel fog támadni és élni fog mindaddig, amíg el nem következik az emberiségnek minden szenvedésétől való „megváltás”-a — ami egyelőre még igen messze van. Élni fog, mert egy örök emberi szükségérzetnek felel meg: a vigasztalódás szükségének. A mai kor e helyett a vigasz helyett ahhoz a reményhez fordult, hogy elkeseredett harcai majd csak ki fogják vívni a nagy megváltást. De ha majd ki fog ábrándulni ebből a re-

ménységből, s tapasztalni fogja, hogy a kiküzdött eredmények több csalódást hoznak, mint kielégülést, az emberiség át fogja látni, hogy újra, meg újra vissza kell térnie a vigasztalódás kereséséhez.

Mi a mese alapján véve? Igyekezet, melylyel az ember a természettel szemben vívott egyenlőtlen, kegyetlen, szinte kétségbeejtő küzdelemben a bátorságát erősítgeti. Nem csupán önáltatás, narkotikum, melylyel az ember a felejtést keresi, nem csupán csak az öntudatlanságba való visszakíváncozás, hanem egyszersmind valami homályos, sejtelmes reménységnek a keresése. A sanyargatott ember gyönyörködik azokban a képekben, amelyek a hozzá hasonlót a tapasztalat jelenségeinél erősebbnek és minden tekintetben különbnek, bátorságában, tehetségeiben, aktivitásában, hatni tudásában és erényeiben fejlettebbnek mutatják és azzal biztatják, hogy a természet erői, az ellenséges erők, nemcsak hogy nem legyőzhetetlenek, hanem hovatovább mindinkább legyőzöttek — azzal biztatják, hogy a sárkánynak mindennap kevesebb feje lesz egygyel. Ez nemcsak a felejtés, hanem egyúttal a reménység keresése — amiről az emberiség még sokáig nem mondhat le, ha már kinőtt is gyermekruháiból.

Azért nem valószínű, hogy a nagy mesemondókat hamarosan el fogja felejteni a világ. Ellenkezőleg, ők azok, a kik leginkább számot tarthatnák rá, hogy az utókor időnkint vissza-vissza fog térni hozzájuk. s talán gyakrabban, mint a tanítókhoz, a kiknek a végső eredményeit, legelmésebb útmutatásait mindig hamarosan túlszárnyalja a jövő.

És a míg a mesemondókról végképen le nem mond a mindegyre küzködő ember, a ki minél tovább küzd és minél többet ér el, annál inkább úgy találta, hogy:

„plus a change, plus c'est la meme chose” — addig az idősebb Dumas se veszi el minden olvasóját. Mindig lesznek, a kik úgy fognak érezni hogy Montegrismo az ő szenvedéseiket is megtorolta, és mindig lesznek, a kik gyönyörködni fognak D'Artagnanban, Athosban, Porthosban és Aramisban, a kik oly vigasztalóan erősek!

Sokszor szemére vetették az öreg Dumasnak, hogy történelmi tárgyú regényei nem igen respektálják a történelem bizonyosságait. És tagadhatatlan, hogy a história nézőpontjából a *Három testőr* és folytatásai, meg Dumas más történelmi tárgyú regényei távolról sem olyan megbízható munkák, mint például a Walter Scott történelmi regényei, a melyek adatbeli pontosságukkal bizvást helyettesíthetik a történelmi kézikönyveket, kivált annak az olvasónak, a kit főképpen csak a kor rajza érdekel. Az öreg Dumas nem sokat törődött a pontossággal; talán nem is tudta jól a történelmet, a mint hogy a tudás soha se volt erős oldala. És mégis egy kiváló francia író kétségbeesetten panaszkodott: „Sajnos, mindnyájan a Dumas-regényekből szereztük francia történelmi ismereteinket, nemcsak a nép, hanem a műveitek nagy sokasága is!” Ez a megrovás voltaképpen dicséret. Mert hogyan eshetett meg, hogy még a műveitek sokasága is történelmi ismereteket gyűjtött ebből a megbízhatatlan forrásból? Mégis kellett valami figyelemreméltónak lennie ezekben a mesékben! Igenis, van bennök efféle érték is. Mert az idősebb Dumas regényei a milyen megbízhatatlanok az adatok dolgában, olyan híven tükrözik a kor színeit és — a lelkét is.

És ezt nem lehet kicsinyelni. Ne tessék a *Három testőr-ben* históriát keresni, csak mesét. Ez a mese jobban jellemzi a kort sok vitathatatlan adatnál,

s így még tanítja is egy kevésbé azt az olvasót, a ki amúgy sem olvasná el a vitathatatlan adatokat, mert mindezt unalmasnak találja.

„Mémoires de M. d'Artagnan, capitaine-lieutenant de la première compagnie des mousquetaires du roi, contenant quantité de choses particulières et secrètes qui se sont passées sous le règne de Louis le Grand, par Sandras des Courtilz” ... ez az a könyv, amelyből az idősebb Dumas a *Három testőr* anyagát merítette. Aki elolvassa előbb ezt a régi munkát, amely csupa történelem, s aztán a *Három testőr-t*, — amelyet az idősebb Dumas egyedül írt — el fogja ismerni, hogy az idősebb Dumas az elbeszélésnek, vagy mondjuk a mese-költésnek és előadásnak olyan művésze volt, akit, ha most nem is divatos, még sokáig fognak olvasni a később érkezők.

AZ IFJABBÍK DUMAS.

I.

Hetvenhárom éves korában is „az ifjabbik” Dumas maradt: *Alexandre Dumas fils*; és szobrára is rávésték a „fils” szócskát, amelyet egész életén át viselt, hogy a neve ne legyen teljesen azonos azzal a névvel, amelyet apja, a nagy mesemondó, tett híressé. Pedig abban az időben, amikor már a fiú is átköltözött az árnyékok közé, és amikor mind a két író, aki valaha a Dumas nevet viselte, gyors egymásutánban szoborhoz jutott: akkorára már a második író jóval túlnőtt az elsőn.

Több, mint egy félszázaddal előbb, abban az időpontban, amikor a fiú is írogatni kezdett, az apa az irodalmi dicsőség teljességét élvezte. A színházakban az ő sikerei voltak a lehangosabbak; a nagy olvasóközönség csak az ő regényeit falta, s az ő nevével jelzett kötetek, újság-cikkek, meg regény-folytatások több fogyasztóra találtak, mint a többi nyomtatvány együttvéve; felolvasásaival új divatot teremtett s ezen a téren Európaszerte olyan sikerre tett szert, amelyet azóta se haladott meg senki. Az *Alexandre Dumas* névnek olyan varázsa volt, hogy — mert a regényírók legnépszerűbbike és a causeur-ök legkedvesebbike nem onthatott annyi kéziratot, amennyi a közönség étvágát kielégíthette volna — maga a név is bérlet tárgya és drágán fizetett árucikk lett. Ebben az időben tehát az

Alexandre Dumas név, ez az újra meg újra aranyakra váltható, aranycsengésű név csak az apát jelenthette, és nem a hasonló nevű fiút, aki, mialatt mások az apja nevével sok pénzt kerestek, verseket és elbeszéléseket irogatott, hogy ő is nevet teremtsen magának és becsületet szerezzen a megkülönböztető „fils” szócskának.

De — egyik példájául annak az örök jelenségnek, hogy a fiatalság mindig keresztülgázol az öregeken és hogy az új nemzedék nem folytatja tanítványként az elődei munkáját, hanem előbb félig lerombolja, amit amazok építettek és csak azt építi tovább, amit a bírálata megkímélt — a világszerte híres regényíró maga adott életet a riválisának, annak, aki arra volt hivatva, hogy a leghamarább, legelsőképpen homályosítsa el az ő nagy hírnevét. Fia, abban a korban, mikor mások még csak a véralkatuk sugallatának élnek, már sokat dolgozott; egy kötetre való vers, sok elbeszélés és egy nem igen méltatott regény közzététele után megírta a *Kaméliás hölgy* történetét, előbb regény, utóbb színdarab formájában; és ha ennek a regénynek a sikere — minthogy most már két Dumas-ról lehetett beszélni — a nagyhírű író, a korábban egyszerően *Alexandre Dumast*, *Alexandre Dumas père*-re kisebbítette: a színdarab hatása még nagyobb volt. A *Kaméliás hölgy-gyel* a drámairásnak egy új korszaka kezdődött, egy új irány jutott szóhoz és a lelkeken való hatalomhoz, amely új irány véget vetett a „romantikus dráma” sikereinek és az irodalomtörténetbe utasította azt az iskolát, amelynek az idősebb Dumas egyik nagymestere volt.

Az ifjabbik Dumas komolyabb ember volt, mint apja, a könnyelmű, tékozló, vén fiú. Komolyabb volt írónak is; sokkal tartalmasabb, hatalmasabb, nagyobb. Ennek megfelelően a hatása is mélyebb, nem olyan felszínes, mint az apjáé. Lelkének nagy ereje — gon-

dolgozásának eredetisége, írásművészetének tökéletessége, színarany elmességének fénye — már igen korán vezérszerephez juttatták a nagymúltú francia irodalomban, s ezt a vezérszerepet élete végéig megtartotta. A maga korában, teljes félszázadon át, a francia irodalom vezérkarának előbb egyik legelső, utóbb a legelső tisztje volt. Ebben a vezérkarban (és ezen kívül is) voltak vele egyenrangúak, de — mindig a lelkeken való hatalmat tekintve — senki, aki a hatás mélységére, a szellemi befolyásra, a gondolatnak a cselekvésbe, a társadalmi életbe való átvitelére, szóval a lelki hatalomnak az érvényesítésére nézve őt meghaladta volna, És abban az időben, mikor *Alexandre Dumas père*-nek a színdarabjai majdnem végképpen letűntek a színházak játéktrendjéről, regényei pedig — iszonyú hirtelenséggel — kiszorultak a válogatósak könyvtárából s népies olvasmánynyá, az ifjúság, a naivabb nők, a félig műveitek szellemi táplálékává fokozódtak le: a legnagyobb tekintély, amelylyel az a kor íróit tisztelt meg, élethosszig való haszonélvezetül *Dumas fils*-nek jutott ki. Most már ő volt az *Alexandre Dumas*; sőt egyszerűen *Dumas* lett, mert azok, akiknek élén járt, az apját már elfeledték. Csak ő maga ragaszkodott a megkülönböztető „fils” szócskához. Nemcsak a mindenkit kötelező szerénységből, s nemcsak kegyeletből, fiúi szeretetből, mely az emléket se hagyja el; így sugallta igazság-érzete, apja írói egyéniségének őszinte megbecsülése, az a hite, hogy apja nevezetesebb író s nagyobb ember volt, mint ő. És egy pontban csakugyan igazat kell adnunk neki, amikor apja emlékét védelmezi, szemben azzal a korai felejtéssel, mely épp oly meg nem érdemelt volt, mint a mily túlságos a hajdani példátlan népszerűség: abban, hogy a megváltozott ízlésnek, a más tárgyak felé forduló és másféle formákat kedvelő újabb korszellemnek

nincs joga lekicsinyelni a *Dumas pere* munkásságát. Ha az elmésen, bájosan, hol mulattatóan, hol meghatóan mesélő apánál a fiú sokkal nagyobb író volt: amaz is nagy volt a mesélésben. És ha a mesélés ma — már jóideje — nem divat, ez csak múló jelenség; azért a mese mégis halhatatlan. Nemcsak csillogó, apró türkízekkel ékes s abrakadabrákkal tarkáit köntöse fogja mindenkor vonzani a sokaságot, úgy a naiv kíváncsiakat, mint a megismerhetetlen, a csak sejthető, a titokzatos iránt érdeklődő, szenvedélyes talányfejtőket, a megismerés kiábrándultjait, a valóságtól meggyötörteteket és az elfásultakat, a hétköznapiasságtól megcsömörlötötteket, — nemcsak a kipróbált hatású, gazdag forma, amelybe oly sok minden belefér, amely minden más műformánál bővebb, hajlíthatóbb, s amilyen selegy könnyűségű és puhaságú, olyan mindent felölelően széttárható is, nemcsak ez a legrégebb és legtartósabb műfaj fogja még „a messze jövőben is minduntalan meg-ejteni az írókat, — a mesének a lényege is örök, mert a mese egy örök emberi szükségletnek felel meg. Amíg az embereket a valóság nem fogja tökéletesen kielégíteni — és erre még sokáig várhatunk — addig a mese halhatatlan. Ebből a halhatatlanságból bizonyos rész okvetetlenül kijut a *Dumas pere* nevű nagy mesemondónak is. És ha tömérdék kötetét mostanában vastag fekete por fedi, mert a mai embert — különösen a műveltebbeket, az igazán tudnivágyókat és a csak tudákosokat — egyéb dolgok jobban érdeklik, mint az ő történetei: a meg nem érdemelt korai felejtés ellen máris feltámadó reakció nem egy tünete arra vall, hogy legszebb meséi — például a *Három testőr* — meg fognak maradni az emberiség emlékezetében. Mert hisz a „halhatatlanság” nem jelent egyebet, minthogy bizonyos emberi munkálatokhoz sokféle nem kedvező áramlat le-

zajlása után is újra meg újra visszatér egyesek, de egész sokaságot alkotó egyesek érdeklődése, s már elavultnak vélt alkotások is újra meg újra fölkeltek a jóval később érkezők figyelmét.

Az ifjabbik Dumas fáradhatatlanul védelmezte apjának sokfelől megtámadott irodalmi dicsőségét, a benne élő rendkívül finom, nemesen kifejtett, nagy igazságérzettel — mindennel szemben intranzigens, nagy magaslatról igen mélyre lehatoló igazságszeretetével, azzal a nagyon ritka tulajdonságával, mely írói egyéniségének talán legnagyobbszerű vonása volt — teljes meggyőződéssel, vagy talán: szent hittel, a logika páncéljával vértezett, fényes elméjének minden dialektikai készségével. És kivételesen egy kis elfogultsággal is, mert nagyon szerette apját, s a minden családiasságból kivetkőzött öreg bohém iránt olyan mindent elnéző fiúi gyöngédséggel, olyan tántoríthatatlan tisztelettel és olyan sírigtartó, mindig éber kegyelettel viseltetett, aminőre az életben és a múltból szóló föl jegyzésekben csak igen ritkán találunk példát.

Ez annál jellemzetesebb, mert minden mentség meg lett volna rá, ha véletlenül elidegenedik egy kissé az apjától. Az idősebb Dumas kegyetlen volt az ifjúnak az anyjához. Ez a nő olyan volt, olyannak bizonyult, akit nem lett volna szabad elcsábítani és azután egyszerűen elhagyni. És az ifjú Dumas imádta az anyját, aki egy életen át sínylette csábítójának könnyűvérűségét, aki őt, amíg az apja tékozolt, szegényes, becsületes munkájából nevelte fel, aki őt azzá nevelte — amivé lett.

De az idősebb Dumas apának se volt komolyabb, mint mátkának, s a fiát épp úgy végképpen elhagyta, sorsára bízta, mint valamivel előbb az elcsábított leányt, akit alig hogy anyává tett, már le is rázott a nyakáról.

Szerette a fiát a maga módja szerint; a *Kaméliás hölgy* óriási sikere őt tette a legboldogabbá. Büszke volt a fiára s tetszett neki, hogy az a merész újító, aki az első kiheverhetetlen csapást mérte az ő romantikájukra, aki az ő és társai iskoláját szétveri, elsöpri, éppen az ő vére. De szeretete kimerült az ölelgetésben; és amint előbb nem jutott eszébe, hogy a gyermekéről gondoskodnia kellene, később se háborgatta a gond, hogy mit tehetne már ifjává serdült fia érdekében. És mialatt az egyébként jólelkű és szeretetreméltó vén fiú a sokat kereső, de még többet költő pazarlók gondtalan, lármás, élvezetben gazdag életét élte, vidám idegenek és mind a két nembeli paraziták között: fiának a teljesen magukra hagyott szegény ifjak nehéz sorsát kellett kiállnia, mindaddig, míg a verejtékes munkában való kitartásával, a maga erejéből fel nem küzdötte magát az első nagy sikerig. Szerencséjére ez nem sokáig váratott magára: s a nagykorúság nemcsak érett embernek találta — edzett akaratú, komoly, öntudatos férfinak, aki nyugodtan nézhetett a jövő elé, mert a múltja már kipróbálta — hanem egyszersmind ama kivételek egyikeként, akik már a férfikor küszöbén megnyerték első — az egész életre mindig döntő jelentőségű — nagy csatájukat. Kevéssel ez után valóságos gyámi a lett az apjának; rajta volt, hogy rendezze a javíthatatlan bohém fölötté zilált anyagi viszonyait; s az idősebb Dumas mindenkinek elpanaszolta: „A fiam fölfedezi az adósságaimat. Kikutatja azokat a hitelezőimet is, akik nyomomat vesztették, akik már békén hagytak!” Kétségtelenül ennek a sajátságos — apa és fiú közt mindenestre szokatlan — viszonynak köszönhető az ifjabbik Dumas egyik legderűsebb színdarabja: a *Tékozló apa*, mely (bizonyára máshonnan szerzett) meséjének ellenére is rávilágít a két Dumas alakjára.

Az életem és ezen a színdarab-témán kívül a tókozló apa, aki fejedelmi vagyont vert el, de minden reggel pénztelenül ébredt fel, a fiának, aki pedig gyermekkorában és első ifjúsága idején ugyancsak rászorult volna az apai segítségre, soha se adott egyebet, csak a nevét. Nem kellett volna odaadnia, de odaadta neki: és ez volt az egyetlen, amit nem pazarolt el. Fia új fényt szerzett ennek a névnek; fényesebbé tette, mint valaha volt.

De talán a zsenialitását is apjától örökölte; ha mást nem is örökölhetett tőle, ezt csakugyan örökölhette. Meglehet; de a szívét és a jellemét már bizonyosan az anyjától kapta, az elhagyott leánytól. Ez a nő nevelte azzá, amivé lett; ennek a nőnek a szenvedései formálták íróvá, — azzá a reformátorrá, aki átalakította korának a drámáját (azt a műfajt, amely a legtöbb emberhez szól, s melynek hatása a legnagyobb), — aki a színpadot megnyitotta a mélyebbre ható gondolkozásnak (amivel a színpad is nyert, mert megszerzett valamit a templom nemességéből), — aki korának társadalmát az erkölcs kérdéseinek lelkiismeretesebb, kevésbé felszínes vizsgálatára szoktatta, — aki minden egyéni vagy osztály-önzést megbélyegző magasabbrendű igazság-érzéssel és az egyházatyák szinte túlságosan finom megkülönböztető képességével világítván rá a törvények, az előítéletek, a szokások, a becézett konvenciók ferdeségeire, a színházak egyre növekedő közönségét, tehát a részben léhából álló sokaságot is komolyságra kényszerítette, — aki az egyetemességben egy meg nem ismerhető, de megérezhető feisőib világrend működését látva, mindig az emberrendeltetés és kötelesség törvényeit kereste, nagyon különböző irodalmi formákban, de mindig egyforma íróművészettel. Gyermekkori benyomásai irányították

egész irodalmi munkásságát; s még a hatvanéves korában írt *Denise-ben* is megtalálhatjuk anyjának a könyveit. Ennek a nőnek tulajdoníthatjuk: nagy részvétét az elbukottak iránt, — tüzes meggyőződését, amely szerint: vannak, akik méltók rá, hogy a bukásból fölemelkedhessenek, — és egész életén át tartó törekvését, hogy erre a társadalom megadja a módot.

II.

A jelenkor egyik legnagyobb moralistája s a tizenkilencedik századbéli francia drámaírás nagymestere, az ifjabbik Dumas, 1824. július 28-án született Parisban és 1897, november 27-én halt meg, marlyi birtokán. Nem úgy dőlt ki, mint az apja, aki sok esztendővel élte túl a maga ephemer sikereit, hanem mint az egész műveit világ egyik legfigyelmesebben hallgatott írója, akinek a szava a gondolkozók világának mind-egyik rétegében a legtartósabb hatást keltette, s a legteljesebb megbecsüléssel találkozott, — akinek az irodalmi dicsőségét a mindent megemésztő idő még nem kezdte ki.

Haláláig a kombattans irodalomhoz tartozott; hetvenhárom évet élt, de a kor nem sodorta el az aktivitás teréről, ahol még fiatalon vezérszerepet hódított magának. Utolsó darabját már be se fejezhette; remekei közül *Denise és Francillon* öregkorából valók: a többi: a *Demi monde*, *Alfonz úr*, a *Kaméliás hölgy*, a *Nők barátja* ma is játékrenden van mindenütt, ahol a színház nem alsórendű mulató, hanem a gondolat küzdőtere.

Szelleme mindvégig friss, termékeny és vezető erejű maradt. Hosszabb férfikor — korábban kezdődő és későbbben végződő — csak igen kevés halandónak

adatott, írónak talán soha. Abban a korban, mikor mások még küzködnek és kísérleteznek, ő már ivott a diadal arany serlegéből, s felküzdötte magát a legelső sorba. És ha a sikert megtartani nehezebb, mint megszerezni, ő e tekintetben is a kivételek közé tartozott, mert a siker vagy ötven éven át soha egy percre se távozott oldala mellől. A későbben érkezők nem hagyták maguk mögött, a fiatal Franciaország nem rohant keresztül fölötte; mindvégig legfelül haladt abban a szellemi fluktuációban, melynek a csodáit rövidesen irodalomnak nevezzük; követői nem kerültek elébe, nem haladták meg, s mikor meghalt, a francia irodalom marsall-botja esett ki a kezéből.

Ezt a kivételes sorsot bizonyára főképpen annak a két nagy tulajdonának köszönheti, amelyeket, milyen ritkaságok, olyan nagy becsben tartanak a franciák: írása tökéletességének és drámaírói zsenialitásának. Az ifjabbik Dumas prózája a mai idők legfényesebb francia stílusa. Tisztaságra, világosságra, rövidsége, továbbá tartalmasságra, a könnyedséggel párosult tömörségre, aztán szinéségre, elmésségre, a kifejezés csillogására, ragyogására, tehát a kiválóan „gall” írói tulajdonságokra nézve csak a XVII. század klasszikusai vetélkedhetnek vele. Senkinek se voltak olyan gyújtó szavai, mint neki; szelleme nem szikrázott, hanem sugárkévében özönlött; hasonlatai nemcsak ragyogtak, hanem mint a villamos reflektor, egész horizontokat világítottak be. S hogy milyen hatásos forrásává válhatik ez a rendkívüli adomány egy drámaírói zseni hatalmában, azt csak nála láthattuk igazán. Mert mind a két tulajdonság nem adatott meg egyszerre a mi időnkben senkinek se, csak éppen neki.

A nagy stilisták rendszeren nem drámaírók (talán mert nem szívesen állnak szóba a tömeggel), s a szín-

pad mesterei stílus dolgában rendesen nem számítanak. Scribe-et alig lehet írónak mondani; Sardounak a stílusa, a legenyhébben szólva, hétköznapi. Dumas pedig a másik tulajdonra nézve is épp oly nagy, mint az Írásművészei tekintetében. Sardou a színpadi mesterkedésnek olyan fortélyjaival és fogásaival állott elő, mint senki más; de a nemesebb értelemben vett drámaalkotásnak Dumas a nagymestere. Amaz a drámaírásnak a virtuóz-za, emez az igazi művésze. Dumas a mi időnknek — ha Ibsen óta nem is az egyetlen — de mindenestre az első drámaírói zsenije, s a legmesszibb múltból is csak kevesen versenyezhetnek vele a drámaírás mestere címéért.

Ezeknek a tulajdonainak köszönhetette tartós tekintélyét s diadalai legnagyobb részét, de jelentőségét századunk irodalmában mégsem ezek az együtt olyan ritkán jelentkező tulajdonok, vagy e ritka találkozás erejénél fogva elért kivételes sikerei adják meg neki, hanem: írásai mélysége.

Ő a mi időnk egyik legnagyobb s legszenvedélyesebb gondolkozója, a legkomolyabb lelkű s legintranzigensebb moralistája. Azokat az erkölcsi kételyeket, melyek a mai ember talán bűnös, de mégis érzékeny lelkiismeretét szüntelenül nyugtalanítják, csak igen-igen kevesen fejezték ki hasonló mélységgel és igazsággal, senki hatalmasabban, senki finomabb s világosabb formában. A tizenkilencedik században Renan-on kívül nem volt író, akit a lelkiismeret kérdései erősebben foglalkoztattak volna, s aki az ember rendeltetéséről, társadalmi helyzetéről, kötelességeiről, mélyebben járó gondolatokat adott volna az emberiségnek. Nála szószék a színpad is, ahol ma már nagyobb propagandát lehet csinálni a kötelességről szóló leckéknek, mint bárhol másutt, s ez a morális nyugtalanság, amelylyel iga-

zát keresi, ez az ideális törekvés, amelylyel az embert leginkább érdeklő dolgoknak a mélyére igyekszik látni, hogy magunkon, — és így sorsunkon is — javíthasunk, hogy egymásnak az életet elviselhetőbbé tehesük: ez az ideális törekvés az ő nagy eredetisége, ezek a moralistaleckék az ő nagy hagyománya.

Hogy a mindmostanáig szellemi rabszolgaságra kárhoztatott asszonyi léleknek ő a legtisztábban látó analízálója, s egyúttal — talán éppen azért — legmelegebb, legékeesebb szavú ügyvédje: az már szinte másod-sorba tartozó, egyszerű következése annak, amire itt, sajnos, éppen csak hogy rámutathattunk.

III.

Azzal a meglehetősen közkeletű felfogással szemben, mely jogosnak tartja, ha az erkölcs kérdéseiben mindenki illetékes bírónak tartja magát, sőt azt is, ha mindenki önmagát tartja a képzelhető legilletékeesebb bírónak, — tehát egy igen elterjedt nézettel szemben, mely talán Kantnak a lelkiismeret és az erkölcs viszonyáról szóló elméletéből fakadt, — legyen szabad egy durva példázattal hozakodnunk elő. A kutya szaglása sokkal finomabb, mint a macskáé; de a másfajta kutyának nincs olyan szimatja, mint a vizslának; a vizslák közül a pointernek a szimatja sokkal finomabb, mint a többi vizsláé; és még a pointernek is vannak nemesített fajtái, amelyeknek szimatja még finomabb, mint a többi pointeré. Az igen fejlett érzék mindig sokkal ritkább, mint a durva. És ez nem csupán addig igaz, amíg csak az érzékszervek működéséről van szó. Még inkább megáll ez a tétel, ha a még komplikáltabb agyműködésről szólunk. Ha ritka az érzékszerv rendkívüli fejlettsége, még ritkább az az *aptitudo*, mely a gondolkozás nehe-

zebb vagy finomabb műveleteire képesít: a szellemi tehetség, mint történelmi eredmény. Hogy rövidsége kényszerítve, durva vázlatossággal folytathassuk: az erősen fejlett számolóképeség ritkább, mint például a nyelvek megtanulásának a tehetsége; és a filozófiai érzék még ritkább, mint a jelentékeny számoló-képesség. És még a filozófiai érzékkel se jár együtt mindig az ethika problémái iránt való különös érzék. (Talán mert a gondolkozás, noha feladatai itt is a legnagyobbak közül valók, sehol se ily magára hagyatott.) A nagy, erősen kifejtett s igen megfinomodott erkölcsi érzék éppen nem olyan közönséges valami, mint sokan képzelik; ellenkezőleg: a legnagyobb ritkaságok egyike. Ahhoz, hogy valaki jó sebész legyen: sok ismeret, tájékozottság, kitűnő szem, biztos kéz, lelki határozottság stb. szükséges; annak, hogy valaki az erkölcs kérdéseit boncolhassa, alapföltétele: hogy még inkább, fokozottabb mértékben ura legyen mindezeknek a tulajdonoknak. Ahhoz is sok ismeret, tájékozottság, kitűnő szem, biztos kéz, lelki határozottság stb. szükséges, hogy a hajóskapitány el tudja vezetni hajóját az óceánon át, talán viharok közepett, talán váratlan bajok közt, egyik állomásról a másikra. De a moralista mindig csillag-talan éjjel vezeti hajóját a nagy fekete vizén; nem tudja: honnan, és nem tudja: hová. Mert itt is az „Ignorabimus” vizei fölött lebegünk; és a képességein kívül semmi egyebe, csak az az egy kis nyomorult iránytűje! Az erkölcs! De hát melyik erkölcs? Minden népnek más erkölcsi vannak; ahány fokkülönbség van a legfejlettebb műveltség és a pápua majdnem állatias műveletlensége között, annyiféle az erkölcsi. Mások a műveitek erkölcsi, és mások a vadak erkölcsi, de a vadaknak is vannak erkölcsi. Még a pápuáknak is valamelyes. Minden időnek más erkölcsi voltak, és ugyan-

azon időben is más az erkölcs más-más helyütt. Ugyan-azon népnek az erkölcei is folyton változnak; az erkölcs úgyszólván együtt változik az idővel és a nemzetekkel. De amikor és ahol a civilizáció megjelenik, nyomában már felbukkan az erkölcs. Mindig megvolt, mióta két ember találkozott. Azóta folyton van, mindenütt. És mintha csak úgy fejlődne, mint az egész világ. Tehát van *egy* erkölcs is? De hát akkor mi az „*az erkölcs*”? Honnan ered? Mi a tartalma? Mi a célja?

Az „amoralisták” és az „immoralisták” elméleteiről nem szólva — ezeknek az elméleteknek anyja: a Tudatlanság, s apja: a Logika Hiánya — csak a vallás felel határozottan az itt fölvetett kérdésekre. Az erkölcs: az ő erkölce. S megadja a választ minden e tekintetben elképzelhető kérdésre. Megadja a szabályokat, az utasításokat, megszabja a büntetéseket és a jutalmakat is. Ez felelet. De a filozóf tovább kutat.

És ahogy megindult, már meg kell állapodnia. Fennakad az első kérdésnél. Honnan ered az erkölcs? A lelkiismeretből? A részvétből? A társadalmi szükségből, a közös érdekből? Minden újabb föltevés gyöngébb, mint a másik volt; mindegyik homályos, újabb határozatlanságokkal takarózó; mindegyik voltaképpen csak újabb kérdésekkel üti el a feleletet. Az utolsó föltevés már el is sikkasztja azt, amit keres: magát az erkölcsöt, Még legtöbbet ér a racionalisták felelete, hogy: az erkölcs a megismerhetetlenségből ered, mint a természeti erők. Ez legalább nem mond semmit.

De tovább. Akárhonnan ered, mi a tartalma? Csupa találgatás. És végre is mi a célja? Sötétség.

És a filozófnak látnia kell, hogy egy eleven energiával van dolga, mely éppen oly örök, mint a fény, vagy a villamosság; talán azonos is ezekkel. De

egyebet lehetetlen kiderítenie. És azért mégis ki kell igazodnia az erkölcs részletkérdéseiben; tessék kiigazodni!

Hanem a fizikus se tudja, hogy mi a fény és mi a villamosság! Sokat tud erről is, arról is; csodákat manipulál velők, de arra a kérdésre, hogy: micsoda hát a villamosság? és micsoda a fény? — csak föltevésekkel tud felelni, amelyekről maga is elismeri, hogy semmivel se bizonyíthatók vagy pláne már tarthatatlanok. Azért mégis haladnia kell a maga útján.

És a moralista is halad a maga útján. Tovább vezet a hajót a fekete éjszakában, a mély víz fölött. Nincs vele egyéb, amire támaszkodjék, csak az a kis iránytű, az a kevés ismeret, amelyet egyáltalán meg lehet szegezni, és természetadta különös képességei.

IV.

Az ifjabbik Dumas regényeiben — kivált a *Kaméliás hölgyben* és a *Clémenceau-pörben* — megtalálhatjuk ennek a nagy embernek minden jellemző írói tulajdonát. Nem szólva a *Clémenceau-pörről*, melynek a színpadra való átdolgozása nem a Dumas munkája, a *Kaméliás hölgy-ről* írt regény jóval tökéletesebb kompozíció, mint a dráma. A színpad korlátai sokat kiszorítottak abból, ami a regényben művészi; ennek az igazságaiból az akkor még hatalmas színházi konvenció sok követelőzése el is ferdített, mondhatni: meghamisított egyet-mást, talán nem is keveset. Hogy ezek a regények mégis kevésbé híresek, mint Dumasnak a színművei, ez csak annak a következtetése, hogy a színpadon előadott mű hatása és ekhója sokszorta nagyobb, mint a könyvé. De téved, aki a két egyforma című munka különböző hatásából és különösen a színmű zajos múlt-

jából és sikerének tartósságából ítélve azt képzeli, hogy a *Kaméliás hölgy-ről* szóló regény csak első vázlata volt a ma is sokat szereplő színdarabnak. Éppen ellenkezőleg áll a dolog: a teljes képet nem a dráma adja, hanem a regény. A *Clémenceau-pört* pedig Dumas csak regény-alakban írta meg. Ez a két kis remekmű nem ad fogalmat Dumasnak drámaírói hatalmáról, de annál teljesebben ismerteti meg a nagy íróművészt és a nagy moralistát.

CHERBULIEZ.

Azok, akik Cherbuliez-t fölületesen, félig-meddig, inkább csak hírből, vagy legfeljebb a meséiből ismerik: bizonyára meglepődnek azon, hogy vannak, — még pedig szigorú bírálók, — akik ezt a svájci származású francia elbeszélőt az elsőrangú írók közé sorozzák. Cherbuliez-t nálunk, Magyarországon, jóval kevésbé becsülik, mint érdemli, s ez alighanem onnan van, hogy fölötte hiányosan ismerik, ami az író hírnevére rosszabb, mint ha egészen ismeretlen marad.

Egy kis túlzással azt lehetne mondani, hogy akárhányan annál rosszabbul ismerik, annál inkább félre ismerik ezt az író, minél több több Cherbuliez-regényt olvastak: rossz fordításban. Minthogy véletlenül kitűnő meseszöví is, akinek történetei a naiv lelkületű olvasót is érdekelhetik: Cherbuliez abban a kétes értékű szerencsében részesült, hogy majdnem valamennyi regényét lefordították németre és magyarra. Ne higyük, hogy a németek mindannyian olyan lelkiismeretes fordítók, amilyeneknek a jóhírük után tartjuk őket; és ne tagadjuk le, hogy nálunk a jó regényfordítás sokáig ritkaság, szinte kivétel volt. A sok magyar Cherbuliez között is kevesebb a pontos, mint a rossz fordítás; sajnos, az a fordító, aki a fordítás munkájának könnyebbsége érdekében megcsonkítja az eredeti szöveget, aki lenyírbál a meséről minden olyan helyet, ahol a

szerző egy kissé belemélyed a tárgyba, s aki nem azt írja, amit a szerző, csak valami olyanformát: az ilyen fordító nálunk, még ma is, épp olyan gyakori jelenség, mint az az író, aki felsőbbbséggel becsüli le a külföldi irodalom jeleseit, de azért üres óráiban eredeti drámát kanyarít az olasz színműből, a francia regény párbeszédeiből, vagy akármiből, ami a kezeügyébe kerül. Cherbuliez-vel is sokszor megesett, hogy munkája csak megcsonkított alakban jutott el a magyar olvasóhoz; s természetes, hogy az olyan fordításból, mely az eredetinek jóformán csak a vázát adja, a szerző legfeljebb ügyes elbeszélőnek látszik.

Nem sokkal több megbecsülést szerzett Cherbuliez azok körében, akik talán valamelyik könnyedébb hangú regényéből, s ezenkívül inkább csak hírből ismerik. Általánosan ismeretes róla, hogy Franciaországban se tett szert hangzatos sikerekre, hogy hazájában se hódította meg az olvasók nagy sokaságát, hogy munkái a francia írók viszonyaihoz mérten kevés kiadásban keltek el, s kevésbé ismeretes az, hogy soha se pályázott a népszerűsége. Sokan tudják róla, hogy kivételesen szívesen látott vendég volt a *Revue des Deux Mondes*-nál, ennél a tiszteskorú, meglehetősen konzervatív szellemű folyóiratnál, amelynek minden világrészben tanak olvasói, csakhogy ezek az olvasók majdnem mindannyian egy-egy szűkebb körhöz: az arisztokráciához, a műveltség és a tudás kitűnőségeihez, vagy azokhoz a szerencsésekhez tartoznak, akik jómódban, nyugalomban, talán tétlenségben élnek, s mert minden érdeklődésüket a szépnek szentelhetik, külön ízlést arrogálnak maguknak. Ismeretes az is, hogy ezeknek a több világrészben elszórtan, nem is egyforma életviszonyok közt élő, de meglehetősen egyforma gondolkozású és ízlésű, kiváltságos helyzetű embereknek évtizedeken át

Cherbuliez volt a legkedvesebb regényírója. És ez, a helyett, hogy annak kutatására adna alkalmat: mily erővel hódíthatta meg ezeket a finnyásokat? — bizonyos előítéletet támaszt vele szemben. A *Revue Des Deux Mondes* iránya, szelleme, hangja már olyan ismert, hogy olvasója szinte típus. Akik ezeket a sárga borítéku füzeteket a parkokban, az angol kényelemmel berendezett szobákban, vagy a könyvtár-termekben forgatják: jólétben és kényelemben, vagy legalább gondtalan igénytelenségben, csöndben, nyugalomban és visszavonultságban élő emberek, akik szeretik az elmés embereket, a jó könyveket és a szép dolgokat, de főképpen csak a maguk világa iránt érdeklődnek, nem igen tudnak és nem is igen akarnak tudni a köreiken kívül felhangzó zsvivajról, a nagy tömeg életéről, az előre igyekvők és a kenyérkeresők piaci lármájáról, a visszataszító nyomorúságokról, amelyeket látni is kellemetlen, a sokaság elégedetlenségéről, a bűnös, szennyes és rossz szagú emberek elkeseredett s legtöbbször igazságtalan panaszairól, melyekkel a végzet helyett másokat vádolnak, stb. stb. — mondjuk csak a fődolgot: a társadalmi reform-törekvésekről. Ki hódíthatná meg ezeket a finnyás jóllakottakat, ha nem az: aki csak róluk beszél, hízeleg előítéleteiknek, mulattató történeteket mesél és elmésségeket mond nekik, szóval az udvari poétájuk?! És Cherbuliez munkáiban csakugyan van valami, ami mintha megerősítené azt a vádat, melyet ebből a sikeréből azok kovácsolnak, akik öt csupán hírből, vagy kevéssé ismerik. Nem tudja eltitkolni se a műveltségét, se az elmésségét, regényeiben feltűnően sokszor szerepeltet olyanokat, akik a kiváltságos körökhöz tartoznak, szívesebben beszél az élet kellemes oldalairól, mint a nagy nyomorúságokról, ízlése sokat foglalkozik a szép dolgokkal és nem szereti

a rossz szagot, sőt bizonyos az is, hogy konzervatív gondolkozású, és nem reformer.

De ha egészen megismerjük ezt a nagy látókörű író, aki törvényes leszármazója az igazán „gall szellemű” francia íróknak, aki azonban kivételes műveltségével a görög bölcsek szelleméből is elsajátított valamit: meggyőződünk róla, hogy a vele szemben táplált előítélet csak a látszaton alapul, s hogy azoknak a vádjá, akik kissé messziről ítélik meg, igazságtalan. Cherbuliez a jóllakottakat ugyanazzal a felsőbbiséggel nézi, mint a nyomorúságban élőket: a filozófus felsőbbiségével; szerenitása nem az elégedettségből fakad, hanem abból a megnyugvásból, amelyben, — miután nagy vívódások után megbékélt a világrenddel és legyőzte magát, — menedéket talált; a művelődés emlékeiben, a szépben, az élet kellemes dolgainak szemléletében nem időtöltést, hanem vigasztalást keres; elméssége nem játék, hanem szenvedésekből leszűrt bölcsesség, melyet egy művész fejez ki. Meggyőződünk róla, hogy jobb szíve van, mint azoknak, akiknek valóságos mestersége: az elérzékenyítés; hogy nem undorodik a nyomorúság látványától, és ha az e látvánnyal való foglalkozást nem használja a hatás eszközüül: azért mond le erről, mert a nyomorúságok feltárásától nem remél orvoslást, ellenben a szépet valami általános üdítő szernek tekinti; hogy ha nem sürget reformokat s nem harcol vívmánycrkért, nem azért marad passzivitásban, mintha közömbösen nézné a milliók szenvedését, vagy mintha nem hinne a megváltás lehetőségében, hanem mert nem hisz az elképzelhető reformok csodatevő erejében, mert még nem látja az utat, mely valami jobbhoz vezet. Cherbuliez szkeptikus; nem vár eredményt azoktól a vívmányoktól, amelyekben sokan már a megváltást, vagy legalább az általános boldogu-

lás lépcsőjét látják; nagyon jól ismeri az emberiség történetét, tudósa a társadalmi tudományoknak, nem osztozik azok bizakodásában, akik a nekibuzdulástól már sikereket várnak, visszaretten azoktól az áldozatoktól, amelyekbe a harc belekerülhet, félti a küzdelemtől a kevés meglévő jót. Annyira szkeptikus, hogy — egyik filozófáló munkájában — egy kissé még a haladásban is kételkedik: ezért konzervatív.

De ugyanaz a nagy tudás, mely kételkedővé, konzervatív gondolkozásúvá, és a társadalmi harcokkal szemben csöndes szemlélővé tette, minthogy az ismereteknek ekkora rengetegét lehetetlen végképpen eltitkolni és minthogy kivételes műveltsége el-elárulja magát regényeinek egyes lapjain is: még egy előítéletet támasztott vele szemben. Azt, hogy sokkal inkább tudós, kritikus és bölcselő, semhogy számottevő poéta lehessen. Ezt az előítéletet olyanok hangoztatják, akik félig-meddig ismerik; akik egy vagy két könyvét olvasták, s véletlenül azok egyikét, amelyekben pár perezre a tudós is megszólal; akik munkáiból talán nem olvastak annyit, mint amennyit magáról az íróról olvastak. És az, amit egyéniségéről, életfolyásáról itt vagy amott olvashatunk, bizonyynyal ad némi alapot ennek az előítéletnek: Cherbuliez élettörténete tökéletesen úgy hangzik, mint egy tudós, kritikus vagy bölcselő biográfiája, és az az egyéniségj melyet ebből az élettörténetből valamelyest megismerünk, a külsőségekre nézve meglepően hasonlít ahhoz az alakhoz, melyet a tudós fogalma kelt fel képzeletünkben.

Életfolyásának félj egyzésreméltó részletei ezek:

Cherbuliez hazája: Svájc, szülővárosa: Genf, az a város, melyben a német gondolkodás és a francia szellem találkoznak, s mely, egyformán közel lévén Francia- Német- és Olaszország határához, egy kis

kozmetopoliszszá vált; az a város, amelyben már akkor hirdették, hogy a tudományos kutatás az emberi lélek legszentebb joga és kötelessége, mikor ezt a már kissé elfeledett tételt hirdetni veszedelmes dolog volt; az a város, melyben ennek a történelmi emléknek megfelelő élet folyt, századokon át. Cherbuliez francia eredetű családból származott, mely a huguenotta-üldözés idején települt meg Svájcban; úgy látszik, kételkedésének csirája megvolt már őseiben is. Ez a család a tudomány és irodalom szolgálatában folytatott hosszas tevékenységéről vált a maga körében ismeretessé. A regényíró nagyapja Svájc legjobb nevű könyvkiadója volt; apja az ó-kori irodalom tanára a genfi egyetemen; egyik nagybátyja jogtanár és újságszerkesztő; másik nagybátyja szintén író. Még nagynénje is szorgalmas munkása volt az irodalomnak: fordításai sok német klaszszikust ismertettek meg a franciákkal, többek közt Kleist Henriket. A regényíró 1828-ban született. A család hagyományai és első kedves tanítómestere: Töppfer Rudolf, aki gimnáziumi tanár volt Genfben, hamarosan eldöntötték sorsát. Először a genfi egyetemen hallgatja a filozófiát, ahol Reid tanait hirdetik, de Cherbuliez Victor Arisztotelészt és Kantot olvassa. Aztán Parisba megy, ahol Eugéne Burnouf tanítványa, s szanszkrit nyelvet tanul, de mindennap eljár a Louvre képtárába és valamelyik színházba. Aztán a bonni egyetemen, ahol hosszabb időt tölt, megismerkedik Hegel filozófiájával, egyébként pedig csak a zenének él s egy kissé belebolondul Beethovenbe. Egy évre Berlinbe megy s ott megbarátkozik Schellinggel. Majd hosszabb utazásra indul: bejárja Francia-, Olasz- és Görögországot. Konstantinápolyt és Kis-Ázsiát. Arkheológiával kezd foglalkozni, és e szakbeli tanulmányainak eredménye az a félig tudományos, félig szatirikus mű („Un

cheval de Phidias”), melylyel először jelenik meg a nyilvánosság előtt. Ezt a könyvét Görögországban írja meg, és azokat a vázlatokat is, amelyekből Bizancz történetét akarja összeállítani. Bizancz története megíratlanul marad, de a gyűjtött anyag nem vesz el egészen. Hogy *Kostia gróf* című regényében Kostia gróf és Gilbert, akik azon a munkán fáradoznak, amelyet Gherbuliez maga nem készíthetett el, oly alapos tanulásról tanúskodó megjegyzéseket váltanak, a Görögországban töltött évek emléke. Időközben egyetemi tanárnak hívják meg Bonnba, de nem fogadja el a tanári széket. Tovább utazik, bejárja az orosz birodalmat, később Spanyolországot. Ekkor már politikával is foglalkozik; kiadja *L'Espagne politique* és *L'Allemagne politique* című köteteit. Utazásai közben etimológiai ismereteket szerez; mikor megpihen, az összehasonlító nyelvészettel rendszeresen kezd foglalkozni, a szanszkrit nyelvnek tudósává válik. Később egy filozófiai kötetet ad ki, majd a renaissance és a görög művészet történetéről ír, aztán összegyűjti kritikáit és esztétikai értekezéseit, végül letelepszik Parisban, francia alattvalóvá honosíttatja magát, s G. Valbert álnéven, mely épp oly híressé válik, mint igazi neve, haláláig szorgalmas és kitűnő munkása a publicisztikának.

Mindenesetre furcsának tűnik fel, hogy ez az életrajz egy regényíróról szól. Gyanú támad bennünk, hogy a felsorolt -sokféle munkálkodás kissé fölületes lehetett, hogy kapkodva, rendszertelenül gyűjtötte ismereteit, de talán egy téren se volt alapos tudós. A legilletékeesebbek ítélete azonban mást mond. Még különösebbé teszi a dolgot az, hogy Cherbuliez, bár nem ért el igen nagy kort, — hetven évig élt, — nemcsak egy-két, hanem nagyon sok regényt írt. És ennek a meglehetősen kivételes jelenségnek csupán az szolgálhat vala-

melyes magyarázatául, hogy Cherbuliez soha se foglalkozott egyébvel, mint tanulással és irodalmi munkálkodással. Nem vállalt hivatalt, tanárságot se; amig utazott és csak gyűjtötte az ismereteket, egy kis örökségből élt, később az Írásaiból. Meg akarta őrizni és meg is őrizte vizsgálódásának, érdeklődésének, foglalkozásának teljes függetlenségét, képzeletének, szemlélődésének, gondolkozásának egész szabadságát. Huguenotta-ivadék és genfi polgár módjára járta be a világot és élte végig az életet.

De hát megférhet-e egymással két ily nagyon különböző foglalkozás, anélkül, hogy ez a kettősség rovására ne essék mind a kettőnek? Lehet-e valaki tudós és regényíró egyszerre, anélkül, hogy a költő meg ne rontsa a tudóst, s a tudós meg ne bénítsa a költőt? Bizonyára kevesebb példa van rá, hogy e kettő, ha egy személyben találkozik: segíti egymást, mint az ellenkezőre. Végre is ez a kétféle szellemi munkásság más-más képességeket kíván; az egyik mindenekelőtt képzeletet, a másik főképpen Ítéletet. És az egyik képesség kifejlesztése azzal járhat, hogy a másik, melyet amaz hosszas tétlenségre kárhoztat, elernyed, megzsibbad, talán elsorvad. Ritkaság, hogy mind a kettő egyformán és harmonikusan fejlődhetik. És itt az alapja annak az előítéletnek, mely Cherbuliez-vel szemben is föltámadt, azok körében, akik sürgősen találgatják ezt az író közelebről is megismerni. A tudós hírneve bizalmatlanságot kelt a regényíró iránt.

Annyi tagadhatatlan, hogy az erudíció gyakran halála a költői teremtő erőnek. De néha nem halála, hanem ellenkezőleg: forrása. És már akkor, mikor Gherbuliez a tudós rovott előéletével terhelt, első regényeivel jelent meg a nyilvánosság előtt, előre megfelelt az erudícióval vádolt regényírókkal szemben

mindig föltámadó előítéletre Emilio Montégut, a francia kritika egyik kitűnősege, aki ilyenformán ügyvédkedett *Kostia gróf* szerzője mellett: Igaz, hogy- a sokat tudás megárthat a képzeletnek, s hogy a költő, aki nagy erudíció terhét szedi magára, elsorvaszthatja inspirációját . . . Igaz, hogy a tudatlanság olyan hatalmas bátorságot és egyenességet ad, melyet semmi se pótolhat . . . Igaz, hogy a tudomány körültekintésre és óvatosságra tanít, s ezek az erények éppen az ellentétjei azoknak, amelyek a képzeletet segítik ... Igaz, hogy a tudatlanság nem támadja meg a költő eredetiségét, nem tolja a költő elméje és látomásai közé olvasmányainak emlékeit, és végül erősíti a költőnek magában való bizodalját... De se azok az írók, akiknek csak a tudatlanság adott szárnyakat, se azok, akik mindenüket szendergő emlékezetük álmoképeiből szedték, nem igazi írók... Az igazán nagy tehetségnek az erudíció nem akadály, hanem fegyver, melylyel a képzeletnek új területeket hódít meg... Mert a tudás nem úgy gazdagítja a képzeletet, mint egy bútorgyűjtemény, melylyel teletömik a házat, hanem mint a táplálék, mely erőssé teszi a testet ... Az igazi költő lelkében az ismeretekkel valami olyan történik, mint az a vegyi folyamat, amelylyel a szervezet a táplálékot szétbontja, szétválasztja, átalakítja, vérré készíti... Az ismeret, a kritika: a tizedik múzsá; mert hiszen a kritika nem egyéb, mint a dolgok lényegének és összefüggésének magyarázata, következőképpen: a költészet egyik forrása, talán valamennyi közül a legbővebb és a leginkább termékenyítő... Micsoda ismeretlen mezőket nyitott meg a kritika például Goethe inspirációjának! ... S a század nagy költőinek jóformán mindenikében nagy erudíciót találunk... Csak Byron és Lamartine azok, akik mindent egyé-

niségüknek köszönhetnek és kiszámíthatjuk-e, hogy nyertek-e, vagy veszítettek a kritikától való idegenkedésükkel?! ... Cherbuliez-t, mint kritikust, képzeletének ereje tette kiválónak; és Cherbuliez-nek, a regényírónak, képzeletét ismeretei nem gyöngítették meg, csak gazdagabbá tették.

Montégut ezt *Kostia gróf, a Becsületes asszony regénye és Méré Paula* megjelenése után mondta el, de Cherbuliez később se cáfolt rá erre az elismerésre. *Bolski, Brohl, Holdenis Méta, Noirel, Miss Rovel* s végül a *Vörösek és feketék* azok a regényei, amelyekben regényírói egyénisége, mely csupa szeretetreméltóság, a leginkább megragadja az olvasót, mert sok kedvessége mellett ezekben találjuk meg elevenítő és jellemző erejét teljes frissességében; életfelfogása itt hatol le a legmélyebbre; fantáziája itt nyilatkozik meg a legszerencsésebben; előadásában itt van a legtöbb fény és szín; ezek a legtökéletesebb munkái. De sok regénye közül bármelyiket olvassuk: itt-ott, egy-egy megjegyzésben talán ráismerünk a tudósra, mert olyan részleteket említ, amelyek elárulják nagy műveltségét, hanem ezt a tudóst soha se kapjuk rajta azon, hogy akkor szólal meg, amikor az olvasó a költő szavát várja. Vagy a tudós nehézkessége nyilvánul-e meg előadásában? A legkönnyedebb hangú, a legfinomabb és legelméesebb causeur, akit képzelni lehet; mindig eleven, fáradhatatlan, s iróniája, amely találó, olyan derűs, olyan gyönyörködtető. Vagy ráismerhetünk-e a pedánsul részletező tudósra abban, aki ezeket a bájos meséket mondja el, a primitívek eleveenségével és a tulfinomultak ötletességével? Felnöttek számára nem lehet meséket kitalálni, amelyek jobban szórakoztassanak és több gondolatot keltsenek. A tudós rövidlátását veszszük-e észre mindig kedves és mindig igaz

alakjainak jellemzésén? Emberismerete komorrá tenné elbeszélését, ha mindent megértése nem volna oly elnéző. A szobatudós eleveníti-e meg azt a sok külön világot, amelyben meséi játszanak, vagy inkább a peregrinus költő? És az a meghatározhatatlan valami, ami mind e munkáknak úgyszólván a lelke, a tudós kicsinyességekben gyönyörködő elégedettségét tükrözi-e, vagy inkább a költő rezignációját, a költőét, aki a kellemesben, a bájosban, a szépben keres, ha nem is feledést, legalább vigasztalást?!

FLAUBERT, MINT KRITIKUS.

Georges Sand leveleinek megjelenése alkalmával az irodalomtörténet krónikásai sokat írtak Flaubert és Georges Sand, e két nagyon különböző lelkivilágú író meglepően mély és igaz baráti viszonyáról. Ezek a kommentárok kellő világításba helyezték elméjük és jellemük, gondolkodásmódjuk és vérmérsékletük, az életről és a művészetről való felfogásaiknak rendkívüli különbözőségét, másrészt érzelmeik egy közös vonásában találva támaszkodó pontot, meg tudták magyarázni szoros szellemi összeköttetésük eredetét és fejlődését. Kétségtelen, hogy e viszony természetét illetőleg a Flaubert levelei*) már csak azért sem mondhatnak többet, mint a Georges Sand-éi, mert a croisset-i bölcs híjjával volt izgékonyabb vérű barátnője áradozó természetének s azt a művészi elvét, melyet a „személyiség megtagadásáénak szokott nevezgetni, még leveleiben is bámulatos következetességgel dédelgette. De mégis, ha a Flaubert levelezése e tekintetben új adatok forrásául nem is tekinthető, sok olyast tartalmaz, ami a legnagyobb óvatossággal rejtegetett egyéniségéből elárul egy-egy érdekesebb vonást.

Flaubert nagy kritikust hordott magában az alatt a hosszú, sarkig érő, sötét köpönyeg alatt, amelybe

*) Lettres de Gustave Flaubert á Georges Sand. Précédées d'une étude par Guy de Maupassant. Paris, Charpentier, 1884.

burkolózott. Kiválóan elemző hajlamú szellemet, mely a tényeket nem egyszerűen látja, mint mindannyiunk, hanem kettőzötten; először tisztán magukban véve, s másodsor mint tanulmányozni való anyagot, mint új tények anyját. Kivételes temperamentumot, mely nem dobja magát azzal a közvetlenséggel az életbe, mint a közönséges emberek, még kevésbé azzal az extázissal, azzal a kitárt lélekkel, amelylyel a legtöbb költő. Egy hatodik érzéket, melynek természete azt hozza magával, hogy tulajdonosa másképp él, fut, fárad és szeret, mint a derék Prudhomme: kevesebb ösztönszerűséggel s több tudatossággal. Ha örömet érez, elhalványítja, ha fájdalmat szenved, elmélyíti, ha szeret, elmérgezi érzéseit azzal a sajátos vizsgálódó erővel, melylyel magának ezekről az érzésekről legeredetibb veleszületett hajlamának hatalmánál fogva számot adni igyekszik. Ha valaki a bölcselkedés e fajta hajlamával születik s ahhoz a természet beláthatatlan termékenyítése következtében még artisztikus erőt is örököl, akkor ez a valaki, a szerint, amint tehetségét a körülmények megérlelik, a mi korunkban vagy regényíró lesz, vagy kritikus. Bármelyikké fog kifejlődni, mind a kettőnek anyagát magában hordja halálig. Mert voltaképpen, a regényíró és a kritikus a lényegben nem különböznek egymástól; céljuk homogén; módszerük, melylyel az igazság megismerésére törekednek, azonos; artisztikus eljárásuk, melylyel igazságaikat feltárlják, egy és ugyanaz. Körülbelül annyiban különböznek, mint az egyes törvények megalkotói és ezek kodifikátorai. A regényíró anyag-világa tágabb: a még meg nem írt igazságok; a kritikusé szűkebb: a már megírtak. Az egyik közvetlenül a dolgokból, a másik már megállapított igazságok közvetítésével vonja le tetteit, de szorosan párhuzamos úton. Természetes, a

regényíró szót legszűkebb, s egészen modern értelmében értjük, ama fogalom kifejezéséül, amelyre, mint Edmond de Goncourt panaszkodik egyik könyve előszavában, akármi jobban illik, mint a „regényíró” szó nevetségesen semmitmondó, sőt bizonyos értelemben paradox használata. Vegyük elő a *Bouvard et Pécuchet*-t, igyekezzünk elfelejteni, hogy ennek a gigási torzónak a szerzője valamikor a Madame Bovary-t írta, s kérdezzük meg magunktól: regény-e ez, vagy kritikai mii? Bizonyynal nem tudunk határozottan felelni. Mind a kettőnek az elemei megtalálhatók benne; egyrészt annak, másrészt ennek mondható. Aki azt mondaná róla, hogy egy új Don Quijoteiád, az emberi természet egyik legáltalánosabb vonásának marionett-figurákban való megtestesítése, épp úgy igazat mondana, mint aki in ultima analisi az emberi értelem és tudomány szédítően mély kritikájának vagy az emberi elme által elkövetett tévedések monograha-szerű történetének mondaná. Igazat mondana, csak hogy nem az egész igazat. Ez a regény egyetlen a maga nemében azzal a redkívíli dualizmusával, melylyel organikusan egyesíti magában két, a lényegben egyező, de a formáján rendkívül eltérő irodalmi műfajnak úgy alap- mint alaki tulajdonságait. Igazi „homo duplex” benne az író; ép annyira kritikus, mint regényíró. Az a csodálatos tájékozottság, amelylyel a tudományok végetlen labirintusában mozog, egyesülve az ítéletnek azzal a biztosságával, mely álmélnködást kelt a szakértőben — mindenkit meggyőzhetnek, hogy az elmúlt idők életének (mely nagy vonásaiban még ma is mint realitás él a könyvekben) éppoly kivételesen tág látókörű ismerője volt, mint annak az életnek, melyet maga körül a természetben láthatott. A *Tentation de Saint Antoine* olvasói is sok olyat mondhatnak, ami mind e jelenség

megerősítéséül szolgál. Hogyan történhetett tehát, hogy ezt a hatalmas erőt, melyhez hasonlóval a maga korában csak egyik legkedvesebb barátja: Sainte Beuve dicsekedhetett, életének legnagyobb részében használatlanul, úgyszólván rejtve hevertette s hogy ez csak önkéntelenül tört ki belőle nagyobb alkotásokban. A Georges Sandhoz írt levelekből sikerül egyet-mást megállapítani, ami, ha nem is határozott felelet erre a kérdésre, mint föltevés megállhat.

Azt kell hinnünk, bár sehol ezt a szándékot határozottan ki nem fejezi, hogy Flaubert egy nagy kritikai művet tervelt, mely életének fő-munkája lett volna s melyhez a *Saint Antoine*, az *Éducation sentimentale* és *Bouvard et Pécuchet* csak előtanulmányok.

Élete módja, melyet ezekből a levelekből ismerünk meg igazán, s egy különös kutatás, mely szintén ezek nyilvánosságra hozatalakor lett ismeretes, egyenesen utalnak erre a föltevésre.

Flaubert Groisset-ban a régi anakoréták életét élte. Apja gondoskodásából rendelkezett annyi vagyonnal, amennyi megmentette a kénytelen és rendetlen munka terhétől. Élhetett írói szenvedélyének s még annyi fölöslege is maradt, hogy néha-néha a gyöngédségnek a mi világunkban érthetetlen túlzásaival, segíthetett megszorult barátjain is. Ezek persze kevesen voltak. A kis faluban, ahol lakott, senkit sem akart megismerni, s a jámbor croisset-iak olyanformán tekintették a rejtelmes *Gusztáv ur-ra*., akit csak az erdőben s á réteken láthattak, mint ahogy a Renan bretonjai a csodálatos *Bonhomme Système-re*. Mindennapos társaságát hosszú időn át élőhalott anyja, egy szélütött, süket, félig vak öreg asszony — akit látnia is fájdalom volt — és unokahúga alkották, akinek nem lehetett

egyéb hibája, mint hogy éppen a Flaubert unokahúga volt, de akiről az egyetlen megillető kritika csak az lehetett, hogy Georges Sanddal tíz évig folytatott levelezésében egyetlen vonással sem jellemzi. Társaság? . . . voltaképpen a könyvei voltak az egyetlen társasága. Ha kimozdult Croisset-ból s néha-néha Rouenba vagy Parisba rándult, ez csak azért történt, hogy a nyilvános könyvtárakban fölkeresse azokat a könyveket, melyekhez magán-ember csak ezen az egyetlen módon férhet. Barátai, az a kevés ember, akit szeretett: mindenekelőtt Bouillet (ez a kitűnő költő, akinek a francia irodalom még sok elismeréssel tartozik), Georges Sand és Turgenyef, Sainte Beuve és még egy-kettő, nem tudták magányából kicsalni. Éveken át kéri őket magához, de utánok nem megy. Georges Sand-nak, aki többször hívta őt Nohant-ba, sokszor megmagyarázta, miért remetéskedik így: „Ismerem magamat. Ha három napra Nohantba mennék, ez három hónapi álmodásba kerülne nekem. Pedig sietnem kell.” Mindig sietett. Egy percet sem akart veszteni, mert minden idejére szüksége volt. Azok mellett a nehézségek mellett, amelyeket neki az írás okozott, nem is lehetett máskép. Csak a leveleiben elősorolt számszerű följegyzések adhatnak képzetet arról a roppant fáradságról, melynek árán művészetét vásárolta. Egy-egy lapon hetekig dolgozott, egy-egy sort napokon át javíttatott, míg végre megtalálta a helyes kifejezést. Ugyanezzel az aggódó lelkiismeretességgel olvasott mindent, amit tárgyai körébe tartozónak vélt. Ugyanegy időben „ásta el magát” az 1848-iká hírlapok olvasásába, a szentatyák irataiba, jezsuita regényekbe a szent szűzről, monográfiákba a fayenceről, végre a szocializmus és a pedagógia irodalmába. Szórakozásul ugyanakkor Spinozát olvasta.

Természetes, hogy aki egészen és kizárólag az eszmék világában él, sokkal érzékenyebb az ott ejtett minden nagy és apró sérelem iránt, mint a dilettáns; és egyszersmind annak a szemét, aki az igazságot annak annyiféle alakulásában keresi, sokkal többet és sokkal többféle formában bántja az „igazságtalanság”, mint azét, aki egy szűk világban igyekszik mélyre hatolni. A közönséges ember meg sem érti azt, ami Flaubertnek szenvedést okozott; a szakértő mosolyog a maga ismeretvilágába eső naivságokon s nem fogékony a másféle tévedések iránt. Flaubert egy testvér szeretetével karolt át mindenkit, aki bármely téren csak egy lépéssel többet tett az igazság felé, mint elődei, de valósággal elkeseredett a könnyelműségen, melylyel a z „Igazság” szent nevét a léhák és tudatlanok hiába föl vették. Érzékenységet, melyet a magány a legfelső fokra élesztett, minden csekélység bántotta, ami más, több szórakozásban részes, kevésbé magára hagyott elmét érintetlen hagyott volna. A természet ömlengeni vágyó lelket adott neki, amelyet a viszonyok zárkóztatóvá válni kényszerítettek. Mint maga írja, nagy erőfeszítésekre volt szüksége, hogy összeszedje magát s minden csekélységre „ki ne áradjon.” (Ez lehetett az ok, amiért „vén romantikusának nevezte magát s nem az az állítólagos artisztikus rokonság, melylyel őt Guy de Maupassant erőnek erejével a Victor Hugó iskolájához igyekszik közelíteni.) S mert mindent, ami — a jelenben vagy múltban — a legtávolabbról is érdekelhette, figyelemmel kísért, örökös ingerlékenységben élt. „Ha öreg leszek, írta Georges Sand-hoz, kritikát fogok írni: ez meg fog könnyíteni, mert gyakran szinte fullasztanak a visszafojtott véleményeim.” Másutt rövid programniót ad arról a módról is, melylyel ezt a tervét megvalósítani akarja: „Legjobb azokat a dolgokat, melyek ben-

nünket kétségbe ejtenek, lefesteni egészen egyszerűen, amint vannak; szétszedni ezeket már boszú volna!

Ehhez az oly sokfelől táplált keserőséghez hozzájárult az is, hogy az ő munkáit se kímélte meg ugyanaz az értelmetlenség, amely őt idegen igazságok tárgyalásában is sértette, s még inkább az, hogy oly roppant fáradsággal alkotott munkái maga iránt is kétkedővé tették. Kezdett magával szemben is elégedetlen lenni. „Érzem, hogy már vén tehén vagyok” — írja egy helyt végtelen keserőséggel. Mindig és mindenütt az „emberi balgaság” tengerárját látta s egyszer csak elkövetkezett az az idő, amikor alkalma volt ezt egész meztelen brutalitásában szemlélnie. Az 1870. és 1871-iki évek barbárságai fellázították arisztokratikus hajlama és nevelésű lelkét. (Mert az a nevelés, amelyet a tudományban való kéjelgés s az emberi balgaságok tanulmányozása ad, nem vezet a radikális elvekhez.) Valószínűleg ebben az időben kezdte meg összeállítani különös „gyűjteményét.” Ezt írja akkortájt Georges Sandhoz:

„Gyűlölöm a demokráciát (azt legalább, amit Franciaországban annak mondanak), azaz a kegyelemmel való föllengzést az igazságosság rovására, a jog megtagadását, egy szóval a társadalom elleni harcot.

A Commune rehabilitálja a gyilkosokat, amint Jézus megbocsátott a latroknak, mert megtanulták átkozni Lázárt, nem mert rossz gazdag volt, hanem mert egyszerűen gazdag volt... Azt hinni, hogy a köztársaság minden vitatkozáson felül áll, annyit ér, mint azt képzelni, hogy a pápa csalhatatlan. Mindig csak formulák, mindig csak istenek.

Az utolsóelőtti isten, az általános szavazati jog egy rémitő bohózatot rendezett híveinek, névszerint „A ver-

saillesi gyilkosok”-at. Miben kell hát hinni? Semmiben, ez a bölcsesség kezdete. Ideje volna megszabadulni az „elvek”-től s hozzá fogni a tudományhoz, a vizsgálódáshoz. Az egyedül észszerű dolog (mindig visszatérek erre) egy mandarin-kormány volna, feltéve, hogy ezek a mandarinok tudjanak valamit, sőt tudjanak sokat. A nép örökös kiskorú s mindig utolsó rangban lesz a társadalmi hierarchiában, mert csak szám, tömeg, a korlátlan. Keveset ér, ha sok paraszt tud olvasni s nem hallgat a papjára, de rendkívül fontos, hogy legyenek olyan emberek, mint Renan és Littré s ezeket meg is hallgassák az emberek. Csak egy törvényes arisztokrácia megalapításával boldogulhatunk, érte ez alatt egy oly többséget, mely valami más egyébből alakul, mint számból.”

Majd azt bizonyítja, hogy a köztársaságban való babonás hit juttatta az örvénybe Franciaországot. Aztán így folytatja:

„Mennyivel célszerűbb lett volna megtartani Badinguet-t (értsd: Napóleon); a békekötés után bagnoba küldhették volna. Ausztriában nem tört ki forradalom Szadova után, sem Olaszországban Novara, sem Oroszországban Szebasztopol után. De a jó francia* áietnek lebontani házukat, mihelyt tüzet fog a kemény ... Ebben a negyedórában Paris tökéletesen epileptikus. Ez persze az ostrom eredménye. Különbben Franciaország már néhány év óta rendkívüli elmebeli állapotban élt. Az emberek elvesztették a jónak és rossznak, a szépnek és rútnak minden ismeretét. Emlekezzék vissza, az utolsó évek kritikájára. Miféle különbséget tett ez a fenséges és a nevetséges között? Mennyi tiszteletlenség és mennyi tudatlanság! „Sült vagy főtt — ugyanaz”, s éppen akkor mennyi szolgálkúség a napi véleménynyel, a divatos lapossággal

szemben! . . . Minden hamis volt. Hamis realizmus, hamis hadsereg, hamis hitel s hamis öröm-leányok És ez a hamisság, (mely talán a romantizmusnak a következménye, s annak a felsőbbségnek, amelyet a szenvedély a formán, s az ihlettség a szabályon kivívott) ez a hamisság, mondom, főképp az Ítéletben nyilatkozott meg. Dicsérték a színésznőt, nem mint művészt, hanem mint jó anyát! Azt követelték a művésztől, hogy erkölcsös, a bölcsészettől, hogy mindenki előtt érthető, a vétektől, hogy illedelmes legyen, végre a tudománytól, hogy szálljon alá a néphez”.

Mikor ezt a levelet írta, kezdhette gyűjteni azt a nem mindennapi anyagot, mely irodalmi hagyatékának egyik legérdekesebb része. Anyag lett volna ez „az emberi balgaság történetéhez.” Guy de Maupassant előszavában nagyobb mutatót ad belőle. Az „ítélet hamisságainak,” a legnagyobbak tévedéseinek egy minden időkről szóló bámulatosan gazdag gyűjteménye ez. Kezdve egyszerű történelmi botlásokon, melyeket csak egy bámulatosan éles elme s rendkívül fegyelmezett emlékezet fedezhetett fel, égbekiáltó tévedésekig, mind a legnagyobbak, a legjelesebbek, nem mindig olvasott, de félve tisztelt kötetéből. Descartesból úgy, mint Veuillotból. Erős idegek kellene hozzá, hogy olvasásukra az embert egy kis szellemi nihilizmus ne szállja meg s át ne érezze a Flaubert mélyen keserű hangulatát, melyhez a croisseti könyvbúvárt minde-nüvé elható, messzelátó kritikája vezette.

Flaubert a meg nem írt könyvvel, melynek a „Bouvard et Pécuchet” csak élőbeszéde volt, ez a gyűjtemény pedig nyers anyagát alkotta volna, alkalmasint valami voltairei hatásra számított. Ebben kételkedhetünk, de abban nem, hogy mégis Flaubert-rel együtt egy nagy kritikai művet temettek el. Azok a tulajdon-

ságok, melyeket ezekben a levelekben az egyes írói személyiségekre és művészi elvekre tett megjegyzésekből kiolvashatni, csak megerősíthetik a régibb könyvei által keltett csodálatot. Megalkuvása a különböző művészi rendszerekkel talán nem nyerte volna meg korának tetszését. De bizonynyal ép oly plasztikus kifejezésre találtak volna mélyen járó kritikai igazságai, melyeket csak: töredékeiben láttunk, mint eklekticizmusa, melyet szabatosan kifejtett a következő sorokban: „TJgy vagyok, mint Prudhomme ur, aki úgy találja, hogy a legszebb templom az volna, mely egyesítené magában a strassburgi templom ívboltját, a Szent Péter colonnadeját és a Parthenon porticusát stb. Egymásnak el- lentmondó ideáljaim vannak. Innen zavarom és tehetlenségem.”

Kritikusnak is ugyanaz volt, ami regényírónak: a művészi szépnek antik módra tiszta látású, romantikus hevű és modern módszert követő imádója. Eretnek és képromboló a szépnek vallásában, de azért monotheista. (1884.)

ZOLA-REGÉNYEKRŐL.

I.

A „HÖLGYEK ÖRÖME.”

A második császárság aranyozott kora — mely hasonlóan a biblia festett koporsóihoz, pompázó külső színnel takarta el a mélyében pusztító rothadást, — bár éles szemű, hatalmas bírálókra talált, sohasem részesült olyan elkeseredett, szenvedélyes megtámadtásokban, mint a képzeletnek és tapasztalatnak sejtiszövedeiből életre kelt az az alakcsoport, mely a Zola regényeiben e társadalom irodalmi kifejezője kívánt lenni. A Rougonok és Macqu ártok rosszhírű családja a kárhoztatások egész fergetegét vonta magára, ahányszor csak — Saccard Renée elbukása óta — hallatott magáról. Barbár erejű ivadékai, melyek — meg kell vallani, — nem dicsekedhetnek kifogástalan ismeret-séggel, elkerülték ugyan a Bovaryné sorsát és a jó erkölcsök megsértése címén nem kerültek törvényszék elé, de sokáig annyi kő célpontjául szolgáltak, amennyi elég volna számukra akár családi sorboltnak, akár hatalmas monumentumnak. És ha a legkülönbözőbb s leghevesebb megtámadások raja épp oly hűséges előfutárja volna valamely biztosan bekövetkező és századokra ható irodalmi jövőnek, mint amilven bizonyos kísérője minden nagyszabású és jól végzett munkának, akkor az utolsó kétségnek is el kellene oszlania a Rougonok és Macquartok történetének nagy jelentősége felől. A *Curée* megjelenése óta a fegyelmezett okosko-

dás emberei versengtek az avatatlan, esztelen vádaskodással a legsúlyosabb ítélet nyilvánításában, mihelyt egy új „corpus delicti” arra alkalmat adott: és ha az irodalmi előkelőségek a „legteljesebb tisztelet” hangján, mint királyi fogolylyal bántak a kitűnő forradalmárral, bánásmódjuk még sokkal kegyetlenebb volt. mint a bősziült korlátoltságé. Fejére olvasták az ítélet minden atyáskodó hangú szókészletét, s nem sokalták meg az elvénhedt, makacs iskolásság legméltatlanabb kitöréseit sem. A betű arisztokratái persze a legtürelmetlenebbek. Elmúlt idők szellemét idéző tudósok, kiknek betáblázott ablakain koronkint keresztülhatott az író kürtöseinek nevenséges lármája, ha néha felriadtak papyrusaik mögül s kitekintettek szobájok setétjéből a fényes napvilágba, — elrémülve a nyüzsgéstől, mely ijesztően különbözött könyveik szelíd nyugalmától, megtagadták az élő kor szellemét és ósdi bölcsességük merevségével „pereat”-ot mondtak arra, aki ennek az ui kornak a tiszteletére bálványt emelt. S a zaj mindannyiszor megújult, ahányszor a merész író megszólalt. Zola tanítványai persze teljes erejükből igyekeztek túlharsogni ellenfeleiket, akik közt a morál mindenütt jelen való ügynökei adták a hangot és elszemérmesedett tárcaírókiváltságok játszották az első hegedűt. Pruderie kisasszony, kinek arca a piros festék alatt is kékké vált a haragtól *Nana és Trublot* bűneinek hallatára, sikoltozott; a kinyilatkoztatás férfiai pedig, szent bűvkörében annak a frigyládanak, melyben az egyedül üdvözítő ideált őrzik, átkokat dörögtek. Azt, amit a Goncourt-ok a szerelem klinikájának neveztek, lebujnak minősítették s a mély megbontrákozás hangján ítélték a tűzhalálra. A tiltakozásokból a hangok egész zűrzavara kerekedett. Az előkelők, akik tizenhatodik századbeli muskétával vonultak ki s a „Revue des Deux Mondes”

rongyolt lobogóját lengetve indultak a szent háborúba, vagy a Dottore jelmezét a tekintélyek áthatatlan vértetével cserélve fel, kovás puskát vettek vállukra — ódon fegyvereiket csörtették, a nap krónikásai pedig, akikből a macskazene rendezőinek nagy tömege került ki, fűzfásípjukat próbálgatták s ezek vékony, ironikus hangján ismert dallamokat adtak elő. Ezek a dallamok akkor már idestova félszázadosak voltak. Gúnyos verseit meg kellett hallgatniuk mindazoknak, akik részt vettek az oknyomozó irodalom megteremtésében. Stendhal, akinek regényeit a legfőbb ítélőszék: az asszonyos, kellemest szerető Sainte-Beuve egyszerűen „utálatos”-oknak találta; Balzac, akire jelentéktelen emberek az örülség és a romlottság bélyegét sütötték, Faubert, akit pornográfként hurcolták meg közhatóságok előtt, sokat tudtak róluk.

A komoly vád, mely ezeknek a gúnyos versikéknek a magvát alkotta, régibb, mint az az időszak, mely alatt hangoztatása divatossá lett. A tojáson, vagyis Rabelais-n és Montaigne-on kellene kezdeni, aki ennek a vádnak az eredetével kívánna foglalkozni. A moralisták nyomában mindenütt ott található ezt a vádat, habár még alaktalanul, határozott idomot nem öltve. Alakot nyerni, jegecedni, a dokumentáló irodalom erősebben forradalmi hatása alatt kezdett.

Az új áramlat bekövetkeztekor három határozott irányban terjeszkedett ki, s ennek munkásaitól az eszmei tartalom fontosságát, a megalkotás nemességét és végre az alapvető, egyénítő írói sajátság előkelőségét tagadta meg. *Birotteau-ban* nem találtak több érdekesebbet, és értéket, mint a mennyi egy üzleti könyvben lehet, a Stendhal Julien-jét („Le rouge et le noir”) kicsinyelték s *Bovaryné* morálját észre sem akarták venni. A vád még erősebben tartotta magát artisztikus

szempontból. Balzacban a Taine „hossannah”-jáig nem akarták az írókat ünnepelni, Stendhalról maga Balzac is hirdette (a „Chartreuse de Parme”-nak a *Revue Parisienne*-ben kiadott bírálatában), hogy nem ért az alakba öntés mesterségéhez és Flauberttről, a gondolatnak erről a szobrászáról, egészen komolyan állították, hogy a részletezés megölte a művészetét. Elsőrangú írói tulajdonságot éppen nem ismertek el bennök. A „Comédie humaine”-t a maga egészében egy eszelős fotográfus művének tekintették; Beyle Henrik gondolatainak legmélyén nem találtak egyebet egy kis elmés-ségnél és sok extravaganciánál. Flaubertben pedig obszczen írókat kerestek, ugyanakkor, amikor Georges Sand-t bálványozták, Eugène Sue lángelméjében komolyan hittek és Charles de Bernard-t klasszikusként emlegették. Ez a sors az útmutatók szellemi hagyatékával együtt átszállt az örökösökre: a Goncourt-okra. „Germinie Lacerteux”-t épp úgy kiseprűzték a jó házból, mint később a szegény „arany legyet”, Nanát. És Zola nagy sikerei idején se hallgatott el a „régidal, régidal gyűlölségről.” Az a kifogás, hogy a Zola megfigyelései értéktelenek, leírásai művészet nélkül valók s egyéniségének fajsúlya alacsony, az előbb említettek unokája volt. Ennek a vádnak mind a három kiterjedésében való mérlegeléséhez alkalmul szolgálhat a *Hölgyek öröme* is.

Alig lehet képzelni valamit, ami kevésbé „regényes” és annyira „legújabb”-szerű volna, mint ennek a regénynek a tárgya. A maga szárazságában adva a dolgot: arról az egyenetlen küzdelemről van szó, melyet a mindinkább hatalmasodó áruházak folytatnak a kis kereskedelem ódon fészkei ellenében, és amelyben az

örök természeti elvnek megfelelőleg az ifjabb és erősebb elem jut győzelemre. Az *An Bonheur (les Dames)* egy nagy áruház, mely előttünk egy eddig kevésbé ismert szociális tényező nagy társadalmi fontosságát van hivatva bizonyítani.

A könyv szerint: napjaink egy új kereskedelmi korszak kezdetét jelzik. A gyáripar roppant arányú fejlődése teljesen megérlelte az újabb kereskedelmi elvet, mely a nagy arányok alapjára helyezkedett. Ennek az elvnek a megtestesülései az áruházak. Merkúrnak ezek a divatos bazilikái nagy tőkével, nagy eszközökkel, nagy személyzettel dolgoznak s mindazokkal a segédszerekkel, melyeket a kor vívmányai nyújtanak, mindazoknak az iparágaknak a felhasználásával, melyek a modern fényűzési vágy kielégítésére alkalmasak; roppant kockázat súlya alatt versengenek, hogy tőkéjüket folytonosan megújíthassák s e ezélra a vakmerőségig használják fegyverüket: az alacsony árakat, hogy áruikon minél gyorsabban túladhassanak s ezeket újakkal helyettesítve, tőkéjüknek kamatját nyerjék meg. E rendszer megalkotója a regényben: Mouret Octave. Nem a legjobb cég a „Pot-bouille” olvasói előtt, akik emlékeznek, hogy az élete sokáig nem volt egyéb, csak folytonos szoknyavadászat. Azóta megfőrfiasodott s korszakot alkotó kereskedőt fedezett fel magában. Megőrizte szoknya-imádatát, de most már ő vált asszonyvilága középpontjává. Mint a rongynak koronátlan királya trónol közöttük, alattvalói között. Ez az ő hadserege, erre építette hatalmát. Az asszonyra számított, aki ha még oly megingathatatlan is a férfival szemben, nem képes ellentálni a rongy csábításának, arra az asszonyra, akinek élet-eleme a fényűzés, akinek betegsége a költekező-mánia, mint Martynének, s akinek örültsége a csipkelopás, mint Boves grófnének.

Az asszonynak emelt templomot a „Bonheur”-ben, s az asszonyt használta fel eszközü, amikor megérezve az új szellőt, mely jobban kedvez a gyakorlati észjárásuaknak, mint a tudomány szegény ördögeinek, a milliókban való kalandorszerű bizonyossággal való-sította meg forradalmár terveit. És a hiúság áruháza hatványozott méretekben növekedik, vesztére a sorvadó, különleges kis üzleteknek. A kis kereskedelem patriar-kális, de fagyos lyukaiban irigyen és gyűlölettel látják, mint növekedik a „Bonheur” fénye és káprázatos ha-tása, sóváran látják, hogyan tökéletesedik működése, melyben az egyén elenyészik s a személyzet, mint a gépben a kerékmű egyes részei, csak a köz javára végzi feladatát. A lélektelenség, mely a „Bonheur” falanszter-szerű szervezetét jellemzi, a nyomorult életküzdelem, melyet kormányzatának minden intézkedése elősegít, mind csak hatalmának növelésére valók. A szerény boltok lakói, noha a szörny elhódítja vevőiket, alkalmazottaikat s meg akarja vásárolni a tetőt is a fejük felől, nem adják meg magukat s elfogadják az arány-talan harcot, esküdve, hogy megmaradnak házaik puszta kövein is. Elébe állnak — végső romlásukra; a „Bonheur” egyenkint tiporja el őket. Az egyik csa-ládnál az apától a vagyont, a leánytól jegvesét, az anyától gyermekét rabolja el; a másikat, aki oktan versenyre kel véle, az öngyilkossági kísérletig üldözi; a harmadikat kiüzi házából, annak ellenére, hogy a makacs öreg ott marad egykori jóléte romjain, míg a tetőt le nem bontják a feje fölött. És a kolosszus, meg-örizve nyugodt közömbösségét, mint a teljes gőzzel el-eresztett gép, rohan tovább, nem törődve a holtakkal, akiket útjában elsöpör. íme a vigasztalan doktrína: a forradalom vértanúkat kíván és csak holtakon halad-hatni előre.

A „Bonheur des Bames” tehát arra a veszedelemre mutat rá, amely végzete a haladás eszméivel, a kor kívánalmaival s az élet logikájával szembeszállni készítő oktalan szenvedélynek.

Bele illik-e ez a rideg, nem éppen költőien hangzó igazság egy regény keretébe? — kérheti valaki. Becsüljük meg ezt a kérdést; az a nagy pör, melyet az oknyomozó irodalom ellen minden időben indítottak, nem egyéb, mint ennek a kérdésnek szabatosabb körülírása.

A „Bonheur”-rel szemben ilyenformán lehetne ennek alakot adni:

A regényíróknak az a szektája, amelyről éppen szó van, s amely a fejlődés egy magasabb fokát vindikálja magának, — kérkedéssel utasítván el magától a tetszés mindenkori eszközeit: az elbeszélés kellemességét s az előadás kényes választékosságát, — hozzászoktatott ugyan bizonyos puritánszerűséghez, melyet soha se tekinthetünk egyébnek, mint a művészet megablálásának: mégsem elégedhetünk meg a regényben — emberek, emberek és ismét csak emberek helyett — kétes értékű igazságok bizonyításával. íme, a „Bonheur”-ben már csak osztályok vannak, már csak két elem él; a köztük folyó harc s nem egyesek foglalják el figyelmünket, hogy aztán kárpótlásul egy tanulással legyünk gazdagabbakká. Vájjon fölkelhető-e érdeklődésünk egy egész osztály iránt? A kiskereskedelem száz számra menő és egyes alakjaiban elmosódó, pusztuló népe iránt érezhetünk-e több részvétet, vagy csak több sajnálkozást, mint a lyukaikból kiöntött ürgék iránt? Megérdemli-e a sorsukból kifolyó tanulság, hogy érte ötszáz lapon — melyek közül nem egy fárasztó — keresztültörjünk? És végre megtűri-e a regény formája e „felnöttek oktatása”-t, noha a regénynek, mint

költői műfajnak, a célja a gyönyörködtetésnél egyéb-
ből nem állhat?

A felelet annál egyszerűbb, mert egy megengedé-
sen lehet kezdeni.

Valószínűleg jóval nagyobb a regény hatása, ha
a legyőzött ügynek egyetlen, erős és kiemelkedő kép-
viselője van. Mint azelőtt mondani szokták, a „hősi”
szerep a „Bonheur”-ben három egyén közt oszlik meg.
De Bauduben, Bourrasban és Robineauban csak a
mozgató szenvedély, a „Bonheur” elleni gyűlölet a kö-
zös; jellemvonásaik nemcsak hogy nem mosódnak el
és nem válnak színtelenekké a hasonlóság révén, hanem
a legélesebb ellentétekben kerülnek egymással szembe
és éppen különböző, bővebben jellemzetes helyzetekben
képviselik a regény szenvedő elemét.

Még határozottabban jellemzők ezek az író mo-
dorára nézve. Zola még mindig szeret a kontraszt ko-
pott eszközével hatni, másrészt pedig nagy szeretettel
meríti ki a tárgyat s jellemzi ezt minden oldaláról.
Goncourt csak Baudut alkotta volna meg; Zola bővebb
beszédű. De nem kevésbé szigorú megfigyeléseiben és
nem kevésbé hatalmas ezek érzékeltetésében. A vád-
nak tehát csak annyi alapja van, hogy egy magasabb
cél mellett a jellemzésnek csak mellérendelt szerepet
juttat.

Akik tagadják egy ilyen magasabb cél lehetőségét,
rendesen ezzel az ősrégi tantétellel hozakodnak elő:
„la fiction est faite pour plaire et non pour instruire.”
A mondás nem éppen tetszetős; de ha még oly bűvölő
ereje volna is, nem juttat hozzá a kérdés megoldásá-
hoz. Mert lehetetlen figyelmen kívül hagyni azt, hogy
ma a regény és a fikció többé nem azonos fogalmak.
A modern és a régi meséltető regény közt épp oly nagy
a különbség, mint a villamos fény és Aladin csoda-

lámpája közt. Valójában a regény egész története nem egyéb, mint annak felsorolása, hogy a fikció miképp veszítette el apránként annak az uradalomnak a legnagyobb részét, melyben azelőtt korlátlan hatalmasság volt, Századokkal ezelőtt, a gusto picaresco uralkodása idején, a regényben már nem csupán az elbeszélés mellékes, de a jellemzés is másodrendűvé válik egy magasabb cél mellett, mely az akkori idők szelleméhez képest nem ugyanaz — bár hasonló természetű — volt, mint amelyről most szó van.

A bölcselek századában a „magasabb cél” érdekében megkövetelt igazságok kizárják maguk közül a fikciót s a képzelmi elemtől teljesen ment regény „filozófiai”-nak nevezi magát. De ezek csak tapogatózások. Félreismerhetetlen az evolúció az oknyomozó irodalom életrekeltekor; az inventiv elem szerepe teljesen jelentéktelenné válik s a regényíró átveszi a régi moralisták szerepét. Részt követel a pap és az orvos hivatásából s a filozófokkal több közösséget vállal, mint a költőkkel. Féltékenyen őrzi a művész szabadságát és megköveteli, hogy elismerjék benne a szigorú tudományosságot. Új igazságok keresését ismeri el legfőbb cél járnak és ezek hirdetését vallja legmagasabb feladatának. Komolylyá válik nála, amit Stendhal gúnyosan mondott az egész századról: „hozzá szól mindenhez és nincs az az alapigazság, amelyről szavát elmondani ne tartaná kötelességének”. És ezek a tudáskereső, tanítgató regényírók korántsem a kontárok közül valók; az új elveket a mesterek egész sora testesíti meg, melyek hatása — még az orthodox táborra is — nagy arányú. Voltaképp hát egy általános, bár törvényesen el nem ismert jelenség az, amelyért Zolának annak idején felelnie kellett. Igaz — és ez a magyarázata annak a meglehetősen hosszantartó felháborodásnak.

amelyet az „Assomoir” és „Nana” támasztottak — hogy maga az elv soha se tolakodott elő oly határozottan, mereven, követelőleg, mint ezt Zolánál láthatni. Stendhal bizonyynyal elrémült volna attól a brutális, barbár, fékezetlen, kicsapongó erőtől, mely Ível Zola tétele bizonyítására tör. Az a száraz határozottság, melylyel minden fölösleges szót száműzve, minden por szemnyi adatot felhalmoz, hogy szinte parancsolólag tukmálj a rá gondolatát az olvasóra, nagy erőssége néha, de gyöngéje is. Hanem ez már egy más, artistikus kérdést érint.

Akkor tehát, amikor a fikció már elvesztette a regényben uralkodó szerepét s amikor a regényíró és a moralista között többé nem lehetett megvonni a határvonalat: Zolának volt rá oka, hogy a történelmi fejlődés alapján állónak tartsa magát, amikor a szociológus szerepében állott ki a fórumra s a regényolvasó nagyközönségtől követelt meghallgatást. Hogy aztán ez a szereplése meg fogja-e nyerni a messzi jövő, az elkövetkező századok elismerését, az már más kérdés. Annyi bizonyos, hogy „ujítás”-ának kezdetben a legkevésbé se sikerült megszereznie a filozófusok ítélőszékének az igazolását. A kritika tekintélyei úgy Ítélték róla, hogy rossz próféta, mert eszméi elvesznek a lényegtelen megfigyelések és szaviák áradatában, és ezért adatai magasabb érték, tárgyai pedig általános érdek hijjával valók. Edmond Scherer, a régi „szép szellemek” hagyományainak lovagias erényű öre, aki soha se mulasztotta el kijelenteni pair-i tiltakozását, valahányszor a „misera plebs contribuens” az irodalom portikuszába akart tolakodni — könnyed gúnvnyal fejezte ki ezt az ítéletet, amikor „minden filantróp érzülete mellett” sem tudta megérteni: kit érdekelhet egy részeg kőműves nyomorának a története?! A „Ventre

de Paris” bírálatában ismételte álmélkodó kérdései, mellékesen nagyot bókolva annak a régi tannak, mely csak a nagy szenvedélyeknek nyitja meg a művészetek kapuját. Mintha ebben a regényben semmi egyéb-ről nem volna szó, mint vágott húsról, ug-v találta, hogy „csak a henteseket érdekelheti”. Aki még emlékezett rá, hogy „César Birotteau”-t valaha a kereskedő-segédék olvasmányának nevezték, ebben a vádban törvényes örökös-t kellett üdvözölnie.

Nagyon egyszerű a klisé-t a „Bonheur”-re alkalmazni. Elmondhatni, hogy a selymek és csipkék, bármily büvölők is különben, végtelenül unalmasak a leírásban. Meg lehet támadni az áruház tömkelegének, szervezete-nek, tömérdek osztályának részletes leírását; tiltakozni lehet az „előkelő születésű” költészet nevében a szövegek árának hallatára. Sőt a szó tágabb értelmében „szatócskodás”-nak is nevezhetni a regényíró elő-adását. Mindebben volna egy szemernyi igazság: az óriási anyag több helyütt túlcsapott korlátain. A környezet, amelyben a regény játszik, valóban nem tartozik a legérdekesebb dolgok közé. Mint Stendhalnak a „Chartreuse de Parme” írása idején a „Code civil”, Zolának, míg ezt a regényét írta, az áruházak árjegyzékei lehettek a napi olvasmánya. Így a részletezések nem mindenütt vonzó-k. De bármilyenek is ezek — mert joggal utalhat valaki arra is, hogy mily művészettel önt Zola ebbe a száraz tárgyba életet — nem akadhat fenn ezen a részletezésen senki, aki az eszmét keresi. Föltéve, hogy a könyv húsz-harmincz lapja eldobni való, még mindig marad egy könyv, amelylyel számolni kell, nemcsak azért, mert elsőrangú írói tulajdonságok alkották meg, hanem, mert a lehető legközelebbről érinti élete kérdését annak az osztálynak, mely a modern élet egyik legfontosabb funkcióiát teljesíti

s az értelmesek világának egyik legerősebb, leginkább életrevaló elemét alkotja. Igaz, hogy az eszmei tartalom, melyet ez a könyv kifejez, nem megtámadhatatlan s nem minden részletében meggyőző. A célnek kettős és éppen nem párhuzamos természete miatt a könyv hatása zavaros. Zola, amikor erős logikával küzd a nagy áruházak igaza mellett s egyszersmind megindít az ellene feltámadt szenvedély áldozatainak sorsa iránt, nem kerülhetett ki egy belső ellentmondást. Olyanformán, mint Sainte-Beuve, akinek mély elméje a maga korában találta meg a csodálni való tanulmányt, szíve pedig a régiekkel volt, — elméje a győztes eszme szolgálatában áll, de érzése a bukottakkal van.

Ezért az a benyomás, melyet a regény az elfogulatlan olvasóra tesz, nem tiszta. Aztán meg a tétel bizonyítása sem minden kétséget kizáró. Mouret vállalkozása kalandos; a „Bonheur” győzelmének szükségszerűségéről inkább csak a, másik elem magatartása győz meg. Tulajdonképpen Mouret csak a kereskedelem Monte-Christoja. De mindez keveset von le az eszme súlyából. Mindenkinek át kell látnia, hogy nem útszéli igazságról van szó, hanem egy olyan nagyfontosságú szociális kérdéstről, amely még megoldásra vár. Abban a korszakban, mikor a művészeteknek és az irodalomnak az alapvető jellegét a racionalizmus adja meg, egy könyvet, mely a kor világrendjeként szereplő kapitalizmust működésében, az embert pedig — környezetében, foglalkozásában lepi meg, még akkor se lehetne kicsinyelni, ha a kort mozgató eszmék iránt kevesebb lelkesülésről és a meggyőződésnek kisebb erejéről tenne tanúságot, mint az *Au Bonheur des Dames*.

Mialatt a könyv alapvető eszméjével foglalkoztunk, nem volt alkalmunk említeni a regénynek azt a

személyét, akinek lelki elemzése a pusztá gondolatnak a költői mezt adja meg. És pedig azért nem, mert Zola nagy koncepcionális tévedéssel — ezt a két összetartozó dolgot csak részben hozta összekötetésibe. A főalak a regényben versengő két elem — az igazi „hős”-ök — egyikét sem képviselheti; inkább a kapcsot alkotja közöttük aszerint, amint az író személyes benyomásának megfelelően érzelmeivel a szenvedő, gondolkozásával a győztes elemnek válik osztályosává.

Egy fiatal leány érkezik Parisba, kis öcsceit vezetve, szegényen, egyedül az erejébe és munkakedvébe vetett bizalommal s azzal a hittel, hogy jómódú rokonaiban támaszra fog találni. Ebben a hitében azonnal csalódnia kell. Bauduék elég jó emberek, de a boltjukkal szemben pompázó *Bonheur* már a bukás útjára juttatta őket; rajok nem támaszkodhatik. Sorsa kápráztató fényű áruházba vezeti, ahol nem minden habozás nélkül kopogtat be. Ott szemben a *Vieu Elbeuf*, melyet elhagyott, ócska cégével és kihalt ablakaival oly rútnak, oly nyomorultnak tűnik fel előtte annak a fényűzésnek és annak a zajos életnek a láttára, amelynek a közelébe hirtelen belekerült, hogy valami lelkifurdalásféle szorítja össze szívét. De a csábítás nagyobb, semhogy leküzdhetné: elfogadja a szerény alkalmazást, melylyel megkínálják. Ettől fogva csak a munkának él, hogy testvéreit is fentarthassa: a *Bonheur-ben* úgy sincs másféle élet. Elhagyatva, elveszve érzi magát ebben a nagy gépben, melynek iszonyú mozgása megreszketteti. A falanszter-élet minden nyomorát megismeri; minden társánál csak bántalmat talál, egyetlen embert, egy férfi-alkalmazottat kivéve, aki bár nem különb, mint a többi, sima udvariasságával végtelen hálát és lassan ébredő szerelmi érzést költ Denise szívében. Gyöngédtelenséget kell tapasztalnia

még a vásárlók részéről is; egy előkelő nő, akiről tudja, hogy Mouret kedvese, bántó megjegyzést tesz fejletlen, szűzies vállaira, és sorsának ura, akire, mint felsőbb-séges lényre tekint, nem látja meg a szemében égő könnycseppeket, mint ahogy a szultán nem látja meg a szerencsétlen odaliskot, aki nem oly szerencsés, hogy tessék neki. Sokszor kell átéreznie helyzete súlyosságát, de az elérzékenyedés pillanataiban is fentartja szüntelen éber elméje s valami vitézkedés, mely arra készíti, hogy megállja helyét gyöngén és egyedül, vidáman dacolva a nehéz kötelességgel, amelyet magára vállalt. Minden akadálylyal szemben megőrzi a meggyőzhetetlen kedvességét, mely természetének alapvonása. Egy férfi megtörnék annak a munkának a súlya alatt, amelyet zaj és panasz nélkül teljesít; átszenvedi a selyemruhás nyomorúság minden keservét, anélkül, hogy észébe jutna, milyen könnyen menekülhetne ezektől. Egyik társnője, az egyetlen résztvevő lélek, aki barátságosan szól hozzá, szánalomból igyekszik rábeszélni, hogy szeretőt válasszon: ez az egyetlen mód, mellyel a párisi munkásnő megszabadulhat az éhhaláltól. Erre az ajánlatra válasza csak ez: „nem; nem tehetem.” Nem lázad fel; meg van győződve róla, hogy mindenkinek, aki egyedül áll és szabad, joga van úgy rendeznie be az életét, amint akarja; nem engedelmeskedik erkölcsi eszméknek, egyszerűen csak egyenes esze és egészséges természete tartja fenn abban a becsületességben, amelyben ól. A forró lehellet, mely közelébe ér s lassankint fölkelte benne az asszonyt, érintetlenül hagyja gyermeki békéjét. Az első szerelmi szó, amelyet hall, zokogásra fakasztja, de csak azért, mert arra gondol, hogy ha az a férfi szólt volna hozzá valaha ilyen gyöngéden, aki iránt az első, most már elmosódott rókon-érzést táplálta, talán nem lett volna ereje ellentállania.

Ennek a másiknak szilárd, elutasító választ ad s halad a maga becsületes útján tovább, nem törődve azzal a rágalommal, melylyel illetik. Ettől pedig senki se kíméli meg; magában Mouretban is fölébred a gyanú, hogy talán a szerelem szépítette olyan sugárzóvá, mint amilyennek egyszerre találja. Anélkül, hogy tudná miért, fájlalja ezt a gondolatot, de számot sem adva magának benyomásairól: nem akadályozza meg, hogy Deniset a nyári elbocsátások idején el ne űzzék. A leány fájdalom nélkül távozik; az utolsó kötelék, mely oda fűzte, a régi ideál egy otromba sértése következtében elszakadt; de egy még nem is sejtett, most alakuló szerelmi érzéssel a magasabb lénynek látszó Mouret iránt vonul be abba a padlásszobába, melyet a vén Bourras, a Bonheur halálos ellensége ajánl fel neki. Alkalmazást hiába keres, de meg tudja szokni a nélkülözést s ezután sem akarja elfogadni a kedves mentő karját. Egyszer Mouretval találkozik, aki megadja neki azt az elégtételt, hogy elismeri a tévedését. Ez a találkozás nem marad következés nélkül és Denise nemsokára diadalmasan tér vissza az áruházba, ahol mint a legfőbb hatalmosság pártfogoltját, most már tisztelettel fogadják. Helyzete teljesen megváltozik; mindenki Mouret kedvesét látja benne. Csak tőle függ, hogy azzá legyen; egy megalázó jelenet, melyben a féltékeny Desforgesmé részesíti, Mouret-t teljesen részére hódítja. De a leány, bár égeti a vágy lángja, melylyel Mouret hozzáközeledik, és bár barátjai és ellenségei, az emberek és a sors egyformán bukását akarják, érelyesen visszautasítja azt az ajánlatot, melyre parancsolója rászánja magát. És ellentáll szilárdan, csupán a boldogság egy ösztönébe, a nyugalmas élet utáni vágyba kapaszkodva: nem az erény eszméjének enged; fél a szeretőtől. S az óriás vagyon ura, aki azt hiszi,

hogy kezében tartja a francia gyáripár sorsát, nem képes ennek az elárúsító leánynak a csókját megvásárolni. Nem használ a gyanúsítása, a fenyegetőzése; Denise lemond arról, hogy gazdájából derék embert faragjon s hasznára legyen befolyásával munkástársainak: távozni készül a jobblétből a bizonytalanba. Erre Mouret megadja magát: feleségül veszi.

Bizonyynyal nagyon egyszerű, mondhatni szegényes történet, mely csak lazán függ össze magával a kiskereskedelem epopoeájával. Denise éppen csak a közvetítő korlátolt szerepét játszsza, aszerint, amint épp agy osztályosává válik Mouret elvének, mint részesévé amazok szerencsétlenségének. Beleszól a *Bonheur* mun'kaskérdésébe, közbenjár Mouretnál a szenvedőkért, ott terem, ahol szűkölködő barátainak hasznára lehet és megjelenik a *Bonheur* első áldozatának, Baudu Géneviévenek a temetésén, (amely a megdőlt kiskereskedelem sírbatételével egyazon megindító jelenségnek tűnik fel az olvasó előtt): ennyi mindaz, ami a versengő elemek sorsából a Denise-ével közös. Mégis, minthogy a főtárgyat csak nyugvó állapotában, legfeljebb egyes képekben — mint a temetés megrázó jelenetében — látja az olvasó, éppen ebből az aránytalanul nagyra-nőtt epizódból ítélhető meg legtisztábban az, amit ebben a regényben megalkotásnak tekinthetni. Nem csupán az alakba öntés művészetét értjük ez alatt, de egyszersmind azt a mikéntet, melylyel az író szint ad felhalmozott és elrendezett anyagának, — azt „a több szellemet”, melyet a költő magából lehel a megfigyelt s híven megtestesített jellemekbe, egyszóval, az egyéni morált, amely a műnek, mint egésznek, különleges jellegét adja meg. Ennek az egyéni morálnak a nemességét, emelkedettségét sokan nem akarták Zolában meglátni. Veszett nevét voltaképp ez alapon

költötték; s azért nem tehetetlen, hogy az *Au Bonheur des Dames*-ban melleleg ezzel akart tüntetni, amikor világosabban fejtette ki erkölcsi elveit, mint valaha, s közös alapra lépve az, általános morállal, elfogadott valamit ennek romantikus felfogásából is, de bizonyos rideg őszinteség és szigorúság hangsúlyozásával különböztette meg a magáét amannak a többel biztató világnézetétől. Ez a morál, mely csak kötelességet ismer, de érdemet nem, — a józanság, az ész törvénye, s nem a szíve, nem az erkölcsé.

Íme, a Denise becsülete nem erény, hanem erős akarat. Mikor azoknak a csábításoknak, melyekre szívében a természet hangja igennel válaszol, ellentáll, nem erkölcsi elvnek, nem törvénynek engedelmeskedik; nem ismerheti, nem tisztelheti ezt a törvényt, amelynek csak az áthágását látja; a mindennapos jelenség hozzászoktatta, hogy ne is találjon az „elbukás”-ban semmi megróni valót. Józansága, okossága, egészséges természete óvja meg a bukástól. Elméje a társadalmi viszonyokkal, amelyben él, összeférhetetlennek látja ezt a lehetőséget; csak benseje sugallatát követi s anélkül, hogy a számításnak csak a gondolata is megvillanna benne, a jólét után való ösztönszerű vágyból utasítja el magától azt, amiben szűzies képzelnie csupán baj és nyomorúság forrását látja. Természete nem tűri meg a szennyet, s az erős akarat, mely nála megsérthetetlen szelídségben nyilvánul, távoltartja mindentől, ami szennyes.

Bizonyos, hogy a Denise morálja eltér a legáltalánosabb moráltól, sőt a Zola erkölcsi felfogása egyáltalán különbözik attól is, amelyből csírázott: a pozitivisták erkölcsstanától. De valljuk meg, hogy az a legáltalánosabb rendszer is nagyon határozatlanul jelentkezik az emberek szíveiben; s aki megengedi, hogy

többféle morál lehet tiszteletreméltó, s nem csupán a hitből eredő, annak el kell ismernie, hogy a Zola erkölcsi felfogása nem a legalacsonyabbak közül való. Ez a felfogás, eltérőleg amattól, mely az erényt a szivjóságban és az önmegtartóztatásban kereste, a becsületet erő és akarat kifejezésének látja ... és végre is, ez se immoralitás. De gondolkozzunk erről a nagy kérdésről akármiképpen, nem igen lehet tagadni, hogy a tizenkilencedik század utolsó negyedének francia regényirodalma, a Goncourt-ok Varandeuil kisasszonyán kívül, nem mutathat fel jellemet, melyben a becsületesség erélye határozottabb, erősebb és tisztább kifejezést nyert volna, mint Denise-ében. E részben tehát bajos a *Bonheur* megalkotásától minden nemességet elvitatni. Több joggal kritizálható ez a regény tisztán artistikus tekintetből, noha Zola a *Bonheur-ban* hatalmasabb művésznek mutatkozik, mint majdnem mindegyik, előbb irt regényében. Kétségtelen, hogy Zolának éppen a művészete fogja leghamarabb megszerezni azt az általános elismerést, amelyért ez a nagyerejű író oly hosszan fáradozott hiába. De természetesen neki is azon kellett kezdenie, hogy minden művészetet elvitattak tőle. A francia irodalom, mely az írás művészeinek oly bámulatos légióit egyesíti magában, mindig szűkeblűen bánt az írás reformerjeivel a maguk idejében, hoíry aztán uzsorás kamattal adja vissza nekik, amit tőlük régebben megtagadott. Minden evolúciónak előbb meg kellett teremnie a „saját külön” kritikáját, hogy o tekintetben is méltánylásra találhasson. Milyen kicsinylés fogadta a harmincas évek nagy művészeti forradalmát! A „Gazette de Francé” *Cromwell* előszavának a formájáról is örökre emlékezetes megvetéssel nyilatkozott. A dokumentáló regényíróik se lehettek kivételek a szabály alól s Balzacnak és követőinek még egyre vár-

niok kell az okot megillető, nemcsak, hogy igazságos, hanem egyszersmind kellően alapos és kellően részletező kritikáira. Csak ez a kritika fogja megfelelően méltatni a Zola nagy erejét és gazdagságát, s ez a kritika meg fogja védelmezni azt az áradozást is, amely Zola ellenlábásainak fegyverül szolgált arra, hogy Zola leírásainak az értékét elvitathassák. Szerintök — noha Zolának ismert művészeti elvei a regényben a külső érzékettség súlypontját a leírásra helyezik — a leírás Zolánál élettelen és „Zola egész betűtengerénél többet mondana egyetlen *világító szó*.”

Ami ezt a „világító szó”-t illeti, ez is azok közé a jelszók közé tartozik, amelyek nevében a legnagyobb visszaéléseket követik el. Bizonyos, hogy a kifejezés ereje nem a szavak számától függ, de ad absurdum nem lehet vinni a dolgot és száz szó mégis csak többet mond, mint egy. Ezek a bizonyos, sokat kifejező szók gyakran igazi „lucus”-ok „a non lucendo”, és gyakran minden pompás mezük mellett is temérdek homály és félremagyarázás forrásai; azért az új ösvényeket kereső regény, mely mindenekelőtt egyszerű és világos akar lenni, csak félve nyúl hozzájuk. Zola is előbb apróra részletez s csak ha mindent megmagyarázott, akkor kísérletezik a bűvös szavakkal, és van benne annyi erő, hogy ilyenkor nagyon éles, tiszta fényben mutatja a lelkiismeretesen rajzolt képet; vannak olyan mindent egybefoglaló végszói, amelyeket nehéz elfeledni. De mindez mellékes; a Zola művészetét maga az állapítja meg, hogy leírásainak meg van az az egyéni színe, mely egyedül biztosíthat nekik életet. Az a fagyos, lucskos nagyváros, mely oly idegenül hat az érkező Denise-re, semmiesetre sem a fotográfiaiák Parisa; a „Bonheur”, mely mint világító torony vonja magához a sötétben tévelygő leányt vagy a nap ragyogásában, mint diadal-

maskodó látomány tűnik fel a haldokló Bauduné előtt, valóban nemcsak áruhalom. A szövetek, a selymek és a csipkék rejtelmes életet élnek ebben a munkában; s ennek az életnek a kábító hatását látjuk azokon, akik érte teszik tönkre magukat. Kép, mely erősebben éreztetné a rongy hatalmát, mint Desforgesnénál a csipke-mutogatás leírása, nem egyhamar fog teremni. A vízió, melyben Bauduék lángolni látják a sötétben a „Bonheur”-t, mint egy óriási hámort, ahol fantasztikus fényben járó fekete árnyékok romlásukat kovácsolják — rendkívül gazdag kolorista műve. Az élet nem hiányzik ezekből a leírásokból és ha van bennök felesleg, ez — egy kis romantika.

Ezt a szót kerülgettük már kezdettől fogva. A szándékolt nagy ellentmondásban, mely az eszmei célban meglepett, a keresztény morálhoz való közeledésében, a jellemzésnek a kontraszttal ható némely modorosságában és ezekben a bő, buja színekben annak a szellemiránynak a hatására ismerünk, amelyet Zola oly elkeseredetten támadott meg, s amelynek megsértéséért az említett vádakát vonta fejére. A tárgy nem okozhatta egyedül ezeknek a jelenségeknek az összetalálkozását; ugyanezekre a nyomokra korábbi munkáiban is ráakadhatni. Kétségtelenül, Zola sokkal kevésbé purista, mint bármelyik mestere. A fiatalság fogékony éveit a romantizmus befolyása alatt élte át, s azt az állítását, hogy húsz éves korában lírai verseket írt, Hugó Victor modorában, leghíresebb regényei se czáfolják meg. Mint Théophile Gautier, aki költő és kritikus létére is csak festő maradt, a hogyan kezdte, Zolából is, valószínűleg akarata ellenére, egy kissé mindig kitör a lírikus. Korántsem állíthatni, hogy ez nála uralkodó tulajdonság volna; de ha az író szívének legbensejében nemcsak egyetlen szó van beírva,

— amint a nagy francia kritikus állította — úgy a rejtett szók között bizony nyál ez is helyet foglal, arai nem érdektelen jelenség annál, akit közönségesen a legtulzóbb petroleurnek szokás tartani.

(1884.)

II.

GERMINAL.

Elkezdve a francia irodalom korifeusaitól le egészen az utolsó kis idegen ujságíróig, aki Ahn és Ollendorf segítségével tanulmányozta az „Assomoir” szerzőjét, mindenki elmondta róla a magáét. Letárgyalták a rendszerét, sőt el is siratták; taglalták módszerének jelentőségét, s kimutatták, miben különbözik azoktól, akik ennek a módszernek az alkalmazásában elődei voltak; rámutattak arra a sajtóságos jelentőségre, hogy egyénisége mikép törte át rendszerének korlátait, s mennyiben tudott alkalmazkodni módszeréhez; analizálták legkiválóbb adományát, az összes irodaimák történetében páratlanul álló megfigyelő erejét; jellemezték stíljének minden különlegességét, kimutatták, mily erővel teljes és brutális az exakt leírásban, mily festői és fantasztika akarata ellenére, mily darabos és kevésbé válogatós modorában, és a többit, nagyon sok „s a többit”. Elmondtak róla mindent, ami elmondani való volt, s azon kívül mindenfélét, amit fölösleges volt elmondani. Nagyon nehéz lett új dolgokkal állani elő, Zolát illetőleg, akkép, hogy az igazság se szenvedjen, és a mellett az értekező se magát ne ismétlje, se másokat.

Ez a nehéz dolog sikerült egy írónőnek: Pardo Bazan Emiliának, aki egy bizonyos lokális naturalizmus kedvelt képviselője Spanyolországban. A Pardo

Bazan asszony „naturalizmus”-a katolikusnak mondja magát, s már ebből is látható, hogy nagyban különbözik a Zolától. A mi nem akadályozta az elmés írónőt abban, hogy Zolát a legjobban meg ne értse s a leg-elevenebb írói arczképet ne vesse papírra az anyanaturalizmus pontifex maximusáról.

Nem volna asszony, ha hallgatna a híres írónak a külsejéről. Súlyt helyez rá, mennyire különbözik Zola azoktól az írói előkelőségektől, akiknek arczárói is leolvasható volt lelkük fenköltsege vagy fellengőssége — a hogy tetszik; milyen más jelenség, mint amilyen az Apolló-fejű Byron, a hosszú hajú, finom vonású Musset, az érdekes, elegáns, arisztokratikus arczú Lamartine vagy Châteaubriand volt.

„Sem atléta-testében, sem kutató tekintetében nincs meg az a választékosság, az a rejtelmes varázs, az az előkelő és kissé színpadias vonás, mely meg volt például Châteaubriandnak a maga java idejében, és amelynek láttára az ember gondolatokba mélyed, úgy érzi, mintha ezt a jelenséget soha se tudná elfeledni.

A Zola arcza (különösen koponyájának alkata) nem fejez ki egyebet, csak a nagy értelmi erőt és egyensúlyt. Összeségében pedig egész külseje megfelel annak a prózaiságnak, mely élete filozófiáját jellemzi.

Ha Zolának a prózaiságáról beszélek, nem arra célzok, hogy a regényeiben alantas, rút vagy közönséges tárgyakat ölel fel. Goethe azt mondja, hogy ilyen tárgyak nincsenek; a költő mindent megszépít, amihez csak hozzányúl.

Inkább jellemére, életére, cselekvéseire gondolok, a melyekben semmi nyoma az álmodozó természetnek, arra az eredetiségére, hogy ellensége a költeményeknek és rehabilitálója a praktikusnak.

Mint a régi atléták, Zola is szigorú erkölcsű. Ha-

sonlóan Flauberthez, azzal dicsekszik, hogy inkább élt a barátságnak, mint a szerelemnek; kissé asszonygyűlölőnek vallja, magát s elítéli Sainte Beuve-öt, mert a nagy kritikus nagy szoknyahős is volt. S azonkívül, hogy az önmegtartóztatás embere, a jó férj erényei is megvannak benne. Sokszor beszél a feleségéről, nem az amorozóknak módjára, hanem meleg szeretettel, benső barátsággal. A családi élete csöndes, példaszerű, kerül a társaságot, s annak a tervének él, hogy nejével visszavonuljon valami békés kis faluba.

Ilyen a naturalizmus rettenetes vezére, akinek munkái lángolóvá teszik a lapozgatva olvasó hölgyek arczocskáit, a modern elvetemültségnek, bűnöknek és tisztátlanságoknak sok embert megriasztó krónikása. Azt mondja magáról: „Nagyon ártalmatlan ember vagyok s kissé sajnálatraméltó, mert még csak bűnöm sincs.”

Szent Ágostont sashoz hasonlították, Zola bikához hasonlítja Balzac-ot. Talán szabad nekem is egy zoológiai példát választanom a Zola jellemzésére. Az az állat, melyhez Zola leginkább hasonlít: — az ökör. Épp oly erővel teljes, hatalmas és lassú. Épp oly kitarással, nehézkesen, hosszadalmasan végzi munkáját, — lépésről-lépésre, fáradhatatlanul hárítva el az útjában lévő köveket, akadályokat. Mint az a derék állat, nem kedves, nem elegáns, nem vidám. A formái nem szépek, a járása nem könnyed. S mint az ökör: szolid, marandó munkát végez.

Hanem van egy tulajdonsága az ökörnek, amely már nincs meg Zolában: a szelídség. A naturalista regényíró a küzdelemben már bikává változik, és pedig dühös bikává, aki vakon támadja meg ellenfelét, s a kinek durva bőre elviseli a kritika szúrásait. Valami érzékeny, kényes természetű ember belehalt volna abba

a sok megtámadtatásba és inzultusba, amelyeket Zola Mállott, s melyeket, ha nem is vette közömbösen, csak ösztönzésnek és sarkantyúzásnak tekintett, hogy annál tüzeesebben folytassa a küzdelmet.”

Ha a spanyol író egy kissé tovább folytatja kényes hasonlatát, találhat Zolában még egy vonást, mely közös az ökörrrel. A jóságot értjük, mely épp úgy erénye a *Germinal* szerzőjének, mint annak az emberséges állatnak. S hogy ez a jellemvonás, melyet azelőtt Zola sokáig el tudott takarni a módszeréből következő tárgyilagossággal, a *Germinál-ból* minden kétséget kizáróan előtűnik: ebben egyik legnagyobb érdekességét találjuk meg ennek a hatalmas könyvnek. Talán soha se volt könyv, melyben az emberszeretet és a részvét nagyobb erővel nyilatkozott volna meg, mint a munkáséletnek ebben a megindító hőskölteményében.

Azok iránt a boldogtalanok iránt, akik „úgy beleeszik magukat a bányába, mint a szű valamely vén fába”, olyan részvétet kelt ez a könyv, hogy a *Germinal* olvasása után az embernek napokig rosszul esik csak ránézni is a szénre, mely annyi verejték árán kerül a kályha elé. És napokig látja az ember a „Voreux”-t egészen feketén, ahol a szén finom pora fekete porral lepi be a síkságot, a fákat, az utakat, az egész földet”, napokig, akár csak a spanyol író a választékosságot, a rejtelmes varázst, és az előkelő, kissé színpadias vonást, amelyet, mikor a nagy költők arcára gondol, alig tud elfelejteni.

S hogy mit használ az a részvét, melyet ez a könyv fölkel? Járul-e majd valamivel ahhoz, hogy a nagy társadalmi számadás dolgában a kiegyenlítés napja hamarabb elkövetkezzék? „Jób nem tud erre felelni.” Megismerni a bajt, bizonyára első lépés a javuláshoz.

III.

AZ EBMERI ÁLLAT.

A *Réve* után sokan azt várták, hogy Zola ezentúl, tekintettel az akadémiára, igyekezni fog brutalitását fékezni és szögletességeit takargatni. Ezek az optimisták (vagy inkább pesszimisták?) alaposan csalatkoztak: az ördögből vénségére se lett remete. Mert bár tisztátalanság és durvaság dolgában a *Bête humaine* nem olyan kiadós, mint a *Terre* vagy a *Pot-bouille*, de bizony Zola ebben a pontban se vált valami nagyon tartózkodóvá; ami pedig tárgyalási módjának ismert nehézségeit s már megszokott félszégeit illeti: modorossága soha se volt annyira kiáltó, olyan rikítóan feltűnő, mint ebben a regényében. A hatalmas medve nem tanult meg cepperlizni az akadémia kedvéért, sőt mintha tüntetni akart volna ismeretes otrombaságával. Mintha meg akarta volna mutatni: „Már én csak ilyen lomposan Járok. Tehetem, mert erős vagyok.” S mintha jelenteni kívánta volna az akadémiának: „Ha kellek így, amint vagyok, jó; ha nem, azt se bánom, de megváltozni semmi kedvem.”

A *Bête humaine*-ben Saulus szól hozzánk, s nem a megjósolt Paulus, aki Madame Graven-nak csinál konkurenciát, s aki tizenhat éves kisasszonyokat törekszik elbájolni. A megrögzött Saulus, aki szinte kérkedik bűneivel s helyenkint majdnem parodizálja az *Assomoir* íróját.

Ezt a következetességet nem igen lehet gáncsolni; s a legkevésbé lehetett gáncsolni akkor, amikor az emberi ösztönök „epikusa” a gyilkolás ösztönének „megírásához” jutott. Ha előbb nem nyújtotta kezét szenteltvíz-tartóba, bizony jól tette, hogy akkor se cselekedte, amikor ahhoz készült, hogy vérben gázoljon.

Kétségtelen, hogy Zolának az a legkevésbé sikerült munkája, amelyben az álmodozási ösztönt érzékeltette. Ebben is ugyanaz a nagy egyéniség, mint a többiekben, de — hiába — az *Alom* világa nem az ő birodalma. Nem mintha ő benne magában nem lakozott volna álmodozó érzék; ellenkezőleg. Akik jól kiismerték, tudják, hogy a mi időnknek ő volt az egyik legnagyobb vizionáriusa. De, sajtáságos (és biografusának majd foglalkoznia kell ezzel a *Zwiespalt der Natur*-al) nem volt érzéke, fogékonysága a mások álmái, hallucinációi és víziói iránt. Hiányzott belőle az a magasabb rendű „*faculte de comprendre*”, melylyel bele tudott volna illeszkedni azoknak a világába, akiknek legyőzhetetlen hajlandóságuk van a merengésre, akiket a homály és a rejtelmesség bolygó csillaga vonz, akik az Ismeretlen és Láthatatlan *chevalier errant*-jai. Mig másokat a sejtelmes, a káprázatos, a földöntúli, az árnyék, a fantóm ejt álmodozásba, ebben a pozitívista hajlandóságú vizionáriusban a konkrét dolgok, a gyárak kéményei, az áruházak obligát kirakatai, a mindennapi, a prózai dolgok ébresztették fel a hallucináló erőt. Amint vannak emberek, akiket a természet csöndje, az erdő suttogása, a sirok körül röpködő méhek zümmögése illetetlenül hagy, ellenben az utcai zaj, kocsizörgés és a gázlámpák fénye álmodozóvá tesz, s akik, ha egyedül bolyonganak a réten, a havi költségvetésükre gondolnak, a sokaság között azonban mint alvajárók sétálnak, míg egy oldalbadöfés föl nem ébreszti őket.

A *Réve* úgy illett Zolához, mint — hogy is mondta Szász Móric?! — mint a macskára a gyűrű. (A magyar közmondás egy kicsit rusztikusabb. És bár a magyar géniusz ebben a pillanatban a „*tehen*”-et súgja nekem, mégis csak a macskánál maradok.)

Hanem ennek a másik témának, amelyben a gyilkolás ösztönéről van szó, ennek már embere tudott lenni.

Mindnyájan tudjuk, hogy ebben a regényben a fődolgok a legrövidebben így rekapitulálhatók:

1. Roubaud megtudja, hogy a felesége leánykorában szeretője volt az öreg Grandmorin-nak. Kényszeríti az asszonyt, hogy a vén rouét törbe csalja, és aztán segítségére legyen, mikor az öreget meggyilkolja.

A bűn tudata elidegeníti őket egymástól. Jacques Lantier-t, aki a véres tettet látta, s bár a gyilkost nem ismerte meg, gyanakszik rájuk, a maguk körébe vonják. Sévérine és Jacques közt szerelmi viszony fejlődik. A férj tudja, de nem akarja meglátni a dolgot. Fokról-fokra elaljasodott. A kártyázásra adta magát, s hozzányúlt a pénzhez, amelyet csak azért szedett el áldozatótól, hogy a vizsgálatot félrevezesse.

2. Misard lassan ölő méreggel gyilkolja meg a feleségét ezer frankért. Azt hiszi, hogy az asszony a haláltól félve, előadja elrejtett pénzét. De Misardné inkább meghal, semhogy kincsét odaadja.

3. Flóra, aki kétségbeesetten szerelmes Lantierba, meg akarja gyilkolni Sévérinet kedvesével együtt. Evégből szörnyű katasztrófát idéz elő, melybe egy seereg ember belehal, de amelyből Lantier is, Sévérine is élve kerülnek ki. Flóra erre meggyilkolja magát.

4. Jaques és Sévérine meg akarják gyilkolni Roubaud-t, aki terhükre van. De amikor épp a gyilkosságra készülnek, Jaques-ból kitör régi mániája: az asszony-gyilkolás ösztöne. Sévérinet öli meg. Aztán elmenekül. A gyilkossággal Roubaud-t vádolják. Majd el is ítélik.

5. Pecqueux, akinek a kedvesét Jacques elszerette,

megöli Jacques-ot s vele önmagát. A regénynek vége, a szereplők kihaltak.

Mindez a sok gyilkosság egy év alatt történik, és pedig a nyugati vasútnak páris-havre-i vonalán. A szereplők mind vasutasok. A regényből meg lehet ismerkedni az összes állomásokkal, az ott lakók életmódjával, a forgalom részleteivel, a vonatok indulása és érkezése rendjével stb. A fölösleges részletek egész raja provokálja azt az olcsó gúnyolódást, hogy a vasutakra vonatkozó minden hasznos tudnivaló benne van a regényben, csak a helyek ára hiányzik belőle. Vagy, hogy ebben a genreban csak egy tökéletesebb munka van a Zoláénál: a vasúti *Útmutató*.

De bármily kevésé vannak is helyükön az egyes leíró részletezések, mindez mellékes ahhoz a nagy kérdéshez képest: mi köze van a vasútnak a gyilkolási ösztönhöz? Erre a kérdésre Zola nem is igyekszik felelni. S ez regényének az egyik legnagyobb gyöngéje. Korábbi regényeiben a cselekvény mindig természetes keretében folyt le; ez volt az első eset rá, hogy: sokat hánytorgatott milieuje mondvacsinált, levegőből kapott.

Magában a mesében olyan sok az, ami konvencionálisnak mondható, hogy fölösleges egyenkint mutogatni ki: mennyi a regényben a valótlanság, akár a művészet szokás-jogának, akár az „exakt igazság” kívánalmainak nézőpontjából tekintsük is a dolgot. Annyi bizonyos, hogy az „exakt igazság”-tól kevés nagy író rugaszkodott el messzebbre, mint ez a naturalistát játszó nagy romantikus, aki a kompozíció világossága kedvéért néha olyan konvenciókhoz is folyamodik, amelyek kezdetlegesebbek, mint az „idő- és hely-egység” elavult konvenciója.

Még zavaróbb az, hogy a Jacques Lantier betegsége meglehetősen kivételes betegség. Hogy micsoda

mániáról van szó, Zola tízszer is megmagyarázza, anélkül, hogy meg tudná értetni.

Jacques-ot koronkint, amikor más az ő helyén csak a szerelmi kéjnek adná át magát, hirtelen elfogja valamely vak őrjöngésnek a rohama, a szomjú vágy, hogy megböszüljön bizonyos nagyon régi sérelmeket, melyekre mintha csak homályosan emlékezett volna... Ennek a bajnak az eredete nagyon messzire nyúlt; oka az a sok rossz volt, melyet a fajtájabeli férfiaknak okoztak az asszonyok, az első árulás óta, mely még a barlangban történt. A troglodytha ember idejétől fogva, nemzedékeken és nemzedékeken keresztül férfiról férfira szállott hagyomány ez. Annak a szükségét érzi, hogy holtan terítse maga elé a nőt, mint egy zsákmányt, melyet örökre elragadott a többi férfitől... Ilyenformán szól a magyarázat.

Ez a szörnyű betegség bizonyára nem a Zola találmánya. Olyan örültek, mint Jacques Lantier, csakugyan szaladgálhatnak a világban, mert, fájdalom, örültség dolgában a „varietas mundi” elképzelhetetlenül óriási. A beteg idegzetű és beteg lelkű De Sade márki óta, aki a tizennyolcadik század végén ugyanerről a dologról a Zoláénál sokkal részletesebb és világosabb magyarázatot adott, minden idegorvos tud erről az egészséges lelkű ember előtt oly nehezen megérthető, rettenetes hajlandóságról, s ha soha se is látott ilyen beteget, tudja, hogy vannak rémséges örültek, akiknek csak a vérontás és a gyötrelem-okozás szerzi meg az érzéki gyönyört. A rettenetes és soha meg nem talált „hasfölmetsző Jack”, aki a londoni rendőrségnek oly sokáig volt réme, kétségtelenül az örülteknek ehhez a fajtájához tartozott. De azért, hogy hasonló dolog „datur in natura”, az eset még nem válik „igaz”-zá. „Jo-az” csak olyan dolog lehet, amit megértünk. Jacques Lan-

tier pedig rébusz előttük, akár a kétfejű borjú vagy az ötlábú kecske. Csak azokat az alakokat értjük meg, melyekben a jellemző, a nagy vonások, ha nem is azonosak, de legalább rokonok a mi jellemvonásainkkal, az átlag-embert jellemző fő-tulajdonokkal. És tőlünk, a jelenkori embertől, semmi sem idegenebb, mint a mániának ez a fajtája. Ha a „barlang”-idők óta egyéb változás nem történt is az „emberi állat”-tal, bizonyára szelídebb lett valamivel, s megtanult borzadni az emberi vértől. A vasutak korszakának embere megőrizhette az ő-állatnak sok rettentő vonását, de okvetetlenül a „gyilkolási ösztön” fejlődött vissza benne a legnyilvánvalóbban. A jelenkor embere, akinek az író szól, még akkor is irtózik a vérontástól, mikor a legprimitívebb érzéseiben sértve „kríziseken megy át”, tehát arra az ösztönre érez magában legkevesebb hajlandóságot, amelyet ez a könyv tárgyal. De végre, meg lehet érteni ennek a kihalófélben levő ösztönnek a kitöréseit is, főképp a barbárabb lényekben, akik Zola szerint kiváltképpen a vasutaknál szoktak alkalmazást keresni. Hanem azok a dilettáns, felszínes ismeretek, amelyekkel Zola a Jacques Lantier psychopathologiai esetét magyarázgatja, odáig már nem tudják felcsigázni a képzeletünket, hogy meg tudjuk érteni azt a „leküzdhetetlen vágy”-at, mely „ősrégi sérelmeket” kivan megböszülni, mert ennek a velleitásnak már a nyoma is kiveszett belőlünk; és hogy ha olyan ritka individuum akad élénkbe, amelyben ez a velleitás az elementáris ösztönök hatalmával nyilatkozik, megcsodáljuk, mint a faágak között makogó pápuát, de nem találjuk meg benne a magunkhoz hasonló embert, csak a múzeumi objektumot. Ez az „exakt igazság”? Ugyan! Ehhez a Jacques Lantierhez képest Quasimodo realitás és Han d'Islande próza. Mert ami a *Bête humaine*-hen lény-

ges, az csupa fantazmagória, tegyük hozzá: olyan fantazmagória, mely egyes részleteiben csodálatosan megragadó s egészben is a nagystílú alkotás jeleivel ékes. Roubaud és Sévérine, a vizsgálóbíró és az államtitkár jellemzésében, egyes leírásokban, a hóval küzködő vonat odyszeájában, stb., ugyanaz a nagy erő nyilvánul meg, amely az *Assomoir-t* kreálta. Ez az erő tudvalevőleg az élettelen dolgok megelevenítésében a legbámulatosabb. A lokomotív ennek a regénynek a legfelejthetlenebb alakja. Ez a „Lison” (Lison egy állomás neve, de Lantier női név gyanánt emlegeti) a szerző fantáziájában majd úgy tűnik fel, mint egy derek paripa, majd úgy, mint egy jó háziasszony, akit azonban bizonyos tekintetben jól kell tartani, majd mint egy leány, aki egy téli éjszakába belepusztul stb stb. Mindebben van valami gyermekesség, de tagadhatatlanul van egy nagy vonás is. „Lison” az Ariosto szárnyas lovát juttatja eszünkbe.

IV.

Termékenység.

Mikor, a hetvenes évek derekán, a még igen kevésbé ismert Zola Emil kiadta *Rougonék szerencséje* című regényét, s közzé tette programját, melyben elmondta, hogy ez a regény csak első darabja egy húsz kötetre tervezett regény-ciklusnak, a hozzá közel állók bizonyára mosolyogtak. Egy harmincöttesztendős ember, aki idegesebb legtöbb kollégájánál, s úgy fél a haláltól, mint egy sápkóros gyerek — és ez a eiklopszönbizalomra valló terv! Meg akarja írni egy képzelt család történetét a második császárság idején, s ebben a keretben meg akarja írni a második császárság egész históriáját. Tárgyalni akarja a kor összes nagy kérdé-

seit, analizálni akarja minden szociális bajunkat, meg akarja kritizálni a társadalom összes osztályait. Amellett mindennap ír egy cikket, s ezekben kijelenti, hogy egészen másképp akar írni, mint ahogy eddigelé írtak. Mennyi szándék, holott az élet oly rövid! Alighanem csak a felesége vette komolyan ezt az impertinens programot. Mint a Goncourt-ék naplójából látjuk, a legjobb barátai se igen hitték, hogy a sokat emlegetett ciklus valaha készen lesz.

Nem telt bele húsz év s Zola befejezte a Rougon-Maccraart-család történetének húsz vastag kötetét és befejezett egy másik ciklust is, melynek három városa: Lourdes, Róma és Paris nevét adta címül. Néhány évvel az után, hogy a *Rougonék szerencséje* megjelent, a csak kis körben ismert zszurnalisztából a világ legolvasottabb írója lett, aki nagyobbik ciklusának egyes darabjaival mind a mai napig hallatlan könyvpiaci sikereket ért el, s közben a világirodalom nagyságai közé küzdötte fel magát. Mindent megcsinált, amit akart. Megírta III. Napóleon korának a történetét, a fődolgot jobban foglalva össze, mint bármely történelmi könyv; elmondta ideáit a szociális kérdéstről, a háborúról, leírta a katonák, a papok, a földművelők, a politikusok, a vállalkozók, a bányamunkások, az iparosok, a pénzemberek, a színház, a nagy áruházak, a művészek, a vasutasok, a kereskedők és az ábrándozók világát, az öröklés, az alkoholizmus s a létért való küzdelem összes nyomorúságait. Megkritizálta az arisztokráciát, a középosztályt és a harmadik rendet. Iskolát csinált, mely roppant vitatkozásokat támasztott, fanatikus követőkre talált, le is viharzott, de csak miután páratlanul termékenyítő hatással volít az egész világirodalomra. Kreált végre egy új esztétikád melynek alapelve az eszményítés tagadása, s mely-

nek nincs hatalmasabb cáfolata, mint az ő, könnyelműen általánosító s mindent fantasztikus színekben és arányokban *látó* írói zsenije.

S csinálta mindezt folytonos halálfélelemben, a hipokondria olyan rémségei között, amelyeket a normális halandó, szerencséjére, nem ismer.

Mekkora erő, milyen munkabírás, micsoda akarat!

És miután mindezzel elkészült, eszébe se jutott, hogy pihenőre térjen. Mert még nem mondott el mindent, amit mondani akart.

Ha valakinél, nála meg lehetett volna érteni, ha második ciklusának megjelenése után nyugalomra vágyódik. Annyit dolgozott, mint tíz más ember; egy negyedszázadon át volt törvénye: a „nulla dies sine linea”. (Csakhogy nála négy-ötszáz sor volt a linea.) Elér mindent, amit anyagiak dolgában író elérhet; nagy vagyont szerzett, bátran pihenhetett volna. A dicsőségből is kivette a részét; Charpentier és Fasquelle szalmazsinü kötetei mind az öt világrészbe elvitték a nevét. S ha sokat harcolt ideáiért, tételeinek és formáinak védelmében, bizonynyal elmondhatta, inkább, mint bárki más, hogy non sine glória militavit. És végre, nem lett volna csoda, ha ugyanakkor, amikor második ciklusát is befejezte, végképpen kedvét veszti; ha ismeretes pöre után megfogadja, hogy soha többé tollat nem vesz a kezébe.

A műveitek emlékezetéből még sokáig nem törölhető ki ez a pör, amelynek ő volt az igazi „hős”-e. Szót emelt egy ember érdekében, akinek az igazáról, az ártatlanságáról meg volt győződve. Ezért a messzire elhallatszó szóért olyan meghurcoltatásban részesült, aminőre a legutóbbi száz évben nem volt példa. A politikai fanatizmus a szenvedélyek olyan viharát keltette fel ellene, aminővel az akció és a propaganda em-

bérei is csak ritkán találkoznak s író talán soha se állott szemben, ő, aki részesévé tudott lenni a francia zseni dicsőségének, pőrének tárgyalása idején csak pereat-kiáltásokat hallhatott maga körül; az utcán szitkok, kövek hullottak feléje, egy pár napig az élete se volt biztonságban. Mert védelmére kelt egy hazaárulással vádolt s meglehet, igazságtalanul elítélt embernek, s mert ugyanekkor állítólag megsértett egy-két magasrangú, azóta kissé kompromittált katonát: el kellett tűrnie az üldözés minden fajtáját s a szabadságvesztést csak úgy kerülhette el, mint a középkor igazmondói: meneküléssel. Hazájában így nevezték el: „le dernier des misérables.” Szerencse, hogy a nagy embereket, akiknek a vezeték- és keresztnévük ad rangot, nem igen lehet „lefokozni”, mint a szimplex kapitányokat; megtörtént volna Zolával ez is.

Hogy került bele Franciaország ebbe a csodálatos, példátlan, minden más országbeli halandó előtt teljesen érthetetlen delíriumba, csak ő tudta volna leírni, aki írásaiban a tömeget úgy tudta szerepeltetni, mint se előtte, se utána, soha semmiféle író. És csak ő tudta volna leírni, mi mehet végbe egy olyan nagy ember lelkében, aki teljesen önzéstelenül, a humanitás nevében száll sikra egy elkárhozott ember érdekében, s ezért a nemes cselekedetért kénytelen elviselni mindazt, ami a gonosztevőkkel szemben is igazságtalanság. Kár, hogy Zolát soha se érdekelte a régi világ; milyen könyvet írhatott volna Szokrateszről!

De őt tovább is csak a *ma* foglalkoztatta; a jelen, mely Franciaország határain belül halálos ellenségévé vált. A jelen, és haragosa: Franciaország. Nem fogták el lírai velleitások, nem tárgyalta a maga esetét; és eszéba se jutott, hogy, elkeseredve, végképp elhallgasson. Londoni exiliumában nyugodtan folytatta nagy

munkáját, s megkezdte a harmadik ciklust, pedig első ciklusa is bőven elég volna egy emberéletre. Napról-napra megírta penzumát, csakúgy, mint otthon tette; s tán még jobban sietett, mint máskor, mert sok időt vesztett a pöre idején. És míg odahaza találgatták: hol bujkál, hogy lehetne hazacitálni s hová kellene elcsukni, azzal a hírrel lepte meg a világot, hogy: íme, elkészült az új ciklus első nagy regénye. A címe: *Termékenység*.

Ismét a társadalmi élet egy mizériájával foglalkozott, egy olyan bajjal, amelyet regényíró még nem tárgyalt előtte. Pedig a depopulációnak nevezett baj megfigyelését kár teljesen a statisztikusokra bízni; s ki elmélkedjék rajta, ha nem a regényíró, akinek a szava ma még sokkal több embert ejt gondolkodóba, mint a ridegen okoskodó szociológusé? Persze, az eféle témák tárgyalásához a Zola bátorsága, szókimondása és érzékeltető hatalma kellett. Hisz erről a bajról beszélni se szokás, Zoláig csak a tudósok könyveiben olvashattunk róla. És míg az egész világ belenyugodott, hogy csak hadd végezzen ezzel a kellemetlen témával a tudomány, amely megállapít, de nem figyelmeztet, nem prédikál s nem leckéztet meg senkit: a nem emlegetett, nem firtatott, s az egyes emberre nézve közömbösnek látszó veszedelem egyre jobban aláássa a nemzetek életerejét.

A baj talán sehol se olyan ijesztő, mint Franciaországban, amelynek a népessége évtizedről évtizedre rémséges arányokban csökken. Ha ez a nagymultu, szerencsétlen ország továbbra is úgy fog élni, ahogy ma, egy-két század múlva nem lesz többé francia a világon. De ha a baj Franciaországban fejlődött legtovább, immár jelentkezik az egész műveit világon. Azért mindenütt érdekelnie kellett a komolyan gondolkozó-

kat, hogy a *Termékenység* írója miből deriválja a bajt, minő szociális hatásokat tulajdonít neki, s micsoda orvosszerekre gondol.

Annak, hogy ez a baj oly aggasztóan terjed s hogy természet és emberi érzés ellenére a mai férfi és nő fél a gyermektől, kit a magyar „istenáldásá”-nak mond, nyilvánvalóan két főoka van. Az egyik a gazdasági ok. A megélhetés egyre nehezebb; a gyermekek fölnevelése s egzisztenciájuk biztosítása egyre nagyobb terheket ró a családfőre, tehát hovatovább félelmet kelt benne. A másik ok: az univerzális idegesség, az asszony félelme az áldott állapotól, a meggyöngült női fizikum rettegése a fájdalomtól, a haláltól, az anyasággal járó bajoktól, az ifjúság és szépség elvesztésétől, stb. stb.

Zola a *Termékenység-ben*, több család életét rajzolva, a társadalom-filozóf módszerével, de mindig érdekes mese keretében, tárgyalja a szimptómát és különböző okait. Abban látja a baj legelső súlyos következtését, hogy mert a vagyonos osztály az, melyben a gyermektől való idegenkedés a legátalánosabb, a világon egyre több lesz az egy kézre jutott nagy vagyon s másfelől egyre nagyobb a nyomor.

Az egész világ érdeklődéssel olvasta ezeket a komoly lapokat: az utolsó nagy munkát, amelyet Zola megírhatott. Mert ha nemeslelkűsége miatt hazájában elvesztette presztízsét, hírnevét, a köztiszteletet s otthonának békéjét, soha se veszíthette el a Franciaországon kívül élő műveiteknek a tiszteletét. Ez is valami.

AZ ÚJKORI DEMOKRITOSZ.

(Strófák Renanról.)

I.

A kereszténység eredete, Renan életének nagy monumentuma, bizonyára sokkal teljesebben foglalja magában írója lelkét, mint azok a könyvek, amelyeket Renan lírájának nevezhetünk: más-más időben irt és más-más címen publikált emlékezései. És sokkal teljesebben tükrözi ezt a gazdag lelket, mint az aprólékos emlékezések bármily bőszavú és változatos gyűjteménye tükrözhetné. De azért Renan lírájának is — és különösen annak a kötetnek, amelyet *Gyermekkori és ifjúkori emlékek* címen tett közzé*) — nagy az érdekessége. Azonkívül tudniillik, hogy a legszebben irt vallo-mások közé tartoznak, amelyeket a memoár-irodalom valaha felmutathatott, nagyon becses adalékot szolgáltatnak korunk psyché-jének a megismeréséhez.

Mert meglehet ugyan, hogy voltak ami időnknek nagyobb írói is, mint Renan (egy idő óta mind többen állítják ezt, de ne méregessük az eszmék matadorait rőffel), — és meglehet, hogy Renannak a kortársai között voltak olyanok is, akik a tudománynak értéke-sebb és közvetlenebb szolgálatot tettek, mint ő (ne vitatkozzunk ezen, csak éppen említsük meg, hogy újabban

*) Souvenirs d'enfance et de jeunesse, par Érmest Renan. Paris, Calmann Lévy, 1883.

kezdik a Renan tudományát és kutatásai eredményét alábecsülni). — de hiába keresnők kivüle akár a bölcselők, akár a tudósok, akár a költők között azt a gondolkozót, akinek a gondolat- és érzés-világa annyira hasonló volna a ma legáltalánosabbhoz, akinek a leüke annyira magában foglalná mindazt a nyugtalanságot, amely korának legjobbait izgatta és foglalkoztatta. Jean Jacques Rousseaut a mai kritika aranyának, Diderot-t és D'Alembert-t pedig csak papírnak értékeli, megállapított dolognak fogadva el, hogy amaz jóval több rezgést idézett elő az eszmék világában, mint az Encyclopaedia két kitűnő munkása; mégis emezek arc képe tisztábban és teljesebben láttatja a tizenharmadik század tipikus gondolkozóját, mint a *Vallomások* írójának arc képe. A tizenkilencedik század Krónoszának vonásait senki se viseli arcán oly határozottan, mint Renan. Nem mond ennek ellene az, hogy Renannak egyik főképpen megkülönböztető, úgyszólván szó szerint „uralkodó” vonása: bizonyos homályos vallási érzület. Sőt az említett hasonlatosságnak itt rejlik a leginkább nyilvánvaló, legkönnyebben fölismerhető bizonyítéka. Ez az idő, mely túladva egy emberöltőket kínzott, meddő kételyen, s gyermekesnek találva a XVIII. század merev tagadását, kutató s elemző szemmel és oly óriási eszköz segítségével, mint amilyen a Bacon módszere, nézett bele a világegyetembe, — szükségkép eljutott a Renan homályos vallási érzületéhez, amint látta, hogy a XVIII. század álma a világegyetem rationalis megfejtéséről valósíthatatlan, — hogy a tudomány a viszonyított jelenségek végtelen kapcsolatán egy végső okra visszamenni képtelen, hogy az experimentális kutatás eredménye mindössze az a pár szó, mely a tudományt a természetfölötti problémák megoldására mindörökre képtelennek mondja. Tudni azt,

hogyan van megismerhetetlen, egy lépés vissza az abszoluthoz; aki megszedül, midőn észreveszi a tudomány közelgő csődjét, ösztönszerűleg kapaszkodik a vallás dűledező, de az idővel még mindig dacoló oszlopaiba. A századot megtöltő pesszimizmus tehát csak a vallás renaissance-a. Akik ebben a sensibilitásban szenvednek, vannak legalább is annyian, mint a tagadás fanatikusai. Sensibilitásról szólunk, mert vallásosságnak nem nevezhető az a szellemi ingerlékenység, mely ilyképpen tesz fogékonnyá az abszolút eszméi iránt. A kornak ez a fogékonysága az iránt, ami a vallásban a legmisztikusabb, tükröződik vissza az *Emlékek* minden lapján. Bizonytalan sóvárgás a hit után, melyet a német gondolkodásnak, a természettudományoknak és a vallási hagyományok eredetének tanulmányozása kiszakított lelkéből, de melyért tudományos vizsgálatai eredményében nem nyert kárpótlást, kísért benne lépten-nyomon. Ismét és most már nem tárgya mögött, de leplezetlenül előttünk áll az alaktalan, vallásos természetű sensibilitás, mely az egész „Kereszténység eredeté”-nek alaphangját adta meg. Teljesen ráismerünk a kereszténység nagy elemzőjére, ki rengeteg kritikáját egy vallásos hymussal kezdi. Maga mondja, hogy mint a breton halász, aki a tengerben elsülyedt, mondai Is város harangjait véli hallani, egy lelkében eltemetett világ fel-felzsongó hangjait hallgatja. És legbelsejéből előtör a szó, mely őt és korát a legerősebben jellemezheti: „Minden lépésemet egy hit vezérli, mely már nem él bennem.”

Ez a poétái lelki feszültség természetesen nem az *Emlékek*-ben nyilatkozik meg először. Az a tudomány, melynek hieroglifáit élete legnagyobb részén át betűzgette, a lehető legtágabb teret engedi a kutató képzeletének; és korunk, mely az orvosban is megkövetel egy bizonyos mértékű intuitiót, a költőével csaknem azo-

nos szerepet szán a történetírónak; mert a geometriai megfejtésekben senki sem hisz többé, mióta a filozófia az Észnek a tizenharmadik században proklamált korlátatlan pünkösdi királyságát alkotmányos korlátok közé szorította. A képzelet áttetsző ködén keresztül pedig csaknem mindig tisztán kivehető az író énje. Renan is, mint az utána érkező nemzedék egyik elmés kritikus, Paul Ourget mondja róla (*Essais de psychologie contemporaine*), hasonlónak tette a „Kereszténység eredetét” a Renaissancenak a szent vacsorát ábrázoló ama festményeihez, amely ekén a művész a maga arcát is odafestette azok közé, akik az urat körülveszik.

Ép oly átlátszó subjectivitása „bölcseimi beszélgetései”-ben és morális értekezéseiben. Mindig költő egy kissé, még talán legkevésbé akkor, midőn filozófiai költeményeit írja. Sainte Beuve szokta volt erősíteni, hogy minden műveit és okos ember egy költőt hord magában, egy költőt, aki „meghalt huszonkétéves korában.” Még legellenségesebb érzésű olvasója is egy ilyen holt költőt tisztelt Renanban. Az *Emlékek*, ellenkezőleg a Jean Paul holtjaival, akik kikelnek sírjukból és tanúságot tesznek róla, hogy nincs isten, — napvilágra kerülnek és tanúságot tesznek arról, hogy ez a költő él és soha se hal meg. A parányi tények, melyeket ezek az emlékek magukban foglalnak, a legmegragadóbb, legmegindítóbb érzések közvetetlen hatását keltik, úgy, hogy az olyan olvasó, aki odaadó figyelemmel kíséri Renan fejlődését, attól a pillanattól, mikor ez körben táncolva énekl: *Il plent, il pleut, bergère* — végre maga is hallani véli Is városának megkonduló harangjait. Nem pragmatikus elbeszélés ez, hanem lírai költemények sorozata.

A költői temperamentum, mely belőlük szól, Renan-nak egész fajával közös vonása. Anyjától gascon vért

kapott, s talán épp ennek köszönheti a kereszténység nagy kritikáját, de apjáról és születése helyéről breton eredetű. Költői hajlama, idealis; musa, rajongása közös a breton bárdokéval, akiknek utolsó példányaitól gyermekkori danáit hallotta, egyező a bretagnei papokéval, akiknek élete egész első ifjúságának példányképe volt. „A breton faj jellemző vonása — írja ő maga — az idealismus, egy erkölcsi vagy értelmi cél keresése, mely gyakran tévesztett, de mindig önzetlen. Soha egyetlen faj sem volt alkalmatlanabb az iparra, a kereskedelemre. Mindent megkaphatni tőle becsületből; ami nyereség, előtte méltatlan a nemes emberhez; csak az a szép foglalkozás szemében, amely nem hoz jövedelmet, például a katonáé, a tengerészé, a papé, s az igazi nemesé, aki csak szokott hasznát veszi földjének, anélkül, hogy azt bővíteni, gazdagítani óhajtaná.” Ez a breton idealismus és rajongás, mely annak idején az ismeretes szakításhoz vezette ősei egyházával szemben, tükröződik vissza a könyv minden lapjáról s gyűlik, mint egy gyújtópontba, az *Ima az Acropolison* című fejezetbe. És itt is, ebben a fényes dicsőítő imában, amelyben az antik széphez fohászkodik, a legmodernebb sensibilitás félreismerhetetlen hangj aival kell találkozunk. „Későn ismertelek meg, tökéletes szép. Egy 'bölcsekedés— kétségen kívül fonák tanítás — elhitette velem, hogy a jó és rossz, a gyönyör és a fájdalom, a szép és a rut, az ész és az örültség olyan megkülönböztethetetlen árnyalatokkal fonódnak egymásba, mint a galamb nyakán a tollak. Semmit se szeretni, semmit sem gyűlölni korlátlanul — tehát bölcsesség... Ha valamely társadalom, filozófia vagy vallás birtokában lett volna az abszolút igazságnak, ez a társadalom, filozófia, vallás legyőzte volna a többit s ma már egyedül élne. Mindazok, akik eddig az igazság birtokában hitték magukat, csalódtak;

látjuk világosan. Képzeltetjük-e esztelen elbizakodottság nélkül, hogy a jövő bennünket nem úgy fog megítélni, mint mi a múltat? Íme, ily káromlásokat sugall mélyen megrontott lelkem.”

Ezek a gondolatok, meg a hozzá hasonlók, melyek az *Emlékek-ben* egymásra sorakoznak, az eszmék legújabb áradatából valók. Azért, még ha költői értéke nem is tudná eljuttatni a nagyközönséghez az írásművészetnek ezt a remekét, Renan lírája s kivált a *Gyermek- és az ifjúkori emlékek* mindig érdekelni fogja a jövő gondolkodóját, mert ezen a könyvön, mint szórólencsén át, kicsinyítve, de tisztán láthatjuk korunk szellemi vívódásainak képét. (1883.)

II.

A *Gyermek- és ifjúkori emlékek* folytatása*) 1892-ben jelent meg a párisi könyvpiacon s olyan érdeklődést keltett, amilyenben komoly olvasmánynak ritkán van része. Néhány nap alatt úgy szétkapkodták, akár csak valami kényes tárgyú regényt. A nagy tudósnak ez a könyvárusi sikere nem volt meglepő, mert ámbár a mindenről tájékozott emberek mindjobban kiszorítják a világból az igazán műveiteket, ilyenek is vannak s reméljük, lesznek mindig. És az igazán műveitek abban az időben nem igen láthattak élő embert, aki az istenről és a szerelemről eredetibb, mélyebb és szebb dolgokat tudott volna mondani nekik, mint aminőket Renannak köszönhetek; pedig hát voltaképpen csak ez a két téma az, amely megérdemli, hogy törjük rajta a fejünket, legalább: csak ez a két téma az, melynek fejtegetésébe soha se fárad bele az emberiség.

*) Feuilles détachées, faisant suite aux souvenirs d'enfance et de jeunesse. Par Eraest Renan. Paris, Oaimann Lévy, 1892.

De, hogy ez a kötet szélesebb körben is kivételes érdeklődéssel találkozott, azt talán nem is magának a könyvnek, hanem főképpen az előszavának kell tulajdonítanunk. A nagyközönség ezt az előszót nemcsak azért találta érdekesnek, mert a nagy író ismét magamagáról szólt benne, hanem különösen azért, mert úgy vélekedett, hogy Renannak valószínűleg ezek az utolsó sorai. És ha ezekben a feltűnően jókedvű, nagy lelki-békével, csaknem enyelegve írt sorokban valami filozófiai végrendelet-félét keresett: nem is járt rossz nyomon.

Renan ugyanis itt, az előszóban, egy kis beszámolót tart. Elmondja, hogy öregségének nagy munkáját: *Izrael népének történetét* (mely élete fő^művét: a *Kereszténység eredetét* teljessé teszi) immár befejezte. Az átnézésével ugyan még nem készült el, s így hosszú idő telhetik bele, míg az utolsó kötetek is kikerülnek a sajtó alól, de maga a munka megvan s ha ő holnap meg találna halni, a könyv egy jó korrektor segítségével megjelenhetik. Egyéb, kisebb jelentőségű munkálatai is közel vannak a befejezéshez, s az anyaggyűjtést, melyet megkezdett, illetékes emberek folytatják. „Mindez — írja — nagy lelki meglegedésemre szolgál s azt hitette el velem, hogy megfizetvén majdnem minden tartozásomat, most már mulathatok egy kissé, és skrupulusok nélkül adhatom át magam annak az örömnak, hogy e szertekallódott, s tán kissé frivol apróságokat összegyűjtsem.”

A frivol lapok között ott van az *Examen de conscience* is, az a filozófiai „mérleg”-féle, amelyet 1888-ban írt. Nem szánhatta rá magát, hogy kihagyja a könnyedebb cikkek közül, mert másként úgy tetszett volna neki, mintha dezertálni akarna azoktól a problémáktól, amelyeknek örökkön megszállva kell tartá-

niok minden nemes életet. „Azóta — így folytatja — nem igen módosult a világnézeteim. Mindinkább hiszem, hogy szörnyen keveset tudunk abból, amit legjobban szeretnénk tudni. Filozófia dolgában: bízunk a végtelen jóságban s óvakodjunk a mohó tudnivágyástól, mely úgylátó hiábavaló. Semmit se nyerünk vele, ha sokat alkalmatlankodunk az igazságnak s ha mindennap a nyalkán lógunk. Az igazság siket és hideg; a mi nagy tűzünk nem indítja meg. Die neue Philosophie ... Die neuere Philosophie ... Die neueste Philosophie ... Istenem, milyen gyerekesek az ilyen egymásra licitálások! Mire váló így veszekedni a tévedés elsőbbségéért?! Várjunk; meglehet, hogy végtére se találunk semmit, vagy ki tudja: hogy az igazság nem nagyon szomorú-e? Ne siessünk olyan nagyon megismerni.”

Íme az ouverture. Már felismerhetjük benne a Leitmotiv-et. Az egész magától oszlik szét elemeire: a sokráteszi „semmit sem tudunk”, a montaigne-i árnyalattal: „abból, amit a legjobban szeretnénk tudni”, aztán ez a pyrrhoni megvetése a savanyu szőlőnek: „veszekedni a tévedés elsőbbségéért!”, majd a pozitivista praktikus tagadás: „végtére se találunk semmit”. Mindez a régi dal. De íme az utolsó kétely: vájjon az igazság nem nagyon szomorú-e? Ez már ő ... hanem hallgassuk csak tovább.

Bántja az az izgatottság, melyben a fiatalságot látja, Mikor az ifjúságnak, kora kiváltságainál fogva, derültnek kellene lennie! És ezt a tanácsot adja nekik: „Mulassanak kedves barátaim, hisz húsz évesek: dolgozzanak is. Ha semmit se látunk is abból, amivel a metafizika foglalkozik, viszont a fizika, a kémia, az asztronómia, a geológia, a história, egyre-másra szolgálnak mind nagyobb és nagyobb fölfedezésekkel. Mennyi dolgot fognak önök tudni, negyven vagy ötven év múlva,

amit én nem fogót megtudni soha! Hány problémának a megoldását fogják megérni! Mivé fog fejlődni II. Vilmos császár? Mire fog vezetni a nemzetiségek érdekeinek az ellenkezése? Hogy fog alakulni a szociális kérdés? Lesz-e valami abból a mozgalomból, mely nevét a szocializmustól kölcsönözte? Mi lesz a pápaság sorsa a közel jövőben? Fájdalom, én csak találgathatom, mi lesz, tudni nem fogom soha, míg önök, önök mint fait accompli-kat fogják szemlélni ezeket a rejtelmeket!... Sokat hallottam mesélni azokról az arab végrendelezésekről, melyekkel az örökhagyó donációkat tett oly kikötéssel, hogy az utód ki fog menni a sirhoz, értesíteni a halottat, ha a franciák elfoglalnák az országot... És csakugyan, koronkint azt hiszem¹, hogy volna újság, amelyet ha siromba suttogna valaki, megreszkettetne úgy, hogy, feltámasztana. De annyiszor olvastam a bibliában, hogy a *scheol* mélyén nem tudjuk, hogy mi történik a földön, nem hallunk többé semmit és nem emlékszünk már semmire!... Nem, nem teszek efféle klauzulát a végrendeletemhez.”

Ezek már a nevető filozófia körvonalai. Amiről ábrándoztok, az fantóm, nincs más mögötte, csak feketeség. De azért csak törjétek magatokat tovább: nagyon sok szép és hasznos dolgot fogtok megtudni. Meg fogjátok tudni, hogy Vilmos császár geniális ember-e, vagy pedig fumiste? Fejtegethettek és megoldhattok egyéb rébuszokat is. Mindez nagyon mulatságos: az élet csak játék. Rá fogtok jönni, hogy mindaz, amit mi a tulajdon vigasztalásunkra eszeltünk ki, otromba tévedés, gyerekes önáltatás volt és sáros csizmáitokat fogjátok dörgölni azokhoz az ideákhoz, melyek nekünk a legkedvesebbek, a legszentebbek valának. Én már akkor, szerencsémre, jól meg leszek halva és jól el leszek temetve, mert meglehet, ha csak kicsit volnék halott,

némelyik újságra a szívem akkorát dobbanna, hogy fölvetné a koporsó fedelét... Mulassatok, hús évesek vagytok!

Haladjunk tovább, s ismerkedjünk meg ezzel a mulató filozófiával közelebbről, ha még eddig nem ismertük. A vidámság, melyet ez a különös Gambrimus prédikál, elég furcsa arra, hogy megérdemeljen öt-tíz percet, melyet nem tudunk praktikusabb dologgal tölteni el.

A vidámság apostola nem minden részvét nélkül évődik azokkal az ifjú pesszimistákkal, akikkel abban az időben tele volt egész Franciaország, s akiknél a filozofálás in ultima analysi csak a haláltól való félelem. „Mért lázongani azok ellen az igazságok ellen, melyek olyan régiek, mint maga a világ? Tegnap fedeztük fel, hogy az ember gyöngé és veszendő portéka? ... Sajnálom a fiatalokat, akiket hatalmába ejtett s elemészt a pesszimizmus, az a pesszimizmus, mely semmi áron sem akar vigasztalódni. Az antik sirokon gyakran olvasni: „Bátorság, kedves X. Y., senki sem halhatatlan, Héraklész is meghalt.” Ezt a vigasztalást kissé gyöngének találhatjuk, pedig hát mégis csak vigasztalás. Marcus Aurelius, kedves barátaim, jóság tekintetében fölötte állott mindnyájunknak s Marcus Aurelius meglegedett vele.” És ártatlan arccal toldja meg ezt a vigasztalást egy másikkal: „Haljunk meg nyugodtan, a világ meg lesz nélkülünk is; biztosítva van a fennállása jó időre... A tudomány jövőjéről biztos kezességünk van... Nyugodtak lehetünk. Ezer év múlva, reméljük, a világ megtalálja a módot: pótolni az elfogyott köszönet s az elfogyott Erényt.”

Íme a határvonal, mely a vidámság vallását a pesszimizmustól elválasztja. (A pesszimizmustól a vidámság vallása csak egy lépés.) Gambrinus csak mér-

sékelten sajnálja az életet; ha Marcus Aureliusnak is meg kellett halnia: *quid tunc miser sum dicturus?* A fordulat igazán bájos. Ez az alázatos és igazság-kereső keresztény maradványa a szkeptikusban. A hivatkozás a stoikusra pedig annál kedvesebb, mert hisz az érzés, melyet kifejez, a hindu dajkatejjel került a vérébe.

Az élet elvesztésének a tudata csak egy melancholikus mosolyt csal a mi nevető bölcsészünk ajkára; más az, ami őt oly rendkívül mulattatja.

Az utoljára idézett sorokból már kitalálni: mi az a valami; hallgassuk meg a prófeciáit és tisztában leszünk vele.

„Rossz napok következnek. A morális értékek hanyatlani fognak, ennyi már bizonyos; az önfeláldozás teljesen eltűnik a világból s előre látható a nap, mikor mindent szindikátusok fognak végezni s mikor organizált önzés fogja helyettesíteni a szeretetet és a feláldozást ... Azt a két dolgot, mely eddig még ellent tudott állni a tekintélyek ellen támadó erőnek, magával fogja sodorni a nagy vihar. Nem baj; az emberiség segélyforrásai feneketlenek.”

De hát vájjon az örök gondviselés, mely nélkül nem tudjuk elképzelni a *világot*, melynek, hogy lennie kell, a szívünkbe van írva, a lelkiismeret, az ideál, a belső hang — ezek mind pusztá illúziók-e?

„Nem, nem — felel erre a kérdésre. — Hasonló dolgokban a formális tagadás épp oly vakmerő, mint az abszolút állítás. A párhuzamos vonalak találkoznak a végtelenben: a vallás is igaz a végtelenben... Meg vagyok győződve, hogy egyszer határozottan ki fog derülni, hogy a legjobb részt választotta, aki az erényt választotta ... Ha az erény jó befektetés volna, a pénzemberek, akik igen okos urak, már régen észrevették volna; mind erényesek volnának. Nem, az erény rossz

befektetés a véges rendben; de a végtelenben az ellenmondások elmosódnak, a tagadás elenyészik ... Semmi sem bizonyítja, hogy van a világon egy központi tudat, egy szellemi erő, mely mindennek a középpontja, semmi sem bizonyítja, hogy a világegyetemnek lelke van; de semmi sem bizonyítja az ellenkezőt sem. Nem veszünk észre a világegyetemen semmiféle jelt, melyet egy akaró és gondolkozó erő cselekvésének mondhatnánk. Elmondhatjuk, hogy ezer és ezer század óta semmiféle ilyenmű cselekvés nem történt. De ezer és ezer század semmi a végtelenben. Amit mi hosszúnak nevezünk, relatíve nagyon rövid egy más nagysághoz mérve. Ha a kémikus megtette intézkedéseit egy kísérlethez, melynek egy évig kell tartania, nem nyúl többé az apparátusához, míg a kitűzött idő el nem múlik. Mindaz, ami a görekek mélyén végbemegy, az abszolút öntudatlanság törvényei szerint történik: hanem ez nem zárja ki azt, hogy egy akarat szerepelt a kísérlet kezdetén s egy akarat fog szerepelni a kísérlet végén. Azalatt millió és millió mikroba keletkezhetett a készülékben. Ha ezeknek a mikrobáknak elegendő értelmük volna hozzá, azt mondatnák: „Ezt a világot nem igazgatja különös akarat.” És igazuk volna azt a kicsi időt illetően, mely alatt ők megfigyeléseket tehetnek; de a világegyetem erőinek összeműködését tekintve, tévednének.”

„Amit mi végtelennek nevezünk, az talán csak egy perc két csoda között... Ne tagadjunk semmit, ne állítsunk semmit, reméljünk. Ne mondjunk le a temetéseken a zenéről és a tömjénről. Véghetetlen morális hanyatlás következne be s valószínűleg igen nagy értelmi hanyatlás is, ha a vallás eltűnnék a világról. Mi el lehetünk vallás nélkül, mert mások vallásosak mi helyettünk is. Azokat, akik nem hisznek, magával sodorja a nagy tömeg, mely többé-kevésbé hívő; de ha egy nap

a tömegből kiveszne a hit, maguk a bátrak is lanyhán mennének a rohamra. Az emberiség, ha nem hisz a lélek halhatatlanságában, sokkal kevesebbet ér, sokkal kevesebbre képes, mint addig, amíg hisz benne. Az ember értéke egyenes arányban áll azzal a vallásos érzéssel, melyet első neveltetéséből kapott... A vallásos érzületű emberek egy árnyékból élnek. Mi egy árnyéknak az árnyékából. Miből fognak élni az utánunk érkezők?"

Mit ígérnek ezek a próféciák? Világot vallás és erény nélkül, embereket, kik nem fogják ismerni sem az önfeláldozást, sem a szeretetet. Egy világ vallás és erény nélkül! Mintha csak azt képzelnők: világ, melyben nem lesz többé tavasz. Világ, melyben az Anya csak állami hivatalnok, a Szerelem csak határidő-üzlet lesz, világ, melyben Leonidásnak át kell költöznie a mythológiába, s melyben a lemondást, az áldozatot és a mártíromságot épp oly kevésbé fogják megérteni, mint mi nem értjük, hogy egykor voltak csoda-virágok, olyan magasak, mint ma a fák... szinte az égig értek! Pedig az Idő feltartóztathatatlanul siet azon az utón, mely ebbe a világba vezet. De soha se búsuljatok. Vigasztaljon benneteket annak a szórakozásnak a reménysege, hogy ennek az új kornak az apostola, a szindikuskok szindikusa talán Vilmos császár lesz, és ti látni fogjátok új naprendszerek keletkezését, új hajnalok hasadását... Mulassatok, húsz évesek vagytok.

Ha azonban véletlenül idősebbek volnátok, ne mondjátok kevélyen: „Nem, ez nem lehet. Van a lelkekben valami, ami azt mondja erre, hogy nem lehet.” Óvakodjatok ettől a belső hangtól. Ez súgta nekünk a legkedvesebb hazugságainkat, amelyek úgy összefortak velünk, hogy nélkülök már nem kívánjuk az életet sem. Legfeljebb annyit mondjatok: „Hátha mégsem?!... Que scais-je?! Hátha megőrizhetjük még ezeket az

utolsó kedves képzeteket?!...» Nincsen kizárva. A kékből minden lehetséges. Még az is, ami nekünk kedves. Reméljétek. Remélni nem kerül semmibe.

Persze, úgy tetszik, ez a világ nem akként van berendezve, hogy a reménységeink valami sok táplálékot kaphatnának. Eleinte mindent reméltünk, s a mindenről körülbelül le kell tennünk. De ha megelégszünk a kevesebbel is: ne hivatkozzunk arra, hogy kell egy Igazságnak lennie a világegyetemben, egy cenztrális Igazságnak, melylyel a mi fogalmaink az igazságról azonegy szövetből készültek, melynek csak egy parányi része a belénk oltott igazságérzet. Ne reméljük magunknak azt, amit nem remélünk az oroszlánnak vagy a birkának. Ám meglehet, hogy van egy ilyen cenztrális Igazság, de a birka, a birka mindenesetre be van csapva.

De kövessük nevető-bölcsészünket szó szerint: „Ne vitatkozzunk a vallásnak se dózísán, se formuláján; szorítkozzunk arra, hogy ne tagadjunk; őrizzük meg az ismeretlennek a kategóriáját, az álmodás lehetőségét. Nem következik, hogy a kinyilatkoztatottnak mondott vallásokkal a vallásos érzés is eltűnjék a világból. A kereszténység nagyon nehézkesekké, nagyon követelőkké tett bennünket. A menyországot akarjuk; nem kevesebbet s minden áron akarjuk. Elégdjünk meg kevesebbel is. Néhány esztendővel ezelőtt Rothschild báró az izraelita konzisztóriumban igen élénken vitatta, hogy a lélek halhatatlanságának a tana benne van a Mózes vallásában. Egy tudós zsidóember, aki a régiebb iskolához tartozik, a következő megjegyzéssel beszélt nekem: „Igazán érthetetlen. Egy ilyen, gazdag ember!... s ráadásul még a paradicsomot is akarja! . . . Hagyja azt nekünk, szegény ördögöknek!”

„A középkor e tekintetben igazán filozófiai szel-
 lemben gondolkozott. Az állatokkal akkor embersége-
 sebben bántak, mint az emberekkel. Az embereknek,
 akikre örökélet várt, panasz nélkül kellett elviselniök
 minden igazságtalanságot; ellenben az állatok, hogy a
 gondviselés számadása rendben legyen velők szemben,
 már ezen a világon megkapták a jutalmát annak, a mi
 jót cselekedtek. Beszélik, hogy kegyes apácák a Szűz
 iránti ájtatosságra megtanítottak egy szarvas-ünőt. A
 kis állat letérdepelt a szent kép előtt egy imavánkosra,
 s csupa áhítat volt. A szarvas-üszöknek nem lévén hal-
 hatatlan lelkük, következőképp, pártfogoltjuk nem jut-
 hatván a paradicsomba, az apácák lelkiismeretbeli
 kötelességüknek tartották, hogy kis pártfogoltjuk itt a
 földön jutalomban részesüljön jó viseletéért s elhalmoz-
 ták édességekkel. Hasonló dolgot olvasni a remeték tör-
 ténében. Az oroszán, akit szent Antal hívott, elte-
 metni szent Pált, nagy buzgalommal dolgozik karmai-
 val s ilyképp megássa a sirt. Jutalomképpen szent
 Antal áldását adja rá, melynek az a hatása, hogy az
 oroszán mindjárt talál útjában egy birkát, melyet ter-
 mészetesen nem késlekedik megenni. E történetben az
 igazságnak elég van téve, ha az oroszánt tekintjük;
 vájjon úgy van-e a birkát tekintve is? Nem, megval-
 lom. Világos, hogy a világ egész organizációjában
 semmi nyoma a birkák Igazságnak.”

„Mint az apácák szarvas-ünője, szokjunk hozzá,
 jobb sors hiján, megelégedni az apró édességekkel;
 igyekezzünk örömet találni bennök. Legyünk szigo-
 rúak magunk iránt, de ne tegyük szegényenyé az életet.
 Ne hallgassunk e tekintetben a mi korunk raffinált
 íróira. Ne foszszuk meg az emberiséget örömeitől; gyö-
 nyörködünk benne, ha látjuk, hogy élvezzi örömeit.
 Mások öröme nagy részét teszi a miénknek; s voltaképp

ebben áll egy tisztességes élet legnagyobb jutalma, ami a vidámság.”

„Gyakran szememre vetették, hogy sokat prédikálok ezt a vallást, mely látszólag könnyű, de a valóságban a legnehezebb valamennyi közül. A vidámsághoz nem elég az akarat... okvetetlenül kell hozzá, hogy az ember meg legyen elégedve az életével. Az én életem az volt, amit akartam, amit én a legjobbnak képzeltem. Ha újra kellene kezdenem, nem sokat változtatnék rajta. Másrészt, nem félek a jövőtől” ...

S a derült végrendelkező itt magáról kezd beszélni. Nem fél a biográfiájától s nem fél a legendától sem. Nem tart tőle, hogy ötszáz év múltán úgy emlegetik, mint akit Rothschild egy millióval vásárolt meg a Jézus élete írására. Csak a hamis szövegektől tart. Sokat idéztek tőle, amit soha se mondott, s kijelenti, hogy csak azt ismeri el magáénak, amin rajta van a Galmann Lévy ház jegye. És elenyeeleg rosszhiszemű kritikusaival. Majd a levelezőire fér át s ezek közt arra a jó lélekre, aki minden hónapban emlékezteti, hogy: van pokol. Demokritoszunk ábrándos sóhajjal jegyzi meg a biztatásra, hogy: ámen, a pokol is jobb, mint semmi. Különben megvallja, inkább a purgatóriumra számított, erre a „melankolikus és kedves” helyre, melyet roppant parknak képzelt, végtelen gyertyánfa-allékkal, ahol a sarkvidék homálya borong... (Az elképzelés gyönyörű, Dante-szerű; vagy ha úgy tetszik: ezt a képet egy Perugino festette egy Meissonnier tudásával. De ezt már tessék elolvasni.) Különben — szól lemondással — legyen meg az Úr akaratá...

Elmondja aztán, hogy keleti ismerősei nem haragudtak rá soha; betudták a javára, hogy soha sem kételkedett az Atya Istenben. És így folytatja:

„Higyjünk Istenben, mindnyájunk Atyjában s ne

tagadjuk a lehetőségét, hogy lesz egy nap, mely az igazságszolgáltatás végső napja lesz. Mi soha sem voltunk azokban a tragikus helyzetekben, melyeknek az Isten bizonyos tekintetben a bizalmasa s szükségképpen vigasztalója. De kérдем: a tiszta nő, akit igazságtalanul vádolnak, — vagy: egy helyrehozhatatlan bírósági tévedés ártatlan áldozata, — egy férfi, aki meghal, önfeláldozásból, vagy egy bölcs, akit barbár katonák feszítenek kínpadra — mit tegyen, ha nem azt, hogy föltekint az égbe!... Hol keressen tanút, ha nem odafenn? S még a mi békés életünkben is, melyben a nagy megpróbáltatások ritkák, hányszor érezzük szükségét, hogy a dolgok abszolút igazságára hivatkozzunk, hogy azt mondjuk neki: „Beszélj, beszélj!” Az efajta momentumok talán azok, amelyekben igazunk van. És mégis, ami hallatlan, soha semmi jele, hogy protestálásunk valamit megindított volna. Mikor Nimród fellötte nyilait az égbe, a nyilak véresen hullottak vissza, Mi, fájdalom, nem kapunk feletet. Oh, Isten, akit imádunk akarattunk ellenére, akihez naponkint húszszor imádkozunk öntudatlanul, beh elrejtőztél!”

Aztán visszatér arra, amivel kezdette. Mentegeti a kötetét. Azt mondja, hogy ez az utolsó kis gyűjtemény teljessé teszi *Emlékei-t*, amelyeket munkássága lényegéhez tartozóknak vél. Akár növelik, akár kibővítik, úgymond, filozofikus tekintélyét ezek az emlékezések, minden esetre világot vetnek nézeteinek, ítéleteinek keletkezésére. „Asszonyok és papok neveltek — írja — és ebben lelhetni meg a nyitját minden képességemnek és minden hibámnak.” S a pár sornyi rajz, melyet ezen az alapon maga-magáról rögtönöz, egy kis remeklés, mely teli van légies gyöngédséggel övéi, s a legfinomabb iróniával önmaga iránt.

„Az embert — úgymond — egész életén át üldözik

azok a leányfejek, amelyeket tizenhatéves korában látott. Így van, hogy minduntalan vissza-visszatérek ezekhez a majdnem elmosódott régi képekhez. Ha e részben túlmentem az illendőség határain: mentsen az a türelem, melylyel a közönség „*Emlékeim*“-et fogadta. De meg kell jegyezmem, hogy ha hibáztam, e hibában része van a filozófiámnak is. Úgy hiszem, hogy bizonyos általános kérdésekre nézve a társaságban élő emberek, látszólag felületes józanságukkal helyesebben ítélnék, mint a katedra emberei. Jobban látják az élő összeséget. A szerelemnek nincsen filozófusa. Pedig hát én most is úgy találom, hogy a szerelem nagyon különös egy misztérium s a legvilágosabban látható kapocs, mely bennünket a világegyetemhez fűz. E pontot illetőleg teli vagyok mondanivalóval s untalan szeretném fejtegetni, újra meg újra, amit részletekben már többször elmondtam.”

„Hogyan beszélhet ön arról, kérdezhetné tőlem valaki, amit oly kevésbé ismer? Oh, ami ezt illeti, protestálok. Efféle dolgokban nagyon járatosnak lenni anynyi, mint nem illetékesnek lenni. A középkor legmegindítóbb csodája az, amelyet Gauthier de Coinci beszél a laoni diakonról. Ennek a szegény embernek roppant mártiromságba került tisztasági fogadalmát megtartania. Egyszer, a kísértésektől gyötörtetve, könyek között aludt el. A Szűz megjelent neki álmában, keblét ajkához értette s megította tejével. Ez az isteni ambrózia meggyógyította örökre. A szerelemnek ilyen álma után, élete hátralevő éveiben, el lehetett a valóság nélkül.”

„A tizenhetedik század érzése, mely annyira különbözött a középkorétól, hasonló példát mutat. Arnauldnek igaza volt *A gyakori áldozásról* írt könyvében. A janzenisták, igen helyesen, úgy gondol-

koztak, hogy a visszaélés az áldozással, megfosztja ezt izétől, varázsától. Ugyanezt mondhatni a szerelemről. Azok beszélnek róla a legjobban, akik legkevésbé éltek vissza vele s akik vallási cselekedetnek tekintették. Igen, vallási cselekedetnek, szent pillanatnak, melyben az ember túlemelkedik megszokott közepszerűségén, élvező és szerető képességeit a maguk teljességében érzi át s egyszersmind átoltja az életet... A szerelem épp olyan örök, mint a vallás. A szerelem a legnagyobb bizonyítéka annak, hogy van Isten; a szerelem a köldökzsinór köztünk és a természet között; a szerelem a mi igazi közlekedésünk a végtelennel.”

„Örök atya, köszönöm neked az életet. Az élet édes és becses vala nekem, mert kedves és előkelő lelkű lények között éltem, akik nem engedték, hogy valaha kétségeim lehessenek szándékaid felől. Nem voltam bűn nélkül; voltak hibáim, mint mindenkinek; de bármit mondjanak is rólam, soha sem követtem el nagyon rossz cselekedetet. Kívántam, hogy jöjjön el a te országod s hiszek benne, hogy el fog jönni. Mikor régi hitemet elvesztettem, nem sírtam és nem zsörtölődtem ellened; a balszerencsét jó szívvel viseltem. Sírni gyávaság lett volna, ellened zsörtölődni: a legotrombább minden képtelenség közül.”

Nem, a legotrombább dolog minden képtelenség közül az volna, ha a vidámságnak erről az újkori apostoláról anekdota-gyűjteményeket és weberiadákat neveznének el.

III.

Farsang közepén, táncoló párok seregében, mialatt a harántsípok üvöltöznek, az oboj bug, s az álorcások suttognak — a Ma éppen úgy mulat, mint a Hajdan, az emberi elme nem talált fel se egy új bűnt, se egy

új mulatságot — sápadt fiatalok közt, akik már felejtetni akarnak és szomorú öregek mellett haladva el, akiknek nincsen többé mire emlékezniök, egyszerre egy különös alak jelenik meg, akin az első pillantásra látni, hogy nem ebből a világból való. Megismerik; a táncoló párok illedelmesen nyitnak utat előtte, a sápadt fiatalok érdeklődve közelednek, húzódnak hozzá, s a szórnom öregek, remegő, hunyorgó szempilláik alól kíváncsi és sötét pillantásokat vetnek feléje. Halk, tisztelettel teli suttogás támad körülötte; a tudatlanokat felvilágosítja. Ez Ő, a mi korunk prófétája. Az, aki a lelkek vezére volt az utolsó évtizekben; az egyetlen mester, akinek szavára az utolsó nemzedék még áhítattal tudott hallgatni. Talán az utolsó próféta, akit ismernünk adott; mert meglehet, nem lesznek többé próféták.

Nem, nem úgy jelenik meg a mulatók seregében mint Péter apostol a Sergiolus orgiáján, vagy mint az anabaptisták az opera ballerínái között. A szava nem szór átkokat, a karja nem mutat egy szörnyű tisztító-ihely felé, ajka nem nyílik ama vontatott, panaszos zsolozsmára, amely oly megrázó ellentéte a balletzenének. Ez nem a dörgedelmei prófétája. Arcán mosolygás, örök, megfagyott, szelíd és türelmes mosolygás; a szava nyájas. A *vígság* vallását prédikálja.

De ez a mosoly rettentőbb, mint a régi próféták dörgedelmei, s a vígság vallása a legridegebb, a legszomorúbb minden vallások közül. Ah, úgy várnók ajkáról ezeket a szigorú szokat: „Tartsatok bűnbánatot!” De nem mondja.

Azt mondja, hogy: „Táncoljatok, mulassatok, tegyetek, amit akartok, különösen: igyekezzetek vígak lenni. Úgyis minden mindegy, minden mindegy. Miért törnétek magatokat? Az igazságért? Nem tudom, hogy van-e igazság. Ha van, nem a mi számunkra van,

örökre elzárták előlünk. Soha se tudunk meg semmit, élni nem érdemes, s meghalni mégis borzasztó, a jövő vigasztalan, a világ világ lesz a mi erőfeszítéseink nélkül is. Az erény ki fog menni a divatból, hogy a lelkiismeret illúzió-e vagy nem, se tagadni, se állítani nem lehet. Nem tudunk, nem is fogunk soha se tudni semmit, csak azt, hogy minden hiába való, s hogy ezen a világon csak egy kedves dolog van: a tévedéseink. A világ meg lesz erény nélkül, morál nélkül, vallás nélkül, bár talán elvesztésüket sajnálhatjuk egy kissé, mert mindez jó volt annak, akinek csatáznia kellett. De mindegy, minden mindegy. Táncoljatok, mulassatok, vétkezzetek, ha akartok, de igyekezzetek vígak lenni. Nézzetek engem, én mindig víg vagyok.”

És csakugyan víg, ijesztően víg.

Egy hosszú, dicsőséges élet végén, királyi művének befejezése után, a nyugalom és a lelki béke éveinek derűjével mondja ezeket a próféta; ez a különös vigaság a lenyugvó nap utolsó sugara. Minő testamentum!

És az a próféta mondja, aki lemondás, türelem dolgában leginkább megközelítette a próféták prófétáját. Aki nem ismerte a mulatságot, az örömet, a vétket, csak a munkát, s aki, míg mi földhöz ragadtan a földnek éltünk, vívódott helyettünk az égiekkel; az, aki e kornak minden embere közül a legtöbbet gondolt a vallás és morál kérdéseivel. A mi követünk, akít megbíztunk, hogy keresse meg nekünk a mennyek kapuját,

Semmi kétség, a mi követünk úgy járt, mint az Ibsen Alvingnéja; mire az élet határához ért, elvesztette az utolsó illúziót is. Csakhogy míg Alvingné fellázad, tombol és kétségbe van esve, a mi prófétánk víg és mosolyog.

„Egyetlen szkeptikus szó, mely szeretett és tisztelt ajkáról siklik le, több hitet rombol le, mint egy voltairiá-

nus könyvtár összes limlomja” — mondotta valaki, aki ismeri a világot.

Ez a mosolygás is megriasztóbbnak tűnik fel, mint ezer nagyképű tudós hatalmas, mindent leromboló bizonyításai. A farsangolók nem nagyon buzdulnak fel ezen a furcsa biztatáson. Minden ajkon ott az ijedt kérdés:

— De hát akkor mi marad a lelkünknek? ... Pedig a lelkünknek kell valami, akármilyen, de valami kell! Táncoljunk, mulassunk! Mért? Ugyan van rá okunk! Ha minden mindegy, akkor még a vétek is elveszti a varázsát. Nem, nem lehetünk ilyen szegényen! Legalább a vétkünket add vissza!... Vigasztalj meg, mosolygó próféta, nagyon megrémítettél bennünket! Adj valamit elvesztett világaink helyett!

A próféta kitalálja ezeket a gondolatokat, s felel, ahogy tud, vállat vonva:

— Végre is, minden lehetséges. A legokosabb, amit tehetünk, az, ha remélünk.

Ez az utolsó szava.

IV.

Halálát közeledni érezvén, még egyszer összegyűjtötte embereit, akik munkájában segítségére voltak és elmondta nekik utolsó akaratját, mint tették hajdan ama pátriárkák, akiknek történetét ő tőle tudjuk. Beszámolt a hátramaradóknak nagy munkája legvégső részével, melynek a gyümölcsei már csak a mieink, megköszönte ragaszkodásukat és elbúcsúzott tőlük. Aztán szeretettel teli szókat váltott övéivel: feleségével, lányával, fiával, és családja körében csendesen, nyugodtan behunyta szemét. Meghalt, fájdalom és agónia nélkül. Az Úr kegyelmesebb volt iránta, mint azok, akik az Ő nevében már előre elítélték, s megadta neki azt a

szép halált, amelyet maga kívánt. A nemes halált, amint ő nevezte. Meghalni *tudva*, kibékülve sorsunkkal, abban a nyugodt érzésben, hogy kötelességünket betöltöttük s elvégeztük, amiért elküldtek bennünket — ezt nevezte ő nemes halálnak, s ilyenben volt része. Mint szent élt, s mint szent halt meg.

És meghalt benne a legnemesebb, a legigazabb és lelki tehetségekben leggazdagabb férfiú, akit e kornak látnia adatott. Nem volt nála nemesebb senki, mert a kötelességről senkinek sem lehettek emelkedettebb képzetei, mint azok, amelyekkel ő ismertette meg ezt a kort, s másrészt nincs, akinek egész élete harmonikusabb lehetne a tulajdon ideáljaival, mint az övé volt a maga eszményeivel.

Nem volt nála igazabb senki, mert senki sem volt szigorúbb önmaga és senki sem türelmesebb mások iránt. És nem voltak, nincsenek, nem lehetnek az övé-nél magasabb rendű lelki tehetségek, mert nem volt senki, akinek gondolkozása szabadabb, s ismeretei gazdagabbak lettek volna, és viszont nem volt senki, aki gondolkozásának és ismereteinek korlátait tisztábban látta volna, mint ő. Hogy nem hagyott hátra egy filozófiai „rendszer”, mely tíz-húsz esztendeig talán divatos lett volna, abban az összes filozófiai rendszerek nagy csődje után ne keressünk semmi csodálni valót. Így volt ő leghívebb kifejezője a mi időnk szellemének, amely elvesztette hitét a rendszerekben, de azért szívesebben filozofál, mint eddig bármelyik kor; mert a rendszerek időhöz kötötték, ellenben a filozofálás örök. Vagy ha úgy tetszik: rendszer volt ebben a rendszernélküliségben, mint a Hamlet örültségében.

Különben: ne sajnáljuk, hogy ő nem állított fel nekünk kategóriákat, tartós használatra. Az ő gondolatai

szerettek szárnyalni; fiókokba dugni nehéz lett volna őket.

De ám vitatkozzunk erről is, mint sok egyébről, ami ebben a nagy emberben annyi kicsinyes bírálgatás tárgya volt — kiről hallottunk ellentéteesebb véleményeket, mint éppen ő róla?! — egy dologban, azt hiszem, mindnyájan egyetértünk. Abban, hogy a jelen idő legnagyobb poétája halt meg benne, aki a legtöbb misztériumnak nézett a mélyére, s aki szavának ezer varázslatával megaranyozta ezeknek a misztériumoknak a rémségeit, mint a napsugár játéka a mély vizek fölszínét.

*

Egy anekdotát beszélnek róla, mely illusztrálja sorsát.

Valahol Olaszországban utazott, s egy este éppen le akart feküdni, mikor látogatója akadt. A fogadó szobalánya állított be hozzá, azzal a kéréssel, hogy mondjon neki számokat, amelyeket ő aztán betehessen a lutriba.

A szobalány ugyanis a templomban, a szószékről sokszor hallotta a Renan nevét. Nem volt egészen tisztában vele: vájjon szent-e vagy ördög, de mikor megtudta, hogy ez a sokat emlegetett személy ott van megszállva az ő fogadjukban, elhatározta, hogy nem szalasztja el a kitűnő alkalmat, hanem kopogtat a szerencse ajtaján. Úgy gondolkozott: ha Renan szent, akkor bizonyosan jók lesznek a számai, ha ördög, akkor még bizonyosabban.

Renan nem mondott neki számokat s attól fogva hiába csengetett vízért. A szobalány nem tudta megbocsátani neki, hogy megtagadta tőle a szerencsét.

Ahogy ezzel a szobalánynyal, úgy járt később a kritikusaival is. Ezek sem tudták megbocsátani neki,

hogy nem adott számokat a másvilágra. Kételyeiért senkit sem üldözött többet sem a vak gyűlölség, sem a léha irónia.

Immáron nincsenek többé kételyei. Vájjon, amint szelíd melancholiával enyelgett egyik utolsó iratában, a tisztító hely árnyas, homályos gyertyánfa-alléi megnyílnak-e előtte? Reméljük, hogy az Úr mindvégig kegyelmesebb lesz iránta, mint azok a hipokriták, akik hittel a szájukon s megtört fogadalmakkal csuháikon belül, annyira elrágalmazták, s annyi keserűséget okoztak ennek a jó, igaz, szent, nagy embernek.

NAGY HALOTTAK RAVATALÁNÁL.

I.

TAINE.

1893 március 5-én a párisi Rue des Boaux-Arts csöndes, komor házainak egyikében egy nagy író halt meg: egy az igazán nagyok közül, akinek rendkívüli jelentőségét azonban nehéz volna belefoglalni bármiféle hangzatos mondásba. Az a hatalmas egyéniség, mely ebben a Taine nevű, szürkeszakállú, jelentéktelen alakú öreg professzorban lakott, éppen különös bonyolultságánál és sokféle gazdagságánál fogva tűnik el az elől, aki rövid, epigrammatikus sírfeliratban akarná jellemezni az ő nagyságát. Sőt a szavak, amelyek elmondhatnák a Taine mesés munkásságát és ennek a munkásságnak sokféle, mélyreható jelentőségét, mintha szinte csúfolódnának azzal, aki őt a magasztalásban pazar, de szóban fukar gyászbeszédék rövidségével akarná méltatni; ha hirtelenében felsoroljuk a sok titlust, melyeknek a legkisebbikével is méltó a legnagyobb irodalmi dicsőségre: ezek a titulusok úgy csoportosulnak előttünk, mintha őt kisebbíteni akarnák. Mert melyek is ezek a titulusok? Nagy filozófus volt, de szisztéma és iskola nélkül, aki a pszichologia terén tett vizsgálódásokon kívül, megelégedett a filozófusok és a filozófiai rendszerek kritizálásával. Nagy kritikus volt, aki azonban kritikáiban megmaradt

filozófusnak, kritikus, aki tanulmányaiban csak analízált és konstatált s a kritikából kizárta azt, amit előtte a kritika lényegének tekintettek: az ítéletet. Nagy hisztorikus volt, de azok közül a hisztorikusok közül való, akik hiába üznek kultuszt a dokumentumokból: minél nagyobb egyéniségek, annál nagyobb poéták. Végre nagy íróművész s szabad óráiban nagy poéta is — például, mikor útirajzokat írt — aki azonban soha sem szólt a nagyközönségnek s aki valójában nem is volt hozzáférhető, csak a felsőbb tízezreknek.

Csakhogy épp ezek az apró „azonban”-ok állapítják meg az ő dicsőségét, tanúskodván róla, hogy mindenben, bármihez fogott, az a nagy egyéniség maradt, aki hivatva volt rá, hogy Darwin mellett a legtartósabb s legmélyebbre ható befolyással legyen ennek a századnak egész irodalmára.

(Néhány szóban is hányszor kellett a „nagy” szóhoz folyamodnunk ahhoz a szóhoz, amelylyel a legtöbb visszaélés történik s amely olyan keveset mond!... és mégis mindenkinek el kell ismernie, hogy a felsorolt területeken Taine-nek éppen a „nagy”-ság a megkülönböztető vonása!)

Ritka eset, hogy egy kiváló irodalmi alak, aki egyszerre tudós, filozóf és költő, oly tisztán kifejezhető legyen azonegy ideában, hogy egy nagy írói egyéniség annyira össze legyen forrva valamely generális eszmével, mint Taine a „környezet”-ről szóló doktrínával. S ez a doktrína, mely vezér-ideája a Taine egész impozáns munkásságának, olyan körutat tett az eszmék világában, aminővel századunkban a fejlődés törvényén kívül nem dicsekedhetik semmiféle idea. A „milieu”-ről szóló doktrína megváltoztatta a kritika egész irányát, megadta a kegyelemdőfést a dogmatikus kritikának, szárnyat adott a szubjektív kritikának,

türelmesebbé, igazságosabbá tette a közízlést, s új érdeklődéseket tudott kelteni minden ép fantáziában. A história-írásban diadalra vezette a Buckle-féle elvet a Carlyleével szemben, a belletrisztikában útját egyengette az újabb reális irányzatoknak, rehabilitálta Balzacot és Stendhalt s mély hatással volt a képzőművészeti kritikára is.

A környezetéről szóló doktrína ... nem, nem szabad csak így per tangensem beszélni erről a doktrínáról. De ki nem ismeri ezt a doktrínát? Annyira vérré vált az irodalomban, annyira közhelylyé népszerűsödött, annyira Golumbus tojása immár, hogy az is vallja, akinek sejtelve sincs róla többé, hogy tulajdonképp kinek a gondolatát idézi. A valamelyest gondolkodók egy roppant tömege esküszik ma a *tainiznius-re*, anélkül, hogy tudná, kinek köszönheti a gondolatvilágát, mint ahogy néptribunok szónokolnak, nem is gyanítva, hogy Diderot-t citálják. És ha úton-útfélen (hallani, hogy: az erény és a bűn, a jó és a rossz produktumok, mint az ecet, ha Homais úr azt bizonyítgatja, hogy Lionardo da Vinci csak a reniaissance Olaszországában csinálhatta meg a Giocondá-t, vagy hogy Spencer fantáziáját csak Anglia köde tehetett tündérekben oly bőséggé, hogy Dickens humora John Bull rideg szokásai nélkül soha sem hajtott volna oly gyönyörű virágokat, ha minduntalan Tainetől eredő okoskodásokat, következtetéseket, ítéleteket hallunk olyanoktól is, akik soha se hallottak Taineről: ne higyjük azt, hogy ez csak afféle jelenség, mint amikor a páholynyitó kisaszonyokon, akik a hercegnőtől elvették a színházi jegyet, még percekig megérezni a papírlapról tovaillanó drága illatszer szagát. A „milieu”-elmélet akkora hatással volt Taine kortársaira, hogy az utána következő nemzedék már szinte erre a gondolkodásra haj-

landóan, úgyszólván erre a világlátásra formált szemmel jött a világra.

„A szellemi művek nemzője nemcsak maga az ész. Az egész ember hozzájárul megalkotásukhoz; jelleme, nevelése és élete, múltja és jelene, szenvedélyei és összes képességei, erényei és bűnei, lelkének minden kis része, cselekedeteinek összes apróságai nyomot hagynak azon, amit gondol és azon, amit ír.”

Ezek a sorok a *Nouveaux Essais-ből* valók s mint látnivaló, részét teszik a környezetről szóló doktrínának.

Annak, aki majd arra vállalkozik, hogy megírja, miképpen kellett esnie, hogy ezt a hatásaiban oly impozáns elméletet éppen Hippolyte Taine formulázza és fejtse ki, miképpen kellett ehhez a doktrínához jutnia, lelki hajlandóságainál, nevelésénél, tanulmányainál fogva: lesz egy kis dolga a Taine „múltjával, szenvedélyeivel és cselekedeteinek apróságaival.” Ezt a múltat megismerni, ezeknek az apróságoknak nyomára jönni éppen nem lesz könnyű az utólagos prófétának. Ami nagy emberünk élete meglehetősen a nyilvánosság mögött folyt le. Minden arra vall, hogy élete néhány szép s ránk nézve is emlékezetes utazáson, meg azon kívül, ami múltjából a családjáé volt, nem állott egyébből, csak tanulásból s munkából. A Sarcey emlékezéseiből tudjuk, hogy húszéves korában már kész tudós. Az École Normale-ban, ahol Franciaország legkitűnőbb ifjai végzik utolsó tanulmányaikat, hogy az iskolából rögtön tanári katedrára lépjenek, ő az első eminens, s míg vetélytársa: Edmond About, az osztály „ördög“-e, ő a „nagy kacika”, a tekintélyes kolléga, az eleven Tudományos gyűjtemény, a Lexikon, „egy ember, aki mindent tud”. Még gyerekeber, mikor megírja gyönyörű könyvét Liviusról, s pár év múlva sem rendez

négyeseket, hanem befejez egy mintaszerű monográfiát La Fontaine-ről. Aztán hosszú sorozata a tanári (sikereknek, meg ezek a munkák, melyek még nálunk sem egészen ismeretlenek: Az angol irodalom története, A 19-ik század francia filozófusai, nagy munkája az Értelem-ről, az Essai-k és az újabb essai-k. A művészet filozófiája, Az ideál a művészetben, spanyolországi utikönyve, Graindorge Tamás-a és végre történelmi remeke: A jelenkori Franciaország alakulása. íme, életének egész története. De talán ez is valami.

Miközben utolsó, nagy munkáját írta, meglehetősen provokálták rá, hogy elhagyja katedróját s legalább egy kis önvédelemmel szerepeljen a nyilvánosság előtt. Kemény kritikája a forradalomról nagyon nem tetszett a köztársaság fanatikusainak s a nagy Napóleon jellemzése még kevésbé a bonapartistáknak. Bőséges része volt a sértő támadásokban, de ez sem bírhatta rá, hogy énjével foglalkoztassa a világot, mely pedig eléggé érdeklődött iránta. Gyűlölte a feltűnést s ebbeli érzékenységében odáig ment, hogy sohasem fotografáltatta le magát. Arcképét hiába is kerestetné a híres emberek fényképeinek az amatőrje: arcképét csak könyveiben lehet megtalálni.

II.

GUY DE MAUPASSANT.

Valaki haldoklik.

Ott fekszik egy négyméter magas, háromláb széles szobában, Blanche doktor úr intézetében. A cellában az ágyon kívül egy szék az irgalmas testvérnek, egy másik az inspekciós orvosnak, meg egy fészület. Egy fészület, mely őt, akarata ellenére, oly sokat foglalkoz-

tattá. Szőnyegek és képek, bibelot-k és elektromos lámpák nincsenek a szobában. Egy asztalkán öt szál gardénia; az a virág, amelyet legjobban szeretett. Nem tudni, ki küldte. Lábujjhegyen járnak körülötte. Az inspekciós az óráját nézi.

És artikulálatlan hangok fakadnak arról az ajakról, amelyről egykor búbajos zene hangzott, a legmélyebb, legtitokzatosabb emberi érzések zenéje.

*

Ők nincsenek ott, kik szívták édes vallomásainak mézét, tovább forognak a fényes, pompás termekben, melyekből nem hiányzik senki, csak ő. Vagy talán ott-hon ülnek és szórakozottan forgatják valamelyik epigon regényét. Illatos leveleik szépen elzárva pihennek egy titkos fiókban, kék pántlikával összekötve. Örökre. Valahol egy kis Madeleine-től azt kérdi Boireau ur „Mit szól a Dagnan-Bouveret képéhez?” És a kis Madeleine a műveltséget kötelező lelkesedéssel felel: „Oh, gyönyörű! Különösen az esküvő pár... nekem különösen az esküvő pár tetszik.” S fájdalmasan, szelíden mosolyog hozzá, mint egy antik érmen látható királynő-fej, nem tudni miért fájdalmasan s nem tudni miért szelíden.

Nincs ott a derék öreg inas sem. Valahol Normandiában guggol egy kemence mellett s talán fázik, óbégat és káromkodik. Mint ahogy egy new-foundland-i kutya vonított, mikor egy ember meghalt Szent Ilona-szigetén.

És nincs ott ő sem, akinek nem szabad tudnia, nem szabad sejtenie semmit, mert ha sejtené, talán megszakadna a szíve. Mit tartozik ő rá, minő ünnepélyes pillanat az, midőn megüvegesedik egy szempár, mely többet látott, mint más százezer és százezer szem

együtt véve. Ó csak azt látná, hogy vége, vége az ő szegény, bolond fiának! ...

*

Az inspekciós már unja a dolgot. Két éjszaka nem aludt semmit s majdnem leragad a szeme. Blanche doktor urnái nehéz a szolgálat.

A soror halkan mormogja Oremus-ait. A latin könyörgéseket, melyeket átéreznék azok, akik egy kukkot sem értenek belőlük s melyekben az, aki megérti őket, nem talál egyebet, csak szavakat.

Az inspekciós ásít. Szeretne elmenni a Moulin-Rouge-ba.

Egy eltévedt légy döngicsél a szobában. De útját csak az tudná megírni, ékesen szóló kegyetlenséggel és fellázító igazsággal, aki ott fekszik azon az ágyon és nem ír le többé soha egy betűt sem.

*

Oh, mi dicső, nagy elme törik itt össze végkép!... Udvarfi, hős, tudós ... A szép hazának, melyet az özönvíz gyalázata sem tud tönkre tenni, dísze és virága!...

De hát mit vétett, hogy ily nyomorultul kell elvesznie?! Micsoda szu rágta meg ezt a hatalmas tölgyet, amelynél karcsúbbat, amelynél magasabbat, amelynél dúsabb lombút ez a nemzedék nem látott soha?!

Oh, jaj annak, aki istenek titkát akarja meglesni, jaj annak, aki földi szárnyakkal a nap felé igyekszik, jaj a vakmerőnek, aki betekintett a szaiszi fátyol mögé!

*

Még csak egy pár óra s a mi időnk elveszítette egyik legcsodálatosabb írói zsenijét. Az Olympuson Shakspeare, Cervantes és Goethe már várják az újon érkezőt:

— Isten hozott, kedves Guy!

Amaz soha se hitte, hogy találkozni fog velük. S ha mégis volna ilyen találkozás, meglehet, így felelne:

— A szegény kis Baskirczev Máriát keresem. Valami félreértés volt közöttünk; azt akarom elvégezni vele.

*

A jövőendő krónikásai pedig fel fogják jegyezni:

Volt egyszer a földön egy rendkívül szerencsés ember; Guy de Maupassant-nak hívták. Erős és szép volt, gazdag és hatalmas, és jó, okos szemének a sugara át tudott hatolni az emberi csontvázon és magába tudta fogadni a természet minden szépségét. Senki se volt különb nála se szemre, se lélekre, se szívre. Az összes tündérek jelen voltak keresztelőjén.

Csak rózsákon járt s a villik minden rögöt félretoltak útjából.

Az isteneknek nagyon megtetszett ez a szép, szerencsés élet. És korai, borzasztó halált küldtek rá, hogy mindvégig szerencsés lehessen s ne ismerje meg a halandók közös nyomorúságát, az öregséget.

Az 1893. évi július 7-ikén kiadott hírlappéldányokat Paristól Melbourne-ig, mindenütt, ahol könyveket olvasnak s ahová az újság csak eljuthat, hogy helyt álljon a könyvek helyett is a civilizálás munkájában, megilletődötteen olvasta a mindenféle nyelven beszélő emberek milliókra menő sokasága. Ezen a napon vitték el az újságok mind az öt földrészre azt a hírt, hogy Guy de Maupassant, a mi időnk legolvasottabb írója, aki minden szép nőnél ünnepeltebb alakja volt a kényesen finom ízlésű irodalmi szalonoknak s egyszersmind legjobb ismerőse azoknak az egyszerű embereknek, akik csak a hírlapok tárcáiból tudnak meg egyet-mást a nagy irodalmi mozgalmakból, meghalt, miután negyvenéves korában olyan tüneményes irodalmi pályá-

futás állott mögötte, aminőre régóta nem volt példa, és miután két teljes esztendőt reménytelen és vigasztalan elmetompultságban töltött egy harmadrangú, de elég olcsó gyógyintézetben.

Az alkotó erőnek hirtelen, idejekorai megroppanása mindig megriaszt bennünket, nemcsak azért, mert fájdalmas örökre megválni egy nagyon kedves ismerősüinktől, akinek mélyebben járó, a természet csodáit és az emberi lélek rejtelmeit fürkésző gondolataival annyiszor találkoztak össze dédelgetett képzelgéseink, de mindig megriaszt és mélyen megrendít kiváltképpen azért, mert ebben a szörnyű végben a régi görögök rettentő Áriánkéját kell felismernünk. Hogyan, hát csakugyan igaza volna a borzasztó olasz doktornak, aki azt állítja, hogy a zseni minden szikrájáért az örültség egy-egy iszonyatos órájával kell fizetni?! Hogyan, hát ilyen végre kellett jutnia a „legegészségesebb” írói egyéniségnek, pusztán azért, mert mint Prométheusz, tüzet lopott az égből?!...

Íme, ránk, szegényekre nézve, az ötödik felvonás megrázó és kiengesztelő momentumja. Ne irigyeljük ezt a legdicsebb kiváltságot, amelynek ilyen rettentő az ára!

Nincs, aki ne tudná, mit vesztett a francia irodalom, tehát az egész világ irodalma Guy de Maupassantban. Mindenki, aki eljutott a művelődésnek legalább az első állomásáig, az újságolvasásig, tudja, hogy a mi időnk leggazdagabb tehetségű elbeszélőjét, az új-fcor Boccaccio ját. És minő Boccacciót! Aki nemcsak a legkiváltságosabb hatalmú és legpazarabb író-művész volt, sokkal több életet tükröztető, mint őse, a halhatatlan olasz, hanem egyszersmind egyik legtisztább látású ismerője az emberi szívnek, az emberi lélekben jól megférő bonyolultságoknak és ellentmon-

dásoknak, az emberi ösztönök egymásra hatásából kialakuló szövevényeknek, másfelől pedig az egész természetnek, a világ és az ember kapcsolatának, a dolgok és az emberi élet egybefüggésének és talán legkivált a természeti szép mindenféle fajta, kis és nagy forrásának. Tehát: a mi időnk lelkéhez szóló filozóf, akinek keserűségeit többen érezték át, mint a Schopenhauer pesszimizmusát (mert hisz a zsenik nyelvén beszélt, amelyet tömegek és kiválasztottak egyformán megértenek) ,s azonkívül egyik legkalandosabb képzeletű költője is ennek a mi szomorú időnknek, amelynél olthatatlanabb vágygyal egy kor sem epedett a rejtelmes, a megfoghatatlanul szép, az örök megérthetetlen s a nem hitt, de annál inkább esdett földfelettvaló, az örökre titokzatos után.

Tudós doktorok kimagyarázták, hogy ez lett a veszte. Hogy azért kellett kora véget érnie, mert lelke szüntelen a szaiszi fátyol mögött levőket kutatta, mert szelleme és idegei oly erőfeszítéssel igyekeztek ellesni és kifejezni a sejtelmek világába tartozókat, amely erőfeszítések már emberfölöttiek. Ha igaz, csak annál nagyobb volt a veszteségünk; mert hisz ebben az esetben a kötelesség áldozata és pedig olyan kötelességé, melynél fenségesebbet nem ismer az emberi képzelet.

Öntudat nélkül halt meg; egy pillanatra sem tért magához abból a mély kábultságból, amelylyel rémségesen hosszú agóniáját már sokkal előbb megkezdette. A nagy író, aki a *Notre Coeur-t* megalkotta s oly megkapó és megriasztó dolgokat tudott elmondani a szívek és vesék titkaiból, egy félesztendő óta nem tudta, hogy létezik, nem tudott magáról többet, mint egy gügyögő gyerek. Mégsem aludt el csendesen; az utolsó napja nagyon kegyetlen volt. Az élet csupa szenvedés, de a szenvedés még tart ott is, ahol az élet már bevégződött.

III.

SARCEY.

Amikor Sarcey tetemét a római egyház rítusa szerint beszentelték, hogy aztán átszállítsák a Pere Lachaise holttestégető kamarájába, a *Temps* olvasói közül bizonyára sokan gondoltak a párisi gyászszertartásra; és alkalmasint találkoztak ezek között a kegyeletesek között, akik ugyanabban az órában, mikor ott az „Et cum Lazaro” elhangzott, messze a párisi színházaktól, s messze a Pere Ladhaise-től, ilyenforma búcsúztatót mondogattak magukban:

— Isten veled, öreg Franciscus Sarcey! Isten veled, te jó, öreg barát, kit színről-színre nem láttalak soha, s aki mégis több örömet szereztél nekem, mint a legtöbben azok közül, akiket napról-napra látok. Nem olvasom többé hétfői beszélgetésedet, s megint szegényebb vagyok egy gyönyörűséggel. Egy régóta megszokott, minden reakció nélkül való, tiszta gyönyörűséggel, amelyet már nem fogok hasonlóval pótolni. Isten veled! Hálásan gondolok Rád, és mély sajnálkozással. Hálásan, mert utolérhetetlen kedvességgel beszéltél nekem kicsinyes, hiábavaló s a nagy természettől távol eső dolgokról, melyek azonban Neked is, nekem is kedvesek valának. És mély sajnálkozással, mert talán jobban érzem, mint más, hogy szegény, perverz ember voltál, hogy Istennek nem tetsző dolog foglalta el gondolkodásodat, hogy a hiúságok hiúságának adtad oda egész életedet. Ez a szép világ tele van csodával. Fák zöldéinek benne, levegő járja át, s ilyenkor, szép tavaszi éjszakákon, egy roppant mennybolt néz ránk csillagszemekkel. Az egész élet csupa érdekes rejtelem; csak ki kell nyitnunk a szemünket, s amit magunk körül látunk, mindaz magasztos misztérium. De te nem

láttad a fákat, a virágokat; az erdő varázslatos világa bezárt könyv maradt előtted. Nem hallottad se a patak csörgedezését, se az óceán harsogását; nem hallottad a vadak bögését, s nem a madarak énekét. A csillagok elől fedett butikokba rejtőztél, ahol gáz-szagot szivtál magadba. Az állatok és a növények életének felséges titokzatosságai nem érdekeltek, a világot mozgató erők törvényei ismeretlenek maradtak előtted, hetven esztendeig éltél s meghaltál, mielőtt megtudtad, amit tudni érdemes. Egy festett világnak éltél, mely majom módra csúfolja az isteni Természetet, melyben minden ál, hamis, hazug, a durván mázolt bokortól le az asszonyok mosolyáig, s Te e temérdek álság közepett pápasztneddal hitványságok törvényeit kerested. És úgy haltál meg, ahogy éltél; szemben a misztériumok misztériumával, sejtelve nélkül annak, mi történik veled, gyermekes gondolatok közt forgolódtál halálos ágyadban s ezek voltak utolsó szavaid: „Még egyszer meg kell nézmem a *Torrent-et*, azt hiszem, félreértették ezt a színdarabot, s helytelenül ítélte meg a sajtó is, meg a közönség is ...” Isten veled, szegény, perverzus, öreg gyermek, aki egy kimérának éltél s aki annyi szeretettel, oly kedvesen tudtál beszélni ezekről a kicsinyességekről mint soha senki más!

Hetven évig élni annak, hogy az ember folyton azzal foglalkozzék: vájjon az ünneprendező jól csinálta-e meg a *scène a faire-t*, kellően preparálta-e helyzeteit, elfogadhatóvá tudta-e tenni, amit mondani akart s amit már százan meg százan elmondtak előtte! Hetven évig vitatkozni arról: helyesen fintorgatták-e az arcukat nevetségesen hiú, szenátor modorú bajazzók és hamis zúzajú, rossz májú, lábujjaik hegyéig romlott, tarka rongyokban páváskodó „petité femme”-ok, akik egy pár sornyi reklámért cigánykereket vetettek előtte!

Hetven évig polemizálni ízlésről, dikcióról s nem tudom még miről, „divette”-ekkel, akik mintha arra születtek volna, hogy az eredendő vétket testesítsék meg, s akiket már a tudós asszony úgy mártott bele a bűnbe, hogy csak a sarkuk maradt ki belőle! És soha, egy pillanatig se jutott eszébe: érdemes-e, hozzá illő-e ennek a mesterségnek élni, átadni egész lelkét ennek a kis besogneknek? A színház boldoggá tette, a Francais-t jobban szerette, mint ahogy mások az asszonyukat szeretik, de a Francais hiján Cluny, Batignolles, még a neuilly-i vásár is jó volt neki, csak komédia legyen.

Bizonyára az Elysium is szomorú volna néki komédia nélkül. De nem hitt az Elysiumban; jó nyárs-polgár volt, racionalista, ük-unokaöccse az enciklopedistáknak, messziről rokona egy kissé Prudhomme úrnak is. Következésképpen híve a kremációnak, mert, mint Prudhomme ur mondaná, ez egészségesebb, mint a temetés. Meghagyta, már jó eleve, hogy holttestét annak idején — egykor, sokára — égessék el; s teljesíteni fogják a kívánságát, így még halála után is távol marad az anyaföldtől; hamvai is csarnokban fognak pihenni. Sir nem domborul fölötte; zöld hant gyeptálya nem fogja fedni; fejfa nem jelöli meg pihenőjét; s a petité femnie-ok nem mehetnek el nyugvóhelyéhez, leróni a hála adóját; a lelkek órájában nem táncolnak körülötte villik, vérpirossal bélelt gyászruhában.

A PESSZIMIZMUS EGY ÚJ BÍRÁLÓJA

— *Paul Bourget föllépése.* —

Minden korszaknak meg vannak a maga kedvenc irodalmi alakjai, melyek a kor aspirációit és jellemét költőileg személyesítik. Úgy vagyunk ezekkel a perszifikációkkal, mint bizonyos jó ismerőseinkkel, akikkel rövid ideig találkozunk egy kissé mindenütt; egy darabig otthon vannak minden társaságban, ahol megfordulunk; mindennap váltunk velük egy-két szót, mert divatos és jó modorú emberek; egyszerre csak eszünkbe jut, hogy ismerőseinket nem látjuk többé és — ezt valóban nem hittük volna — félév óta nem vetjük észre hiányát; a neve sem akar eszünkbe jutni. Jött és ment, mint Arthus király, senki sem tudja, honnan hová. Ez a mai jó ismerősünk, a mai analizáló kor képviselője egy kissé felületes, de különben igen elmés ember, foglalkozására nézve orvos. Szeret egy kissé pózba állani boncoló késével, de egyébként igen finom ember; amit az is bizonyít, hogy még ném untuk meg, noha már eleget láttuk. Láttuk, amint kidugta fejét egyik-másik nagy fólió tudományos könyv mögül, hallottuk, amint kritikusokkal és irodalom-bölcselekkel vitatkozott, megismertük szereplését tömérdek regényben, minden este mint „rezonnört” köszöntjük a színházban, sőt meglepetésünkre, néha, mikor falura rán-

dulunk egyik vagy másik lírikus csöndes tűzhelyéhez, gazdánk helyett őt találjuk, szép verseket szavalva, melyek mindegyikének refrénje: *Névrose**) Egy szép napon persze el fog tűnni, mint a többiek. Oú sönt les neiges d'antan? Hol van Bietris, hol van Allys? — mint Villon mester mondaná. Ki emlékszik még azokra, akik őt megelőzitek rokonszenvünkben? Ki törődik még azokkal a perszonifikációkkal, melyek a maguk idején épp oly szeretetre méltók voltak? A napóleoni eszmék legerősebb hatása alatt egy ifjú, zseniális, nagyravágyó volt a közönség szívének Don Jüanja; az akkori irodalom az ambíció hőseinek egész seregét nevelte föl. Ma már, ha Stendhal hőse, a *Rouge et le Noir* Julienje ránk nem marad, nem is tudnánk a típusról. Később, az eredménytelen forradalmak után, az általános politikai enerváció idején, egy nemzedék, mely kimerülten a nagyratörés küzdelmeitől, a semmittevés és semmire vágyódás furiáival adta össze magát, rajongott a Máséért, aki csak annyit hisz, mint a sevillai burlador, hogy: kétszer kettő négy, s aki életét anynyira sem becsüli, mint ezt a mennyiségtani igazságot. Minden jól nevelt leánynak volt egy ideálja, aki kelletlenül hurcolja vigalomból vigalomba roncsolt ifjúságát, akinek a szerelem már nem élvezet s élvezete nem a szerelem, aki laudanumot iszik és érdekesen kísérteties arccal, frakkosan és fehérnyakkendősen hever az utca sarában, mindannyiszor, ahányszor csak megjelen a maga frissességében a rózsaujjú hajnal. Az apró Rollák megnépesítették a regényeket és színházakat épp úgy, mint a kártyabarlangokat és a Pandarusok termeit. Persze, hamar kimúltak, végelgyöngülésben. Helyettük új emberek jöttek, egészen más természete-

*) *Les Névroses*, par Maurice Rollinat. Paris, 1883.

tüek, de nem kellemesebbek. Erre a típusra mindenki emlékezhetik; még nem is vészett ki teljesen. Az ébredő új erők és a demokrácia ízléstelenségeinek a korát éltük. (Mindenki tudja, hogy Demos könnyen beleesik az ízléstelenség hibájába, mikor sokat enged meg magának.) A világ egyszerre tele lett emberekkel, akik a Suez-csatornát csinálták, gyárakat emeltek, hidakat és utakat készítettek, nekigyürköztek a kohóknak s tetszettek maguknak kormosán és széntől sötéten. Mindnyájan ismertünk vagy száz urat, akik mind alagutakat fúrtak ki és grófkisasszonyokat vettek feleségül, minek utána elmondták nézeteiket a születés és a munka arisztokráciájáról. A „munka” (elől egy, néha két, sőt néha három „m” betűvel) — volt a devise, melynek csak a színpadon való hangoztatása is sokunk életét keserítette meg. Szerencsére, a gépészek, mérnökök és hámosok ideje is lejárt, és ma már a leggondosabb családapák sem látnak a fiaikban tönkretett Stephensonokat, csak azért, mert az iskolában Tacitust kell olvasniok. A típus meghalt, éljen a típus. Nekünk, nagy gyermekeknek, Guignolra van szükségünk, de unjuk Guignolt mindig ugyanabban a ruhában. Most a dottore kosztümjében látjuk a legszívesebben.

Az új alak az ajkán megfagyott szellemes mosollyal, lancettájával, sőt egész nécessairejével együtt is jobban elszivelhető, mint elődei. Szavajárása műveltebb, beszéde okosabb, mint régebbi ismerőseinké. Nem tolja eszméit nyakunkra, s ha valamiben feszélyez, úgy azáltal teszi, hogy engedelemkérés nélkül kémlőleg vizsgálgat, Megtapogat, megvillanyoz, s aztán kijelenti, hogy betegek az idegeink, nekem is, önnek is, mindnyájunknak. Csoda, hogy eddig el nem pusztultunk bele. Nem ad tanácsokat, csak tényeket állapít meg. Nem törődik velünk, az egyén érdektelen előtte; csak

tényeket keres, minél több apró, világos kis tényt, kísérleteket téve mint a vegyész s új igazságok után járva, mint a filozóf. A színpad figurái közt szellemes értekezést tart a társadalom vibrációjáról, regényekben legörömelebb mutogatja a szerelem klinikáját, tudósok és bölcselek előtt szívesen beszél az új törvényeket jelző új kór-jelenségekről s ha verseket ír, szétszedi és elemzi fájdalmait, hogy valamit megtudjon általuk. (Emlékezzünk osak Rollinatra.) Egy kissé mindig affektál, de azért soha sem kiállhatatlan. Legkevésbé, mikor az irodalom-pszichológót játszsza. Ezek az orvosok a kritikusok közt nem valami jött-ment emberek. A kisujjukban is többet tudnak, mint a régi könyvamatőrök. Hozzájuk képest az őskorbeli lettrék, a szép rajongó papjai, minden tekintetben valóságos gyermekek. Azok legfőbb érdeme egy érzelem volt, egy misztikus vonzalom a művészihez, életük szeretkezés az irodalommal, magáért az irodalomért és az élvezetért, melyet nekik az nyújtott. Az új emberek más fából valók. Hidegek, mint maga a tudomány, melynek önző szeretői, míg elődeik a szépnek lángoló trubadúrjai voltak. Az irodalom nem céljuk, osak egy mező, melyen kutatásaiknak tér nyílik. Nem érdeklőket jobban, mint a társadalmi tudományok, vagy a statisztika s ha mégis vizsgálódásra készíti őket, csak annak tulajdonítható, hogy az irodalom tükörnek látszik, melyben a morális élet mindenféle természetű tünetei a legszembetűnőbben mutatkoznak. Mint-hogy eszközük éppen az általánosítás, nem zárkoznak egy irodalomba s nem táplálnak hazafias előítéletekét. Az alakot számításán kívül hagyják, a költőt megfosztják fényes szavaitól, mint vén Aeskuláp a szégyenkező fiatal női páciens ruháitól, és az egyes esetekben csak általánosabb tünetek jeleit keresve,

kapcsolatos okokat találnak s azok alapján kérlelhetetlen logikával állapítanak meg egy közbetegséget, mely ellen nem tudnak orvosságot.

Efféle orvos a kritikusok közt Bourget Pál,*) aki öt különleges eset, öt modern író lelki életéből következtetve, egy általános betegséget bizonyít ránk, melyben mindnyájan szenvedünk. Bizonyítja pedig ezt nem valami „ouvrage a longue haleine”-ben, hanem egy könnyű, látszólag egység nélküli, elegáns könyvben, melynek érdekelnie kell minden mai olvasót. Hogyne, mikor egy még alig ismert közös gyöngeségünkről van szó, mikor a boncoló asztalra feszített lelkek legkedvesebb Íróinké s mikor maga az értekező legkevésbé sem az utolsó ember.

Aki csak egy kissé szemügyre veszi a doktor urat, az első pillanatra láthatja, hogy egészen beleillik a *Nouvelle Revue* finom szalonjába. Tetőtől talpig modern ember, minden tekintetben „bien ganté et bien coiffé”. Szeretetre méltóan beszél mindenről, amire a szó kerül, mint aki járatos a politikában, ért a képzőművészetekhez, sokat utazott és teljesen a mai tudomány színvonalán áll. Ha jobban megismerjük, kitűnik, hogy nagyon helyén van a *Journal des Débats* kitűnő tudósainak és szépíróinak díszes társaságában is. Sok nyelvet és sok irodalmat ismer, nem olyan formán, mint az irodalmi „kőművesek”, — hogy a Taine szavát használjam — hanem amint az „építőmesterek” szokták azokat ismerni. Kitűnő szeme van: megtalálni a dolgokban a jellemzetest, világos feje: elrendezni az észlelt jelenségeket s különös adománya a kifejezésben: költői és mégis geometriailag szabatos alakot adni

*) Paul Bourget: *Essais de psychologie contemporaine.* (Baudelaire, Renan, Flaubert, Taine, Stendhal.) Paris, Lemerre, 1883.

érzéseinek, gondolatainak. Ilyen választékosan csak a választottak szólnak. Nem csodálnám, ha fiatal asszonyok rajonganának a doktor úrért. Ők azon sem akadnának fönn, hogy némelykor egy kissé keresetten képes és mesterkéltén költőieskedő, máskor meg nagyon is elvont és homályos, ámbár jóhiszeműen és nagyképűség nélkül. Néha valóban keztyűbe bujtatja a szavait, de legalább glaszé-keztyűbe.

Az, amit mond, kettős érdeket nyer a beszéd tárgya által. Az öt író, akiknek szája elé egymásután oda tartja tükrét, hogy annak elhomályosuló foltjairól leolvashassuk közös betegségüket, választott Íróink, akik mindannyian befolyással voltak képzeleteink, érzéseink alakulásaira. Ki ne ismerné Baudelairet? Ha más nem, az a kép, mely mindenünket megragadott tizenhét éves korunkban, *Don Juan aux enfers*, a Styxen átkelt és áldozataira hidegen, büszkén visszatekintő csábító képe felejthetlenné teszi előttünk. Amaz emberek közt is, akiknek életében az egyetlen kaland az volt, hogy a lépcsőn összeütköztök a mosónéjük lányával, sokan lesznek, akik kívülről tudják a Vámpírt:

Toi, qui comme un coup de couteau
 Dans mon coeur plaintif es entrée,
 Toi, qui forte oomimie un troupeau
 De démons, vins, folle et parée . . . etc.

s hevültek az abban égő démoni szenvedély lángjánál. Flaubert-t is mindenkinek ismernie és szeretnie kell, aki életében csak három regényt olvasott, hiszen *Bovary Emma* — e szegény női *Don Quijote* — történetét épp úgy fogják olvasni a jövő századbeli francia iskolák, mint ma a *Caractérist*, persze „ad usum Delphini” kiadásokban. És Renan? Ő a század szívéhez nőtt amaz antagonizmus által, melyben világos, kri-

tikus elméje és a rejtélyeshez szító, ideális lelkülete állottak és állanak egymással szemben. Vagy Taine? Akiiben, ha a tudós nem érdekel, érdekel a bölcslő, ha az sem, akkor a nép-pszichológ vagy a történetíró, az irodalombúvár vagy a műkritikus, de mindenesetre az író, aki elsősorban és mindenekfölött a szó legnagyobb művészei közül való. Ami Stendhált illeti, neki valóban joga van kettőzött figyelemre. Könyvei félszázados álmodat aludtak, de új életre keltek s a Dornröschen bennük rejtett örök fiatalságával ingerelnek, hogy foglalkozzunk velük „s helyrehozzuk egész nemzedékek mulasztását. „1880 táján fognak engem olvasni” — írta volt Balzacnak: s a világ most igazat adni kénytelen neki, aki annyi igazságot adott a világnak. Ez a csodás szellem, aki mint az arab regékben szokott történni, eleinte egy pár poros kötetbe volt elzárva, aztán kitörve azokból, hirtelen megnőtt s föléje kerekedve egykoron győztes vetélytársainak, melléje nőtt a század legnagyobb szellemeinek: csak most lett igazán modern, holtan is közelebb álló korunk lelkéhez, mint sokan a nagy élők közül.

Vagy talán nem is az eszmei rokonság, nem is a megalkotás ereje és művészete, amelyekkel láncolatát adták az általunk csak sejtett, de meg nem talált kapcsolatoknak, s világos és fényes alakban fejezték ki el nem rendezett, homályos képzeleteinket, hanem valami más az, ami egy titokszerű kapcsot hoz létre e nagy nevű „homme supérieur”-ök és névtelen olvasóik között? Talán valami egyéb ragad meg bennünket Baudelaireben, mint az az átszellemülten művészi természetű, finoman érzéki képzelem, mely a kedves boudoir-ját indus pagodává változtatja át, ahol homályos világnál rejtelmes illatok szállnak a légtérben s egy titokzatos kigyóbüvölő nő lejtő kábító tánczát ígézetéül sze-

gény, megittasult redingoteos kígyóknak? Egészen más, mondja doktor Bourget. Ő is, mint a többiek, egyéniségük varázsával csak békóban tartanak, ha már egyszer le tudtak kötni; ami e zseniális elmék rabjaivá tesz bennünket, az: betegségük. A kóranyag, mely bennök dült, minket is emészt s a közös szenvedés kapcsa hoz velők szorosabb összeköttetésbe.

Azért — így folyik a következtetés — ezek a kivételes, beteg szellemek nagyon veszedelmes lények az egészségesekre nézve. Minden varázsuk, csábító erejük csak szirénhang, mely vesztőkbe csalja a gyöngéket. Aki közelökbe kerül, elpusztul betegségök ragályától. — Nézzék önök azt a piros arcú fiatal embert — figyelmeztet orvosunk — aki, nem látva a lenyugvó nap gyöngéd fényét s nem hallva a közelében röpködő fiatal lányok boldog csicsergését, tanulóasztalára dőlve bújja a *Fleurs du mal-t*, vagy a Jézus életét: el fog veszni. Rövid időn intoxicálva lesz. Kérem: „intoxicálva”.

Látni való, ennek fele sem tréfa. Nem is sejtettük, hogy e könyvekben afféle szellemi bacillusok nyüzsgenek. Az ironia remegő kérdéssé sápad ajkunkon s megilletődve kérdezősködünk tovább az orvos úrtól. A ragályozást senki sem szereti. Amióta a Rambosson rengeteg könyvét elolvastuk (az „ideges jelenségekről”) s ebben bebizonyítva láttuk, hogy az ideg betegségei mennyire kontagiózusak, mindannyiszor megijedünk. ha valahol új ismeretséget kell kötnünk; vájjon nem ragad-e ránk egy kézszorítás által valami myosotis ossificains, vagy maga a szörnyűséges meningitis?! Oh, nekünk avatatlanoknak, roppant respektusunk van az orvosi tudomány iránt!

Bourget kitalálja legtermészetesebb kérdésünket s

második szavával megmondja, hogy a betegség, melyről beszél: a pesszimizmus.

Zavarba esünk. Ez is olyan szó, melynek nevében már sokan és sokszor vétkeztek. Csak két szó van, melylyel több visszaélést követtek el: a „reál” és az „ideál”. Ezekről már azt is olvastuk valahol, hogy nagy tévedés azt hinni, mintha a „reális” volna a „reál” s az „ideális” az „ideál”. Ellenkezőleg, az egyik a másik, és a másik az egyik. A „pesszimizmus”-sal még nem jutottunk ennyire, de bizonyos, hogy ha tízen összeállunk róla vitatkozni, nem leszünk ketten, akik ugyanegy dolgot értsünk alatta. Kérdezzünk meg egy bölcselkedőt, talán: „az élethez való akarat tagadását” fogja annak mondani, illő kivonatok kíséretében Hartmannból vagy Schopenhauerből. Említsük e szót egy hivatásból író előtt: „ah, igen — fog kiáltani örvendve — a század betegsége!” És szép tirádákat hallunk René, Manfréd et consortesről. Ha jó kedve van, be fogja bizonyítani, hogy Hamletet is a „század betegsége” ölte meg s mi cserében megkérdezzük, mit szól ahhoz az ötletünkhöz, hogy voltaképp az Apulejus arany szamarát is a század betegsége hajtotta a mágiára, mikor még tudnivágyó ifjú volt s nem sejtette köztudomású sorsát. Forduljunk egy világfihoz, mosolyogni fog. „Pesszimizmus — úgymond — szó, melyet a költők találtak ki. Azok, akik hivatásuknak tartják a dolgokat egyes részeikben burleszk arányokban nagyítani, ezzel a föllengős kifejezéssel említik azt a kellemetlen érzést, melyet mi közönséges emberek unalomnak mondunk.” Szorítsunk sarokba végül egy orvost, az majd ilyenformán búvik ki a felelet alól: „Pesszimizmus ugyanannyit jelent, mint idegesség, a nervusok egy gyöngeségét, túlizgatott beteges állapotát. Mindenki tudja, hogy ennek milyen befolyása van az

agyvelő működésére. A többi mind lári-fári. Nézze az a kis fiú, aki ott bedugja a fülét, hogy ne hallja a fűrészt-ráspolyozást, egy jövendő pesszimista. Byronka.” Bourget Pál, aki bölcselelő, író és világfi egy személyben, s aki emellett még az orvost is játszsza, nem adja e feleletek egyikét sem, sőt általában nem ad világos választ erre a legfontosabb kérdésre. Kétségen kívül sokat foglalkozik magyarázatával, de úgy látszik, ez az ördögös szó neki sem egyetlen fogalom kifejezésére szolgál. Mint a katolikus dogmatikát, hol szorosabb, hol tágabb értelemben kell venni, hogy megért-hessük. Bourget valószínűleg valamely rejtelmes aeont képzel alatta, mely mindig más-más alakba öltözik: Baudelaire előtt Mephisto selyem köpenyével, keztyűsen jelenik meg, kezében arany billikommal, melyben tűznyelvű xeresi és bódító mákony keverednek; a croisseti remetét ellenben a pusztai szent Antal hiányos kosztümjében kísérti. Legalább a megszállottakon egészen más és más természetű hatások mutatkoznak. Bourget apróra elemzi e hatásokat, de adós marad annak megfejtésével, mi teszi a misztikus aeon lényegét. Hogy a könyv hangulatában maradjunk: a kórtünetek felsorolása kiszorítja annak a magyarázatát, mennyiben azonos eredetűek és természetűek ezek az oly különböző jelekben nyilvánuló lelki betegségek. Öt különböző bajról van szó, mely egyik sem hasonlít a másikhoz, de mindegyik rokon valamiben egy hatodikhoz, amelyről csak a sorok között olvashatni. Ez magának Bourgetnak a „pesszimizmus”-a. A sok közül ezt lehet a legkomolyabban venni, noha Bourget a tárgyilagosság finom leplével takargatja. Akármilyen feketéknek írja is le a dolgokat, nem akarja bevallani, hogy fekete üvegen át szemlélődve értekezik róluk. Még könyve resuméjében is kitér a határozott színvallás elől:

„Vizsgáltam egy költőt, Baudelairet; egy történetíró, Renant; egy regényíró, Flaubert-t: egy bölcselőt, Tainet; épen most jutottam végére egy szövevényes elméjű művész vizsgálatának, amelyikben a kritikus és a képzelmi író a legszorosabban egyesülnek, és ennél az öt nagy franciánál ugyanarra az általános semmiségtől megundorodott filozófiára találtam. Ez a filozófia, mely érzéki és romlott Baudelairenél, megfínomított s kissé föllengős Reniannál, tudatos és fölháborodott Flaubertnél, szintén tudatos, de egyszersmind lemondó Tainenél, épp oly sötét, de bátrabb a *Rouge et le Noir* írójánál. Igazat kell-e adnunk e rémületes csömörnek, melyet a legmagasztosabb elmék éreznek az élet hiába való erőlködéseivel szemben? És az ember a művelődés által valóban nem ért-e el egyebet, mint hogy bonyolultabbá tette barbárságát és raffinálta nyomorát? Azt hiszem, hogy azok kortársaim közül, akiket e problémák foglalkoztatnak, éppen úgy, mint én, majd fájdalmas, majd hittől és reménytől áthatott fölkiáltással válaszolnak erre az aggasztó kérdésre. Az már megoldás, ha valaki, mint Beyle, körülövezi lelkét s a kétely rossz érzéseinek ellenébe állítja egy oly embernek férfias erélyét, aki látja végzete sötét örvényét, aki nem tudja, mit rejt ez az örvény és aki nem fél.”

Ez a mesterien szerkesztett, nagy szókkal keveset mondó végszó csaknem kitalálni engedi, amit a könyv eddig is hallgatag elárult, hogy maga Bourget is meg van támadva a betegségtől, melytől óva int. Annál rosszabb rá s annál jobb ránk, olvasóira nézve, ha szubjektív érzései segítségére voltak megfigyeléseinek. Kezdjük érteni és ismerni a „pirosarcú fiatal embert”, aki ahelyett, hogy üde kis lánykáknak udvarolna, e poros könyvekből szívja az édes mérget. És ha az epi-

lógusból felénk sugárzó kevés világnál újra nézzük és egymáshoz hasonlítjuk a meglepő és szellemes ötleteket, melyekkel a szerző bennünket meghajigált, s melyek, miután kezünkben kisiklottak, most körülöttünk szét-szórta hevernek, kezd derengeni előttünk végre az is, mi lehet az az „általános semmiségtől való megcsömörlés”, amely mindnyájunkat fenyeget, ha a veszedelmes könyvek egyikét-másikat kezünkbe vesszük. Valóban, újra meg kell szerkesztenünk magunkban a Bourget zseniális, de konfuzus könyvét, hogy tisztán felállíthassuk az alapvető igazságot, melyre szükségünk van. Lehetetlen belőle egyetlen passzust idézni, melyben a könyv eszméjét összpontosítva találhatnánk. Álljon itt egy pár szó a sokat említett baj eredetéről s egy gondolatsor annak hatásáról, amint azt az egész könyvből kivehettük.

Mindnyájan vallásos, legtöbben katolikus nevelésben részesültünk. A benyomás, melyet e nevelés ránk tett, minden bizonynyal elhatározó volt életünkre. A szellemi világ megismerése, bármiképp talált is az bennünket, nyomot hagyott lelkünkben. Kétféle eset szokott bekövetkezni. Vagy alkalmas anyagok voltunk e revelációhoz, vagy nem. Ha természetünk a misztikusra hajló, lelkünk, midőn hisz, nem elégszik meg egy eszmében való hittel. Látjuk az Istent. Nem szó, nem jelkép, nem elvont fogalom az ránk nézve, hanem valóságos lény, melynek társaságában úgy élünk, mint egy atyával, aki minket szeret, ismer és megért. Ez az illúzió oly édes és oly erős, hogy ha egyszer eltűnt, nem lehet azt alsóbbrendű, kevésbé intenzív képzetekkel helyettesíteni. Aki a mákony mámorát megismerte, annak a bor hitvány, émelyítő. És amidőn lépést tartunk századunkkal, megfosztjuk magunkat e kedves képzetektől; lelkünk sérülést szenved, melyen át elillan

minden gyönyör. A másik eset nem jobb emennél. Lehet, hogy a szellemi világot kevésbé fogékony lélekkel ismertük meg. Hittünk Istenben ifjúságunkban, de sohasem éreztük azt élőnek és személynek. Kielégített bennünket egy hit az eszmékben, elvont hit, mely mindenféle átalakulásra hajlandó. Csak dogma kellett, nem látomány. Első hitünket könnyen helyettesítjük más hittel; egyikünk hisz a szabadságban, másikunk a társadalmi rendben; ez a forradalomban, az a tudományban. Ezeket azonban sokkal hamarabb elveszítjük, mint amazt a másikat, amelynek gyökerei a legmélyebbre hatoltak bennünk. S amint a sok foghúzás fogfájással, ez a sok hitcsere bizonyos fájdalommal jár, melyet rendszeren általános melancholia követ.

Láthatni, Bourget, mint jó körökben forgó ember, igen értelmesen kacérkodik a vallásos eszmékkal. Mindig tetszett nekünk ez az úrias, Ízléses, vallásbeli beruházkodás, amely távolról sem hasonlít ama jó papok naiv rajongásához, akiktől a magasztos eszmevilágot megismerni tanultuk. Jól berendezett embernek van vallása, amint van kényelmes lakása, lovai és ismeret-sége a balletben. Mert illik, hogy minden legyen, amire kényelmi tekintetből szüksége van. Bourget Pál úgy találja, hogy vallás nélkül kellemetlenül érezzük magunkat; s az ő szellemes ajánlatára bizonyynyal sokan fogják e nélkülözhetetlen kényelmi szert megszerezni. Ne szóljunk bele; a vallás még akkor is tiszteletre méltó előttünk, ha valaki házi bútornak használja is.

De egyszersmind fölébred a kérdés, hogy ha a vallástalanság nemcsak a mi századunk bűne — ettől az elmélettől Bourget még igen távol van — miért nyilatkozik a baj éppen a mi korunkban oly pregnánsul, miért halványítja el éppen a mi időnk arculatát?

Lapozgassunk; a Bourget könyve erre is igyekezik megfelelni.

A pesszimizmus e szerint mindig titkos féregként rágódott a társadalmak gyökerén. Hogy mégis ez a „finom szörny” soha sem tátozta nyomorát erélyesebben, mint a mi századunk irodalmában, akkor, mikor az életnek annyi föltétele tökéletesedik, annak nem lehet egyéb oka, mint maga ez a tökéletesedés, mely úgy elkényezteti lelkünket, hogy azt képtelenné teszi a boldogságra. Azok, akik hisznek a haladásban, nem akarták észre venni kényelmesebb létünk és teljesebb neveltetésünk e rémitő váltságdíját. Irodalmunk elsötétedésében korunk társadalmi rázkódtatásainak múló hatását látták. Sokkal inkább valószínű, hogy ez a melancholia kikerülhetetlen következménye annak az ellentétnek, mely a civilizáció szülte vágyak s a külső okok valósága közt áll be, annyival inkább, mert Európa egyik végétől a másikig a modern társadalom ennek a melancholiának ugyanazokat a lényegükben megegyező s csak a fajok szerint egyes árnyalatokban különböző jeleit mutatja. Általános elteltség e világ elégtelenségeivel szemben lázítja föl a szlávokat, a germánokat és latinokat, s nyilvánul az elsőknél a nihilizmusban, amazoknál a pesszimizmusban, emezeknél a névrose különféle, rendkívüli nemeiben. A szentpétervári összeesküvők gyilkos dühe, Schopenhauer könyvei, a kommün őrzőgyűjtogatásai s a naturalista regényírók böszült embergyűlölete — az élet megtagadásának ugyanazt a szellemét tüntetik föl, mely minden nap jobban elhomályosítja a nyugati civilizációt. Kétségen kívül távol vagyunk a planéta öngyilkosságától, a kétségbeesés theoretikusainak legfőbb vágjától. De lassan s biztosan növekszik a hit a természet nagy banqueroutejában, mely úgy látszik, a huszadik század

szomorú hite lesz, ha a tudomány vagy valamely barbár betörés meg nem menti a nagyon elgondolkozott emberiséget a maga gondolatának fáradságától.

Tehát a vágyak és a kielégítés hiánya, a rohanás a tűnő perez után, amelynek azt mondhassuk: „maradj, oly szép vagy!” — egy szóval, a régi dal. Íme, hét mérföldes csizmákban járva is az országútra lehet tévedni.

Ez a sokat borzasztott pesszimizmus tehát nem valami új ragály, hanem az öreg, jó szolid betegség, amely már félszázaddal ezelőtt kidühöngte magát. Anyyira, hogy ha korunk irodalmának egyik legjelentősebb karakterisztikonját keresnők, azt vélnők, hogy éppen e pesszimizmus elleni visszahatásban találhatjuk föl legkönnyebben. Sőt erős a hitünk, hogy az, ami Stendhalt ma oly közel hozza szíveinkhez, első sorban éppen az, hogy ama beteges áramlatban is meg tudta óvni lelki egészségét. Átjárhatatlan iróniával vette körül magát!

Valóban, se Beyle Henrikről, se (talán Baude-
laint kivéve) a többi négy Íróról el nem hiteti Bourget, hogy olyan komolyan megtámadta volna őket a „század baja”, mint amilyen szépen kiszínezve előadja. De legkevésbé Beyleről. Az öt író közül talán ő — a leghosszabb idő óta halott — áll legközelebb korunkhoz szellemének irányánál és természeténél fogva. Könyvei, ellentétben azokkal a híres munkákkal, melyek rövid ideig királyi ünnepeltetést élnek, míg egyik napról a másikra megvénülve ébrednek föl, mint a szép Pécopin, most élnek másodvirágzásukat. Nemcsak azért, mert Taine egy egész iskolát nevelt föl abban a hitben, mely Stendhalt a század legnagyobb psychologjának vallja, s talán azért sem, mert a regényben — figyelmen kívül hagyva e helyt

az artisztikus tekinteteket — a legnagyobbat alkotta meg, amire a század képes volt. (A legnagyobb értelmi erők a képzelmi világban az ő teremtményei; hősei éppen oly zseniálisak, éppen úgy rendelkeznek a mély lelki látással s elemző hatalommal, mint ő maga.) A világ újra előveszi könyveit, mert miután átszenvedte a sensualismust és az eclecticismust (és még egyéb izmus-okat is, köztük a Bourget kedves pesszimizmusát) fölemelkedett ahhoz a racionalizmus rostáján átszűrt pozitív filozófiához, melyet egy jövődöbeli Helvetiusba oltott Gomte fog rendszerbe önteni s melyet Beyle előre látott s alkalmazott.

Ennek a páratlanul világos, tiszta főnek éppen a rendkívüli éleslátásával velejárt egy rendkívül ritka sajátság, melyet soha sem méltányolt; eléggé késő bámulói sem, akik róla képet adni megkísértették. Lelki egyensúlyát értem. Azt a ruganyosságot, melylyel fölül tudott emelkedni az elméje előtt összeütköző ellentéteken — azt a készséget, melylyel mélyére nyúlt az igazságnak, nem félve, hogy megsérti önnön előítéleteit, érzéseit, — azt a bátorságot, melylyel föl hagyta a céltalan küzdelmet, — iróniáját, melylyel hidegen bírálni tudta olyan érzéseit, amilyenek a gyöngébbeknek életébe kerülnek. Ha valaki, úgy bizonyára ő ment volt ama hányattatástól, amelyet, legyen az bármily természetű, a pesszimizmus fogalma kifejez. Nyugodt szellem volt. Úgy látszik, Bourget is érezte ezt, midőn megjegyezte a különbséget közte és Byron közt, „akinek hasztalan küzdéseitől Stendhal vele született finomsága s még inkább átható elemző ereje által meg volt óva”. így hát bátran olvashatják fiatal embereink a *Rouge et le Noir-t*, még nem ég Ucalegon.

(1884.)

KEZTYÚS KEZŰ ÍRÓK.

— *Bourget és Feuillet.* —

A nyolczvanas évek elején egyszerre nagyon sokat kezdtek beszélni Stendhalról. A remek essai után, melyben Taine a legnagyobb írói dicsőséget vindikálta neki, bálványává lett az *egész* fiatal Franciaországnak. Szóba hozták Augier Emil, a *Fourchambault-család* híres szerzője előtt is. „Hagyjanak nekem békét — dörögött Augier — azzal a *szomorú disznó-val*... Később, mikor arról volt szó, hogy Balzac-nak szobrot kell emelni, ugyanezzel az okádással tagadta meg az aláírást. „Balzac — szólt kategoricze — csak egy szomorú disznó volt.” S végre, mikor a Vitel-díjat, a francia akadémia legnagyobb jutalmát, Paul Bourget-nak adták ki, a következetes drámaíró ismét ezzel a kritikával kísérte votum separatum-át. „Bourget — szólt — csak egy szomorú disznó”. Nagyon megkedvelte az öreg úr ezt a pittoreszk mondást.

(S mily fátum! Ennek az elvszilárd halhatatlannak a legelső utódja az akadémiaiban: Freycinet lett. a nagy opportunist!)

Nem mondhatni, mintha ez az en masse ítélet nem volna fellebbezhetetlen. Sőt, hogy a kritikának ebben a népszerű stílusában maradjunk, inkább azt lehetne mon-

dani, hogy Bourget szomorú ugyan, de éppenséggel nem disznó, hogy Balzac talán disznó volt (ha igen, akkor mindenesetre: vadkan), de egy cseppet sem volt szomorú, s hogy végre Stendhalt elmondhatjuk akárminek, csak szomorúnak és disznónak nem. Hanem hát a kritika szabad és független, különösen az akadémiai.

Stendhal-nak és Balzac-nak most már mindegy is, hogy mit mondanak róluk. De Bourgetnak nem mindegy. S ez a vád ki is hozta a sodrából. Nem mintha nem volna hozzászokva az apró kötődésekhez. Mert bár az ifjabb Dumas óta nem volt példa gyorsabb irodalmi karrierre, mint aminőt az újabbról francia irodalomnak ez az enfant gâté-ja csinált: nemcsak a magasztalásokból vette ki a részét, hanem a túsúrássokból is. A könnyedebb irodalmi enyelgésekhez tehát hozzá szokhatott. De ez a kritika kissé erős volt. S tán még érzékenyebben érintette Bourget-t, mint az a másik kritika, mely a *Mensonges* egy jelentéktelennek látszó passzusát vette célba.

A *Mensonges* ugyanis valóságos elragadtatásba ejtette a kritikusokat. Csak a Figaro egyik névtelen olvasónője tett egy gonosz megjegyzést a regény hősnőjének, Madame de Moraines-nek a fűzőjére. Ha Bourget úr azt hiszi — így hangzott a kegyetlen kritika — hogy egy hölgy, aki a Faubourg-Saint-Germain világához tartozik, képes magára venni — fekete selyemfűzőt (ilyet dob le magáról Moraines-né asszony a *Mensonges-ban*) akkor Bourget úr soha, egyetlen egy mondaine-t se látott — fűzőben.

A megjegyzés kemény volt. Az elegáns világ erkölcsének ez új Taine-jéről, a nagyvilági léha és szomorú szerelmek éles szavú kritikusáról a legkevesebb, amit föl kell tételni, az, hogy élt és tapasztalt. A

Cruelle Énigme, a *Crime d'amour* és a *Mensonges* épp úgy föltételezik a gáláns multat, mint az *Essais de psychologie contemporaine* az École Normale-t. S azt mindenki tudta, hogy az *Essais* sikere óta az egyszerű vidéki tanár fia mindennapi vendég lett a Faubourg-Saint-Germainben. Se külsőre, se szellemre, se modorra nem maradt mögötte a Desforges báróknak. Epp olyan marquis-vá lett, mint akármelyik, amelyik ott született. S ha volt benne valami hiba, úgy ez nem lehetett egyéb, mint hogy nagyon is tökéletes marquis volt. Az igazi marquis-k nem tökéletesek.

Az a „fűző”-megjegyzés tehát nem érinthette kellemesen. De ez se hozta ki a sodrából annyira (mert akkor hallgatott), mint az Augier mot-ja, melyet a *Physiologie de l'cnour modeme-ben* felpanaszol. Persze, az obszczenitás vádja kétszeresen fájhat annak, akinek egész életében csak egy határozott eszménye volt: a Választékosság, s aki akkor, amikor ezt a kritikát mondják róla, egy milliomos és igen jó házból való kis-asszony nak a vőlegénye.

Annyira bántotta ez a vád, hogy mikor mint ifju házas a *Physiologie-ban* egyszer s mindenkorra átadta szerelmi tapasztalatainak apró eredményeit az olvasóközönségnek* (mint ahogy más ember elégeti a szerelmes leveleit): jónak látja az Augier mot-jára (bár diszkrét és rejtett formában) egy vallomást tenni. E vallomás szerint az Augier vádja annál igazságtalább, mert ő, ha könyveiben merész szavú is, a valóságban tiszta életű.

Ez a vallomás annál érdekesebb, mert nem egyetlen a maga nemében. Zola ugyanezzel dicsekedett.

*) *Physiologie de l'amour modémé*. Fragments posihumas d'un ouvrage de Ciaude Laitföher recueillis et publiés par *Paul Bourget*, son exécuteur testamentaire. Paris, Lemerre, 1891.

Flaubert úgy élt, mint Szent Antal. Renant koronkint „csak az tette álmatlanná, hogy nincs semmi megbánni valója, semmi kedves ki, vétke, amire nem is olyan rosszul esnék visszaemlékezni” ... Folytatni lehetne egészen Antoine-ig, a *Théâtre Libre* igazgatójáig, aki olyan színházakat követelt, ahol a színésznőt, ha nem él tiszta *életet*, az igazgató simpliciter elkergeti... Amire még Paphnucius, az alexandriai anachoréta se mert volna gondolni.

Mindenesetre jellemző, hogy a *fin de siècle* irodalmát, mely a „merészség”-eket illetőleg elment a legutolsó határokig, olyanoknak köszönjük, akiknek a konfessziói a csúfondáros kávéházi nótát juttatják eszünkbe: „Jesszesz, jesszesz, so solid!” Bezzeg a romantikusok, akik nagy eszmék felhőin lovagoltak, egészen másképp szórakoztak entre eux, mint a bűn mai vizionáriusai. Maximé Du Camp egyik könyvében (*Théophile Gautier*) érdekes eseteket beszél el arról, hogy miképpen mulattak az író-emberek e század első felében. Alton-Shée meg még egy páran — írja Maximé Du Camp — mindig azon törték a fejüket, hogyan rökönnyítsék meg a bourgeois-t. Egy szép este fekete dominóba öltözött hölgy gyei állítottak be a Variétés álarczos báljára. A quadrille megkezdődött, a fekete dominó helyet foglalt a colonne-ban, s a tánczosok, akik közt számos „Ifjú Franciaország” volt, járták javában. Egyszerre a fekete dominó kivált a többi közül, lelökte magáról a fekete dominót s a következő pillanatban olyan kosztümben állt a báméskodó bourgeois-k között, mint amilyet Éva viselhetett, a fügefalevél divat előtt. A rendőrök túlságosnak találták a kiállítást; el akarták csípni a hölgyet, de az Ifjú Franciaország kiverte őket a teremből s tovább tánczoltak, míg egy egész rendőrcsapat nem érkezett, a

mikor aztán a hölgyet visszabujtatták dominójába, s kicsempészték a színházból. Akkoriban így értették az irodalmi életet. S mellesleg főséges témákon gondolkoztak.

A *fin de siècle* írók (ezt a kifejezést, mely azóta banálissá lett, tudvalevőleg Bourget találta ki) ha könyvekben merészek is, mindenesetre hivatkozhatnak rá, hogy úgy könyvekben, mint a valóságban, komolyabban veszik az életet, mint elődeik. Ha szabadszájúak, ebben csak az egyházatyákhoz hasonlítanak. És őszintébbek is elődeiknél. Nem hallgatják el ama morális kérdéseket, amelyek bizonyára minden civilizáltabb embert nyugtalanítanak, de amelyekről, hogy említés ne történjék, ősi konvenczió. A mindenütt ismeretes sebeket, az általános nagy nyomorúságukat, melyeket a régi írók képzeljük meggyerő játékaival felejtetni igyekeztek, emezek feltárják s a közös bajoknak a therapeutikáján törik a fejüket, noha ők maguk tán még az egészségesebbek közül valók.

A Bourget komolysága és őszintesége sokkal kétségtelenebb, semhogy az Augier gyakran használt ötlete vele szemben igazolható volna. Már csak azért is, mert Bourget, amily komoly, épp oly illedelmes, s ha őszinte, őszinteségét nem mondhatni olyan meztelennek, mint a naturalisták némely revelációit.

A *Physiologie de l'amour moderne*-ben, mely legintimusabb gondolatait tartalmazza, nem ő maga beszél, hanem egyik alakját, a *Mensonges*-beli Claude Larchert beszélteni. A *Mensonges* olvasói emlékeznek, hogy René de Vincinek, a regény hősének, kinek Madame de Moraines-vel való szerencsétlen szerelmi története a regénynek főtárgya, van egy idősebb jó barátja, akinek a neve Claude Larcher. Ez a Claude a *Mensonges*-ban egy Colette Rigaud nevű kis színész-

nőbe szerelmes; Colette szereti is Larchert a maga módja szerint, ami azonban nem akadályozza benne, hogy füvei-fával megcsalja. Claude szabadulni akar e gyötrelmes szerelemtől, de hiába; a vízitündér egyet simít a jó Harold Harfagar király homlokán és Harold Harfagar király ismét békésen ül a tengerfenéken.

A *Physiologie-ban* Bourget úgy szerepel, mint ennek a Claude Larchernek a végrendeleti végrehajtója és kiadója. Nem rejtőzik el, hanem elburkolózik. Ami ízlésre vall. Mert ha egy-egy szót túlságosan bizalmasnak kellene tartanunk, nem tehetnők érte felelőssé az író magát, hanem csak az alakot, akit beszéltet.

S Bourget mindvégig megmarad ebben a fikcióban. A *Mensonges* Larcher-je szól e könyv lapjairól, akinek a szava sokban különböző a Bourget szavától. Bourget regényeinek előadásában mindig megőrzi, a filozóf közömbösségét, Claude Larcher-ban sok a keserűség és az öngúny, sőt van némi póz is.

De akár Claude Larcher, akár Bourget a beszélő, annyi bizonyos, hogy e gondolatokban temérdek finomság van. Bámulatós megfigyelések, melyeket egy hasonlíthatatlan stilista ad elő. Ne tessék e könyvben egy nagy ideát keresni (e könyv vezérlő ideáját mindenki könyv nélkül tudja) s még kevésbé azokat az axiómákat, melyek kerek, rövid és fordultatos alakban semmit sem mondanak. Nem egy „bölcsh mondás”-gyártó könyve ez, hanem egy filozófusé, aki melleleg költő is.

*

Bourgetnak a *Barricade-ig* sok nagy sikerben volt része. De sikereit a *Mensonges* és a *Physiologie de l'amour moderne* után csak szaporíthatta, már nem növelhette. A *Mensonges* és a *Physiologie* megjelené-

sének idején volt a legdivatosabb; minden alakja közül irodalmi alteregojának, Claude Larchernek sikerült a legtöbbet beszéltetnie magáról. És — különös találkozása az irodalmi elmúlásnak meg az egész élet elmúlásának! — Feuillet Octave, akit Bourget szorított ki az előkelő világ kegyéből, éppen az nap halt meg, amikor a *Physiologie* megjelent s az egyszerre sokat emlegetett Claude Larcher a maga elméletével, elmés paradoxonaival, s egész szerelmi filozófiájával előzönlötte a, párisi könyvkereskedők és bukinisták kirakatait. Feuillet hetvennyolcz éves korában halt meg s a halálával nagy szenvedésekből szabadult ki. Amióta fia, akit valósággal bálványozott, hirtelen meghalt, a testen-lélekben megtört öreg író folyton betegeskedett; s életének ebben a szomorú, végső időszakában meg kellett érnie hajdani dicsőségének tökéletes elhalványulását is. Új emberek törtek örökébe, s az elegáns világ agguló moralistáját, aki egykor versenytárs nélkül állott, kiszorították az olvasó közönség kegyéből ifjú jövevények, hidegebb, tudós arczczal okoskodó analízálók, akik inkább meg tudtak felelni az új idők Ízlésének. Feuillet sokáig élt, s élete utolsó évtizedeiben a világ sora nagyot változott, ő, akinek *Camors nak.* a második császárság idejében (a Feydeau *Fannyjával*) hallatlan realitás számba ment, csak mint a *Szegény ifjú* legendárius szerzője, mint az elvirágzott idealista írás-mód utolsó képviselője éledélt az új, idegen generáció közepett. Presztízse nagyot hanyatlott; egykori kísérleteit a realitásra élesen kritizálták; *Camors úr*-ban, *Júlia Tréceur*-ben, meg a többi újabb stílus regényében „a vitriolnak és az opopanaxnak olyan furcsa keverékét” találták, mely egy cseppet sem volt Ínyére a körülötte egyre növekedő kritikus generációnak. Csak azok az olvasói maradtak

hívek hozzá, akik régebben is a romantikust, a *Szegény ifjú* érzelmes íróját szerették benne. Mert iskolák jönnek, iskolák múlnak, de ennek az ízlésnek, mely előszeretettel keresi az érzelmes, a megindító, a gyöngéd és nemes vonásokat, ha kell, az irreálisban is: ennek az Ízlésnek mindig lesznek és pedig állhatatos hívei. Az irreális iránti érzéket mindnyájan ott hordjuk lelkünk mélyén; s mindig lesznek naiv és gyöngéd lelkek, akik a költészetben nem keresnek egyebet, mint épp ama vigasztalást, melyet csak az irreális adhat meg az embernek. Mindnyájan az illúziók Don Quijotei vagyunk. S az illúziók tündére az újabb írók közül senkinek a hívására sem jelent meg oly készségesen, oly gyakran, oly fényes öltözetben, mint éppen a *Szegény ifjú* költőjének. A lovagiasságnak és a kötelesség-érzetnek egész kódexét össze lehet állítani a Feuillet regényeiből; a vallásos, a finom, a gyöngéd és a lángoló érzelmeket, ezeket a fájdalom, oly ritka, de egyszersmind oly szép érzéseket a modern regényirodalomban Feuillet szólaltatta meg a legékesebben, a legmelegebb s legszínesebb szavakkal. Az előkelj világ rajzolója volt; hőseiül csak keztyűs kezű embereket választott; a Faubourg-Saint-Germain-nek s Eugénia császárné udvarának írt; de az elegáns világban, melyet képzelme kreált, mely a valóságban tán sohase létezett, s mely kicsinyes választékosságaival a mai kritikus szemek előtt tán avultas ízlésűnek tűnik fel: ebben a képzelt világban a kicsiny emberek tán még jobban gyönyörködtek, mint azok, akiknek első sorban szólott. Leányának szólott, hogy menyé is értsen belőle, és menyé valóban még inkább megértette, mint a leánya. A *Szegény ifjú története* csak a francia közönség kezén több mint egy millió példányban forog. S lefordították minden európai nyelvre; még ázsiai nyelveken is megjelent e

könyv. Későbbi regényei közül csak a materializmus ellen írt *Camors úr* közelítette meg a *Szegény ifjú* sikerét. De nagyon tetszettek: a vallásos irányú *Szibill története* is, meg a nagyvilági házasság kérdését tárgyaló regényei, melyek a következő sorrendben jelentek meg: *A kis grófnő*, *Trécoeur Júlia*, *Fülöp szerelme*. *Egy nő naplója*, *Nagyvilági házasság*, *Egy párisi nő története*, *Az özvegy*, *A halott*. Ez elbeszéléseknek egyik legnagyobb érdekességét drámaiságuk teszi; s valóban Feuillet mint drámaíró is az elsők sorába tartozik. A *Szegény ifjú-n* kívül, mely csak színre alkalmazása híres regényének, a következő színművei arattak sikert: *A fehér hajsza*, *A kísértés*, *Az erdő szépe*, *Julin*, *A sphynx*, *Egy párisi regény* és főképp *Montjoye*. Fia halála után megfogadta, hogy nem ír többet. De ez csak „Serment d'artiste” volt, két évvel később megírta az *Honneur d'artiste-ot*. Ebben már alig lehet ráismerni. Tovább élt, mint ameddig zsenijében tartott, de régi kitűnő munkái még sokáig fogják gyönyörködtetni a gyöngéd és érzelmes lelkeket.

BASHKIRTSEFF MÁRTA

I.

Bashkirtseff Mária 1884 október 31-én halt meg, huszonnégyéves korában. Néhány festmény és pasztell maradt utána, meg egy íráscsomó, melyet azóta publikáltak. Az íráscsomó két kötetnyi naplót és egy kötetre való levelezést tartalmazott. A naplót 1888-ban tették közzé; a levelek*) csak 1891-ben jelentek meg.

Ezek a posthumus munkák bizonyára vékonyka irodalmi podgyászt alkotnak. Egy kisleányos napló, meg egy halmaz kisleányos levél nem szoktak ama dolgok közé tartozni, amelyek az irodalmi halhatatlanságra aspirálnak. Amint hogy általában azok, akik huszonnegyedik évük betöltése előtt, tehát abban a korban halnak el, amikor még Nagy Sándor sem tett semmit a halhatatlanságra, még ha lírikusoknak születtek is, nem igen tarthatnak rá számot, hogy hosszú ideig fognak élni az emberek emlékezetében.

És mindamellet úgy tetszik nekem, hogy ama rengeteg sok nyomtatvány között, melyet két világrész megszámlálhatatlan gépe napról-napra produkál, csak igen kevésnek van annyi chaince-a a maradandóságra,

*) Lettres de Marie Bashkirtseff. Paris, Charpentier, 1891.

mint a Bashkirtseff Mária irományainak. Úgy hiszem, hogy ezeknek az intimitásoknak még akkor is lesznek olvasói, mikor már a világ régen nem érdeklődik ama dolgok legtöbbször iránt, melyek bennünket mai napság passzionálnak.

Pedig e napló és e levelek írója bizonyára nem ilyen ambícióval vetette papírra futó benyomásait. A XVIII. századbeli mémoire-irodalom, a Madame d'Epinay vagy a Lespinlasse kisasszony levelei és e seb-tében firkált naplójegyzetek vagy telegramm-stílusban írt billet-k között ne tessék keresni semmi rokonságot. A tizenharmadik században a napló és a levél igen tekintélyes irodalmi műfajok voltak. Exprés írták őket, nem annyira a címzettnek, mint inkább az utókornak. A levelezés részét tette a társaséletnek. A korrespondenciák témája egy egész végtelenség volt. A levélíró filozofált, vitatkozott a materiális és a társadalmi lét nagy kérdéseiről, megbeszélte a nap eseményeit, jellemezni igyekezett a szomszédját, a barátjait, egész környezetét: szóval irt, de omnibus et quibusdam aliis, a lehető legszabadabb formában, de a lehető legnagyobb irodalmi becsvágygal. Ma már, ebben az értelemben, senki sem ír leveleket. Senki sem ír az utókornak; sőt nem igen írunk a hozzánk tartozóknak sem. Nem élünk olyan csendesen, előkelően és kényelmesen, mint a múlt században élt a társaság; sietve élünk s nem érünk rá értekezni a leveleinkben; leveleinkben csak a legszükségesebbre, a tudatni vagy a kérdezni valóra szorítkozunk. És ehez képest a levelezés nem irodalmi aréna többé, ahol az emberek mutogatják magukat, hanem afféle szellemi budoár, ahol elárulnak egyet-mást a lelkükből kíváncsi, idegen szemek előtt. S a mai levelekben nincs egyéb tanulmányozni való, mint egy-egy emberi lélek, a levélíró énje; mivel hogy az „én”

oly csodás, szerénytelen valami, mely örökkön elárulja, örökkön karakterizálja magát a telegramm-stílus szövegénységében is.

A Bashkirtseff Mária levelei olyannyira *fin de siècle* irományok, hogy a mi időnk leveleinek ez a közös vonása szinte ríkító rajtuk. Nincs e levelekben semmi irodalmárkodás; semmi a szép szellemek és a galéria számára. E levelek, az elsőtől az utolsóig, csupa intimitások. De éppen ebben áll nagy értékük. Mert az az én, mely az előttünk levő intimitásokban megnyilatkozik, olyannyira nem közönséges, olyan elsőrangú, prima klasszis ón, a közlések pedig oly őszinték és olyan mélységesen intímusak, hogy a képzelhető legbecesebb anyagot szolgáltatják annak a jövő századbeli curieuxmék — a más idők más fából faragott emberének — aki majdan érdeklődni fog az iránt, hogy: mik voltak ama legtitkosabb érzések és gondolatok, amelyek a mi időnk emberét nyugtalanították, gyötörték, vizsgálták és álmokba ringatták?

Bizonyos, hogy a jövő olvasóit a mi milliárd nyomtatványunkból csak ez az egy dolog fogja érdekelni. És bár a találgatás, hogy az idő rostáját mely irodalmi művek fogják kiállani, pusztá játék is: a föltevés, hogy a maradandóságra első sorban a lélek intimitásaiban leggazdagabb munkák tarthatnak számot, nem egészen alaptalan. Végre is, álmainkban megláthatjuk már a jövőnek ezt a titokzatos emberét. Előre tudhatjuk róla, hogy Ohmét György urnák a regényei, melyek sokáig millió és millió példányban forogtak közkezen, épp oly kevésbé fogják őt intriguálni, mint ahogy bennünket nem csábítanak Richardsonnak az erényes szolgálóról és más erényes lényekről írt elbeszélései. Elképzelhetjük, hogy igazságtalan lesz, amint mi igazságtalanok vagyunk; hogy az egész Buckle-ben csak

egy zseniális paradoxont fog találni; hogy túlteszi magát rajta, amint mi túltettük magunkat például Montesquieu-n. Sejthetjük, hogy igen tudós lesz; hogy iskolás gyerek korában többet fog tudni, mint amennyit Darwin tudott; s hogy a *Fajok eredetét* útszélinek fogja találni, amint mi útszélinek találjuk Diderot-t. De kitalálhatjuk róla azt is, hogy az elmúlt korszak embere, legmélységesebb vágyaival, szenvedéseivel és apró gyönyörűségeivel egyetemben épp úgy fogja érdekelni, mint érdekelt bennünket az emberiség történetében minden határáig, a troglodittól kezdve a szalonok emberéig. Mert valószínű ugyan, hogy bölcsőbb, tudósabb és jobb lesz nálunk, de egyben hasonlatos lesz hozzánk. A misztikusnak — varázsa lesz rá is. S mióta az ember gondolkodik és töprenkedik, nagyobb rejtély soha sem volt előtte, mint: az ember maga.

Bizonyára úgy tűnhetik fel a legelső pillanatra, hogy egy kis leány vallomásai nem tartozhatnak amaz intimitások közé, melyek hivatva vannak megadni a kulcsot a jövőnek a mi időnk megértéséhez. Mi lehet írva egy huszonhárom esztendő leány lelkébe? Lapozzák át e három kötetet, s meg fognak győződni róla, hogy ha az a huszonhárom esztendő leány egy kivételes, felsőbb rendű lény, lelkében megtalálhatni a század minden nyugtalanságát, vívódásait, nagyratörését, hanyattatásait, összes vágyait és csalódásait, a mindennapos küzkdések salakjától menten, kristallizálva.

Sőt úgy fog tetszeni a meglepett olvasónak, mintha a Bashkirtseff Mária iratai szinte predesztinálva volnának arra a szerepre, melyet említettem. Erre a kivételes hivatásra a mi huszonhárom éves leányunk minden malasztal teljes.

Mert hát ki az, aki e ritka szereplés *conditio sine qua non*-jával rendelkezik? Egy kiválóan előkelő, a

lehető leginkább előkelő lélek, aki a lehető legtökéletesebben nyílt és őszinte tud lenni.

Kétségtelenül az utóbbi föltétel az, melynek eleget tehetni a legkevesebbek adománya. Teljesen nyílt és őszinte csakis a kivételesen előkelő lélek lehet, mert csak ilyenben van meg a tökéletes őszinteséghez kellő szabadság, erő és bátorság. De nem minden *esprit supérieur* képes rá, hogy hasonlóan a fejedelmekhez, akik kastélyaikba bocsátanak minden idegent, megnyittatni engedje a kíváncsiak előtt lelke házának összes kamaráit. A legtöbbnek, mint a kékszakállnak, van egy rejtett szobája, ahová senkit se enged belépni. És éppen a kivételesen ritka nyíltság és leplezetlenség az, mely a Rousseau *Vallomásai-mik* szupremáciáját a XVIII. század egész mémoires- és levél-irodalmával szemben minden időre biztosítja. A nagy Jean Jaques-nál persze jelentékeny heroizmus és még nagyobb önbizalom segítette elő a kivételes közlékenységét; Basihkirtseff Máriának se heroizmusra, se túlságos önbizalomra nincsen szüksége, hogy teljesen nyílt legyen. Neki nincsen titkolni valója.

Ez a szerencsés szituáció ékesen szóló bizonyossága annak, amit a napló és a levelek közlései lépten-nyomon elárulnak, hogy Bashkirtseff Mária az „homme supérieur”-ök között is a kiváltságosak közé tartozik. A természet, a gondviselés, vagy nevezzük bármiképen, olyan javakkal ruházták fel, melynek az összetalálkozása már előre disztingválta őt még az elitében is.

Önök szívesek lesznek megengedni, hogy a lelki előkelőség fő-feltétele: a függetlenség minden irányban. A függetlenség a dolgoktól és az emberektől, a szellem és az anyag befolyásaitól, a röghöz tapasztó kívánságoktól és szenvedelmektől, a licenziatus, a kicsinyes gondoktól és elfoglaltságoktól, melyeknek a lelkiekhez

semmi köze, a teljesen szabad látókör, a fölülemelkedettség minden földi nélkülözésen, a fogékonyság minden szellemi iránt, egy szóval a teljes lelki szabadság, a „jobbik rész”, melyet Mária választott magának.

Ezt a lelki szabadságot Bashkirtseff Máriának a legpazarabb kézzel biztosították a bölcsőjénél megjelent tündérek.

A természet megáldotta csodálatos szépséggel; ragyogó értelemmel, aminőt csak jó kedvében teremt; zsenialitással, mely minden művészeti ágban képessé tette a legraffináltabb élvezetekre s legnemesebb alkotásokra; és megáldotta forró, nagy szívvel, mely csak a jóra és nemesre termett. A körülmények megáldották hihetetlen gazdagsággal, a legmagasabb rang minden cifraságaival és azokkal az apró kellemetességekkel, melyet a mai társaságban csak a kivételes születés szerez meg; megáldották mesés műveltséggel, az ünnepeltetés minden örömeivel; szóval megáldották mindazokkal a jókkal, melyek a köznapi irigység tárgyai, sőt azokkal is, melyek után csak a választottak vágyakoznak. Tegyük hozzá, hogy ifjan, leányul halt meg, megismervén a szerelemből mindazt, ami benne égi, s menten maradva attól a melanchóliától, melyet az érzéki örömök hagynak a lélekben. Tegyük hozzá, hogy a betegséget, a testi szenvedést csak utolsó napjaiban ismerte meg, hogy egy meghűlés következtében halt meg, hirtelen, hamarosan, mint egy széltépte virág, mely csak törzsétől elválva kezd fonnyadni, s nem lassankint, hanem egyszerre hervad el.

Ne botránkozzanak meg, ha lelki szabadságáról szólván, hangsúlyozom anyagi függetlenségét, nagy vagyonát, szerencsés születését. E kétféle függetlenség között nagyobb az összeköttetés, mint önértetünk koncedálni szokta. A szegénység demoralizál. Az aprólé-

kos gondok, a nélkülözések, melyek kötve vannak hozzá, többé-kevésbbé, ha időlegesen is, de jó részben s mindenesetre, elvonnak a szellemi dolgoktól. Intenzív és zavartalan lelki életet szegény ember nem élhet; a nyomor nagy rabszolgatartó. A gazdagnak megvan hozzá a módja, föltéve, hogy van hozzá egyebe is. De — sajátos — az egyenlőség e korszakában a vagyon csorba, ha a rang koronája nem egészíti ki. A mi demokratavilágunkban vannak társadalmi örömök, melyeket semmi pénzzel nem lehet megszerezni, vannak nélkülözések, melyek elosztására a nagy vagyon nem elegendő. Sebastopol védőjének, Bashkirtseff tábornoknak az unokája nem ismerte ezeket a nélkülözéseket sem. Ahol ő megfordult — s a kozmopolita előkelő világ minden bevehetetlen vára tárva volt előtte — mindenütt mint a társaság királynője szerepelt. Nemcsak a vagyon és a születése, a szépsége, a tehetségei, a karaktere, mind szinte rákényszerítették erre a szerepre. Mert csodálatosan szép volt. A levelei között négy arcképét láthatja meg az olvasó, s ez arcképek mindenike új meg új oldaláról ismerteti meg velünk ezt a kivételes szépséget. A Laura de'Dianti fejének a gyönyörű körvonalai; a Madame Récamier arcának a fensége, és valami mondhatatlan báj, mely egy kissé a Parisienne-é, egy kissé azé a lányé, akiben tatár vér csörgedez. Nem, ennek a lánynak nem kellett megismernie a versengés aggodalmait; a tárgyaltan féltékenység és az irigység nyomasztó érzései nem alacsonyíthatták le a szívét. Szerelmi csalódás nem alázta meg. Az életerőt és az ifjúságot mint testvéreit üdvözölte. Ismerős volt a múzsák mindenikével; és része volt a szellem lucullusi gyönyörűségeiben. Látóköre oly nagy volt, hogy egy huszonhárom éves leánynál szinte lehetetlen a dolgot megértenünk. Tizenhét éves

korában mindent olvasott, ami görögül, latinul, francziául, angolul, olaszul, spanyolul és oroszul olvasható. Rajongó híve volt Platónak és mulatságul a Publius Syrius szentenciáit olvasta. Szellemi fölény, intellektuális befolyás nem nehezedett rá. És a nők hatodik érzékével látott, kitalált, divinált és érezett ott, ahol a legzseniálisabb férfi is csak közönséges tuskó. Mondom, teljes volt minden malaszttal. Gratia plena. Ennyi együtt működő lelki energiának bizonyynal meg kellett teremtenie azt az intenzív lelki életet, mely az imént részletezett irodalmi szereplésnek előfeltétele. Amint látni fogjuk, meg is teremtette.

II.

A gondviselés, a sors bona, a természet, vagy ahogy önöknek tetszik, elhalmozta Bashkirtseff Máriát minden jóval, amit csak e földön értékesnek szokás tartani. És, mint említettem, a naplójában, meg a levelezésében megtalálni a mi időnk minden nyugtalanságát, minden törekedését és minden csalódását. De hát mi baja lehet egy lelki és testi kincsekben egyformán gazdag, minden materiálisban bővelkedő fiatal leánynak, akit az istenek és az emberek egy formán elkényeztettek? tigy látszik, igen sok. Naplójában, leveleiben lapozgatva, újból megszerezhetjük a banális tapasztalatot, hogy ami megvan, az nem számít, s hogy minél kivételesebb egyéniségről van szó, annál több a nélkülözése. Az embernek mindig hiányzik valamije, ha egyéb nem, hiányzanak néki a hétköznapi privácsiók, amelyek szintén jók valamire, s amelyek általában nem oly rettentő dolgok, mint azok tartják, akiknek a legtöbb részük van benne.

Mindaz, amit a század az emberi élet kényelme-

sebbé tételére fölfedezett, ott van a lábainál. És része van mindabban, ami millióknak csak álmodozás, sóvárgás és irigység tárgya. De mindennek a világon megvan a maga váltságdíja; s ő is megfizet mind-ezekért. Csak a szenvedés van ingyen, mely közös sorsa minden idők minden emberének. S ha Bashkirtseff Mária a jövő olvasóját főképp azért fogja érdekelni, mert lelkében nyomot hagytak a XIX. századbéli haute vie minden örömei, s mindaz a melancholia, melyekkel ezekért az örömekért meg kellett fizetnie: mindnyájunkat érdekelhet életéből az a rész, amely az örök, a banális szenvedése volt.

Levelei nem tárják, nem terpesztgetik elénk, de nem is titkolják el előttünk ezeket a különböző mizériákat. Annak, ami legfőbb érdeklődésünk tárgya, utána kell mennünk; de megtalálhatjuk, írójuknak nem az volt a célja, hogy ezeket a mizériákat megértesse velünk; sőt látni való, hogy egyáltalán semmi célja sem volt, s teljességgel nem számított rá, hogy a holta után pózba kell állnia a leveleivel. E levelek legnagyobb részének (különösen a korábbi időből valóknak) nem igen van mélyebben járó témája, mint hogy: „Küldjék utánam a fehér napernyőmet”, vagy: „Pincio, a kutyám, elveszett”, avagy tán legfeljebb: „Tessék telegrafálni Worthnak, Laferriérenek vagy Rebouxnak, hogy a báli ruhákat küldjék Nizzába, ahonnan majd utánam küldik.” Azért ne lepje meg az olvasót, ha elejtett szókból, egyes vonatkozásokból, ismétlődő sóhajokból, szűkszavú intimitásokból, sajtóságos találkozásokból, megérthető ellenmondásokból stb. — messzire menő következtetéseket állítunk össze. A temérdek vallomás, amelyre építünk, mind benne van könyvünkben, de nem együtt s nem rendben; ezeket a vallomásokat ösz-

sze kell keresgelnünk, hogy egymás mellett a jelentéktelenebbeknek látszó intimitások is beszédessé, kifejezőkké váljanak. Ennek az érdekes léleknek a házába nem tekinthetünk be olyan kényelmesen, mint a *Sánta ördög* Madrid palotáiba; a tető eltakar előlünk egyet-mást s az ablakai fölötté kicsinyek, de ha sorba betekintünk rajtuk, hű képet alkothatunk magunknak az intérieurról.

Mielőtt kísérletet teszünk bepillantani ennek a léleknek a rejtekeibe, igyekezzünk megismerni az egész kivételes existenciát. A világot, melyben él, környezetét, foglalkozásait; vagy például: egyik szeszélyét a másik után. Az apróságokat, melyekben benne lehet az egész nagy lélek. A gyermeket, akiben benne lehet a nagy ember.

A Bashkirtseff Mária levelezése derült, enyhe világitású képpel kezdődik. Képzeljének önök kényelmes úri lakot, melyben gondtalanul, csak a szórakozásnak élő nagy és kis gyermekek nyüzsögnek-mozognak. Mindnyájan rokonok; de csak egy pillanatra vannak együtt. Nagypapák és nagymamák, nagynénik és kuzinok, szép, fiatal mamák és testvérek, akiket mintha csak Skatulyából vettek volna ki. A felnőttek összeülnek közönségnek, a gyermekek pedig rögtönzött színpadra lépnek, ahol élőképeket ábrázolnak. Ott van az ismeretes Virágistennő, egy egészséges kis Nyár, az obligát Najád, fehér ruhában, sáson ülve, Psyche, amint az alvó Ámort nézi, és a négy évszak. A tavasz a mi barátnőnk: Moussia Bashkirtseff. A színhely Csernyákokká. A levelet, mely ezzel a sweet home-mal ismertet meg bennünket, Bashkirtseff Mária nyolcz éves korában írta.

Szándékosan írom a nevét úgy, ahogy ő írta. Mi magyarok az orosz neveket a magunk kiejtése szerint

szoktuk írni. De ez a név a maga kozmopolita ortográfiájával olyan jellemzetes, hogy vétek volna változtatni a betűin. Ez az angolos „sh”, s ez a francziásan írt orosz „eff” végzet, így együtt, olyan kifejezők, az egész név úgy illik erre a kozmopolita családra, hogy szinte hamisításnak: tűnnék fel előttem oroszabbnak tüntetni fel, mint aminő valójában.

Mert Bashkirtseffék Csernyakovkában csak addig vannak otthon, amíg mi egy vendéglőben. Ez a nagyúri család olyan nomád életet él mint a vándorczigányok. Az ő otthonuk: Európának minden oly városa, ahol a társaság intenzívebb életet él, ahol a felsőbb tízezer a maga világában érzi magát. Bashkirtseff Máriának otthona: Nizza, pátriája: Flórencz, a téli város; legkedvesebb tartózkodási helye: Paris; rendes kiránduló pontja: Róma; lakásuk van Nápolyban, Wiesbadenben és Spaaban; s megfordulnak — még Oroszországban is. A második levélben, mely másfél évvel későbből való, mint az első, már azt kérdi a kuzénjától, hogy mit hozzon neki a külföldről, ahova készülnek? Hogy kik azok, akik (Márián kívül) mennek, igazán nem tudnám megmondani. A nagy család nem igen van együtt; a különböző tantok, kuzinok és testvérek mindig más-más pontjain vannak a világnak. E pillanatban Mária a mamájával és kuzinjával van; a testvére elutazott a nagy nénjével; a kuzin egy harmadik helyen, s Bashkirtseff papa egy negyediken. Bashkirtseff papa különben valóságos férfi Madame Benoiton; soha sincs jelen. Egy levél, melyről később szólnunk, némi világot vet rá: miért?

Tizenhárom éves korából Máriának csak egy levele maradt. E levélből megtudjuk, hogy már tud oroszul, francziául, angolul és olaszul s hogy komolyan, de igen komolyan tanul latinul és németül.

Egyébként igen szeretne jelen lenni a baden-badeni futtatáson. De hát tanulnia kell s így csak olvasnia lehet, hogyan futnak az X úr lovai. Ezzel az X úrral sokat boszantják a dejeunerek alatt. X úrral még találkozunk.

A következő levelet, mely egy évvel későbbi keletű, Spaaból írja. Eldicsekedik vele, hogy énekére az egész kaszinó oda sietett az ablakaihoz. A testvére esküszik rá, hogy Máriának az énekét tisztán hallja a Hotel de Flandreban. A tizennégyéves kis leánynak igen jól esik ez a hódolat. Az álma az, hogy egykor nagy énekesnővé fog lenni. Anatole France, aki naplójáról igen melegen emlékezik meg (*La Vie Littéraire* II), biztosít róla, hogy Bashkirtseff Máriának rendkívüli terjedelmű (három oktávós) s igazán fenomenális hangja volt. Az ábránd azonban, hogy a jövő Catalani-ja ő lesz, még csak két esztendeig látogatja meg álmaiban. Két esztendeig ingadozik a festészet és az énekművészet között. 1876-tól kezdve leveleiben mind sűrűbben van szó egy torokbajról s mind ritkábban énekművészetről.

Spaaban megcsodálja a grottát, de nem kísérli meg a leírását. „A mi elismerésünk, úgymond, csak megalázó lehet a remek, magasztos és fenséges dolgokra nézve.” Különben, őszintén szólva, a grotta kevésbbé foglalkoztatja, mint a spaai versenyek. Végre elemében érzd magát. Ma még gyűlöli a magánosságot, a társaság életszüksége. És itt van az ő egész udvara: Doénhoff gróf, a kis K., Basilevsky gróf, Souvaroff herczegnek a testvére; tuti quanti. Észrevehetjük, hogy csak a herczegek számítanak. Ne vegyük rossz néven tőle: ez a tizennégy éves kisleány még nagyon meg fog változni. Most persze sokat ad a D. gróf véleményére s D. gróf azt mondta, hogy: „a kis leány ki fogja nőni magát, de sohasem lesz olyan, mint a mamája”. Ez a

megjegyzés boldoggá teszi; a mamája igen kedves hozzá, s Mousisia úgy érzi, hogy ők ketten még igen jó barátok lesznek. A szerencsétlen kis leány sohasem volt gyermek.

1875-ből már egész csomó levél van előttünk. Moussia és a mamája Schlangenbadban vannak. „El se képzeli kedvesem, — írja a nevelőnőjének — micsoda mélységes csönd és nyugalom van itten, azt hiszem, a sírban sokkal mulatságosabb lehet az állapot... Ha meggondolom (és pedig gyakran gondolok rá), hogy az ember csak egyszer él, csak szidni tudom magamat, hogy a májas hurkák országában töltöm az időmet... A vidék gyönyörű... de a balustrade-okra senki sem támaszkodik, az alléek elhagyottak, a poétikus és festői lépcsők üresek. Mialatt e szép dolgokat megbámulom, nem győzök eléggé szánakozni magamon ...”

Későbbi leveleiben, melyeket már Parisból, a Grand Hotelből írt, azt vallja, hogy két hét óta csak akkor lélezett föl, mikor elérte a francia határt. Némi szemrehányást tesz magának, hogy nem tudta fékezni az elragadtatását, mikor a nagybátyja Parisba vitte. „Rossz leány vagyok, azzal hagytam el a mamát, hogy boldogan távozom. Ez rosszul esett neki; nem tudják, hogy mennyire szeretem és a látszat után Ítélnék meg. Oh, a látszat szerint nem vagyok valami gyöngéd szívű, de hát, Istenem!...” Szegény kis teremtés boldog, mint oroszországi Richárd, mikor megszökhetett osztrák fogságából. Schlangenbad nem az ő tizenöt éves temperamentumának való hely volt; míg most, Parisban úgy érzi magát, mint a hal a vízben. Nagynénjével, Romanoffné asszonynyal, sorra járja összes szállítóit, akik „valóságos angyalok s nem is olyan drágák, mint hitte.” Velök van K., akinek rop-pant sok hasznát veszik, meg az a majom L., s az

összes nizzai ismerősök. Szóval Parisban otthon érzi magát, és hamarosan kiheveri Schlangenbadot.

Ne Ítéljünk mi sem a látszat szerint. S ne formáljuk meg tüstént e vallomások alapján azt a hamaros ítéletet, hogy Moussiának a természet iránt nincsen érzéke. E vallomások csak annyit árulnak el, hogy a társasági ösztön a fiatalság minden tüzével lobog ebben a tizenöt éves szívben. Nagyon fiatal és nagyon nyugtalan lélekkel van dolgunk; s a fiatal és nyugtalan lélek nem tűri a magánosságot. A magánosság csak azoknak való, akik vagy egy teljesen megnyugodott békés ént, vagy egy nagy ambíciót, vagy egy nagy érzelmet visznek oda; legyen bár ez a nagy érzélem egy dédelgetett, ápolgatott nagy fájdalom. Az ember úgy van alkotva, hogy mindig kell neki a társaság; csakhogya ezt a társaságot megadhatja neki az egyetlen egy gondolattal való elfoglaltság is. Azoknak, akiknek ezt még keresniök kell, s akiknek a világ még szűz föld, a remeteség börtön. S a börtön még akkor is tűrhetetlen, mikor paradicsomhoz hasonló. E vallomások tehát nagyon természetesek. Moussia még csak tizenöt éves. Óvakodjunk megítélni idejekorán.

S óvakodjunk üresszívúséggel vádolni, miközben a szabóit látogatja. Ne állapítsuk meg jó előre, hogy részére a világ csak hercegekből és szabókból áll. Ha odább lapozunk, meggyőződünk róla, hogy a bevásárlások sportja csak ideig-óráig mulattatja. „A legnagyobb gyötrelem rám nézve — írja később — Mária nénémmel kóborolni. Most is mindnyájan oda vannak; elmentek a Bon-Marchéba. Én itthon maradtam, bezárkóztam a szobámba, ami százszor kellemesebb rám nézve, mint egyik magazinból a másikba csatangolni.”

S otthon, bezárkózva, ilyen gondolatokat közöl Golignon kisasszonnyal, a nevelőnőjével, akihez a

legtöbb levelet írja: „Mi az, ha egy nő csak úgy, egészen egyszerűen, szereti önt, oh, ura a teremtésnek! Érdemes-e megbecsülni, ha mindjárt imádja is önt? Igen, ha az ember közönséges lélek. Persze, ha ez a nő előbb fölegyenesedik, aztán a porba omlik ön előtt, akkor már ön is megérti, egész nagyságát, szerelmének a nagyságát. Csak akkor nagy tehát, ha így megtalálja magát...”

Ennek a levélnek az aktualitása elveszett ránk nézve. Valószínűleg csak akadémikus értekezés az egész; később legalább alkalmunk lesz ilyen meggyőződést szerezni. De hogy azt az eszmét, mely annyi író és poétát foglalkoztatott, ilyen különösen persziflálja, mindenestre jellemző egy tizenöt éves leányra, pedig ez a gondolat gyakran felháborítja. Valami két évvel később, amikor Faure valóságos elragadtatásba ejti Mephistopheles-jével, — mely „maga volt a megtestesült sátán” — elárulja előttünk, hogy Faustnak a tárgyát utálatosnak találja. Nem immorálisnak, nem visszataszítónak — ismétli még több hévvel — hanem egyszerűen utálatosnak. A női méltóság érzete mindenestre korán fejlődik Moussiánál. Dans les âmes bien nées la valeur n'attend pas le nombre des années — mondja Corneille.

De térjünk vissza ennek a nomád existenciának a megfigyeléséhez. „Olyan kellemetlen az, — írja Moussia egyik barátnőjének — hogy az ember évenként egy vagy kétszer találkozik azzal, akit szeret, vált vele egy pár szót, aztán újra, amint előbb voltunk, egyikünk az egyik végén a világnak, a másik a másikon.” De azért beletalálja magát a table d'hôte-életbe. „A table d'hôte-nál nagyon mulatságosak az emberek. Vannak köztük brazíliaiak, akik folyton néznek és folyton követnek. Ez nem minden: van köztük egy kedves kis angol is, aki

folyvást sóhajtozik; ez nem minden: van köztük egy rettenetes orosz is, aki valósággal üldöz... ez nem minden: még az asszonyok is mindig csak engem néznek és csupa öröm, mikor végre előáll a viktória, mely kiviszi őket a Boisba, ahol négy sorban haladnak a kocsik.” Minduntalan megbotránkozik a férfiak rútságán, s úgy találja, hogy míg előbb minden feketének, most minden rózsaszínűnek tűnik fel előtte. A Boisban annyi nizzait talál, hogy azt hiszi, Nizzában van. Pedig oly jól érezte magát Nizzában tavaly szeptemberben! Oh, szereti Nizzát nagyon, de nagyon! Nizza az ő hazája, Nizza növelte őt fel, Nizza tette egészségessé, Nizza adta meg arcának szép piros színét. És Nizza oly elragadó szeptemberben! Reggel: az ég, a tenger, a hegyek. Este: megint az ég, megint a tenger, megint a hegyek. Oly boldog volt ott, hogy nem kívánt többé semmit, hanem imádattal borult le a végtelenség előtt. „Te azt nem érted — írja kuzinjának — mert sohasem tapasztaltad, s én nem tudom magamat megértetni. El nem képzeled, mennyire kétségbe vagyok esve, ahányszor csak azt akarom megértetni, amit érzek. Úgy érzem ilyenkor magamat, mint az az ember, akinek boszorkánynyomása van, s aki álmában nem bír kiáltani! . . . Különben soha semmiféle írás nem adhat valamit érő képet erről a reális életről. Hogy fejezze ki az ember az emlékeknek ezeket a parfümjait!... kitalálhatunk és alkothatunk, igen, de másolni képtelenek vagyunk ... Hiába érez az ember, miközben ír, csak ismert szók kerülnek ki a tollunk alól: erdő, begyek, ég, hold, stb. stb.” Hanem kevéssel azután tudatják vele, hogy a szülei villát és birtokot vásároltak Nizzában, s egyszerre vége a lelkesülésének. „Csak Parisban lehet élni — írja nagynénéjének — másutt mindenütt csak vegetál az ember, de nem él. Ha arra gondolok, hogy

Nizzában maradunk, szeretném a falba verni a feje-
met ... Eladni oroszországi földjeinkből és vásárolni
Nizzában! Hisz ez örütség!...” De az utóirat meg-
magyarázza a tizenötévének fő összes ellentmondásait:
„íme az arczképem, mint Mignon, az élőképekből.”

III.

Ha Moussia álmodozva gondol a távolból Nizzára,
s kétségbeesik, mikor azt hiszi, hogy ott kell megtele-
pednie: ez igen természetes. Nizza az imént még az
emlékezés és a messzeség ködében, ragyogónak tűnt fel
előtte, de az emberi szívnek egy igen közönséges tör-
vénye szerint, annak, ami már megvan, óráról-óra
foszlik a varázsa. S Moussia beleszokott már a nomád-
életbe; az egyhangú, soha sem változó életmód gondo-
lata rettenetesnek tetszik neki. Aztán meg e pillanatban
rajong Parisért. Azt az időt éli, mikor Paris a világ
egyetlen városának tetszik a fiatal lélek előtt. „Ön tudja
— írja nagynénjének, önönmagát ironizálva — hogy
ki nem állhatom a boulevardokon és a boltokban való
ténfergést. Egyedüli gyönyörűségem: élvezni a tiszta
falusi levegőt, teli tüdővel szívni magamba a Bois édes
kigőzölgését, bámulni a természetet ... a kocsikat és
a toilette-eket.” Majd másutt így csúfolja ki a tulajdon
hangulatát: „Ha tudná, milyen szép Paris! Laferrière-
nél (a híres szabónál) nagy újság van. Karolina für-
dőre ment. A magas sovány helyettesít!, és nem is rossz-
szul. Ezzel legalább azt csinálom, amit akarok.” Né-
hány hónap múltán vége ennek a lelkesülésnek. Egy
rossz órában, mikor „szerencsétlen mandolineja csak
panaszos hangokat ad”, azt írja, hogy utálja Parist.
Nizzát ismét kegyébe fogadja. Mikor Flórenczből újra
ellátogat oda, már Monte-Carlónál rózsaszínűvé válik

az arcza, s ujjong örömeben, mikor megérkezik. Kevéssel utóbb Flórencz a világ legszebb városa, majd Róma, eltalálják-e, miért? „A kivonulás az operából nagyon szép; a csarnok tele van férfiakkal. Egy eleven, száz meg száz férfiből álló corridor közepette halad el az ember, aminő corridor Nizzában is van! Csakhogy míg Nizzában alig néhány személy alkotja ezt az ösvényt, itt valóságos gyönyörűség kijönni az operából. Szeretem ezt az ösvényt, melyet emberek formálnak; szeretem ezt a száz meg száz kíváncsi szemet. S aztán itt udvariasak az emberek, helyet engednek.” Mindezek az apró lelki ellenmondások, folyton váltakozó hangulatok és gyermekes szeszélyek bizonyára nagyon rávalanak a nőre, főképen a leányra, és legfőképen a tizenhat éves leányra. De e remek leány alakját nem is találhatnók oly vonzónak és megnyerőnek, aminőnek látjuk, ha a tipikus vonásokat nem fedezhetnők fel benne. Rendkívüli leány ez (rendkívülivé teszük ritkia intellektuális képességei, kivételes műveltsége, s a természeti adományok ama gazdagsága, melyekkel a jóságos természet felruházta), de ízről-ízre leány. Enélkül sem reánk, sem az utánunk jövőökre nézve, nem lehetne semmi varázsa. Nem képzelem legalább, hogy azoknak, akik néhány évtized múltán a *Taine Thomas Graindorge-át* új kiadásban fogják megírni (kevésbé friss impressziók s inkább csak tanulmányok alapján) kedvük kerekedjék a mi korunk asszonyát a Michel Lujzák, a Madame Séverine-ek és a Hubertine Auclierc-ek után ítélni meg. Ezekből a szórványosan jelentkező alakokból igen merész dolog volna arra következtetni, hogy a nőiesség fogytéka hozzátartoznék a mi időnk asszonyának jellemvonásaihoz. A jövő pszichológusainak tárgyszeretétét úgyis zavarólag fogja érinteni a modern fiatal leánynak az az amerikaiás,

vagy mondjuk: fiús vonása, melyet Taine *Graindorge-ában* jegyzett fel, s mely a Goncourt szeretetreméltó *Chérie-jében* is megtalálható. Moussia a *Chérie-k*-nek, a *monde* üvegházi virágainak egy pompás példánya; s e levelezés olvasóit semmiesetre sem fogja meglepni az a Goncourt-hoz intézett levél, melyben Moussia névtelenül és nagy titokban, felajánlja naplója használatát Chérie írójának, aki tudvalevőleg azt a különös kérést intézte olvasónőihez, hogy mint a gyóntatójukat, keressék fel őt is intímus közlésekkel. Moussiá-ban úgy, mint Chérie-ben, szemet szűrök a fiús allure-ök, az amerikai maniere-ek; s azért, hogy hü képet nyerhessünk róla, nem lehet figyelmen kívül hagynunk kisleányos szeszélyeit és bábé-hangulatait.

Egy szép, előkelő, gazdag leány, mikor betölti a tizenhatodik évét, már körül van véve az udvarlók, a kérők és a nagyokat sóhajtozók seregétől. Moussia arczocskáját is hamar megcsapja az a szellő, mely ebből a sok sóhajtásból kerekedik. Még nincs tizenhatéves, mikor Rómából a következő levelet írja atyjának:

„Ön mindig előítélettel viseltetik irántam, bár én soha semmit se tettem, ami megértetné velem ezt az előítéletet. Mindazáltal nem vesztettem el sem azt a tiszteletet, sem azt a szeretet, melyekkel minden jó nevelésű leány tartozik atyjának. Kötelességemnek tartom kikérni tanácsát minden komoly esetben s meg vagyok győződve, hogy azt az érdeklődést, melyet az efféle dolgok megkívánnak, nem vonja meg tőlem. B. gróf megkérte a kezemet. Mama ezt már bizonyára említette önnek; de tegnap megint jelentkezett egy kérő: A. gróf, A. bíborosnak az unokaöcscse. Azt hiszem, még nagyon fiatal vagyok ahhoz, hogy férjhez menjek, de minden esetre: kérem a tanácsát, s remélem, hogy meg is fogja adni. Ezek az urak fiatalok, gazdagok, s megvan ben-

nők minden tetszetős tulajdonság. Rám nézve közömbösek. Remélem, felelni fog a levelemre, s a legmélyebb tisztelettel maradok mindig engedelmes leánya.”

A bíboros öcscse, akiről ebben a levélben szó van, a legállhatatosabb minden udvarlója közül. Moussia azonban egy cseppet sem törődik vele. Annyira sem érdeklődik iránta, mint ama teljesen ismeretlen fiatal ember iránt, aki a színházban, az egész előadás alatt „úgy nézett rá, mint egy kis bolond.” Ha nem tudunk olvasni a sorok között, úgy tűnik fel előttünk, hogy Moussiát most csak a báli ruhái foglalkoztatják. Mert a római farsang alatt temérdek dolga van Worth-nak, Laferrière-nek, Reboux-nak, Ferry-nek, Vertus-nek, meg az öltözetek minden boszorkánymesterének. A bíboros öcscse azonban komolyabb jelölt, semhogy a család és az ismerősök csak úgy egykönnyen napi-rendre térjenek fölötte. Anyja pártját fogja a szimpatikus kérőnek, s azzal akar hatni Moussiára, hogy a kis olasz gróf kétségbe van esve. Moussia nem tehet róla, hogy Pietro szerencsétlen; „miért nincs több energiája?!” Persze, a kis grófnak megvan az a nagy hibája, hogy egy cseppet se emlékeztet Néró szobrára, melyet Moussia a florenczi Degli uffici-ban látott. A távolabb állók mindamellettséghogy sem tudják elképzelni, hogy Pietro semmi hatást se tudott tenni az elkényeztetett Moussia-ra. Egy barátnője, aki hitetlenkedik, faggatja, hogy vallja meg az igazat; Moussia kifakad s boszúságában előáll összes „szerelmei” történetével:

„Nem győzöm eleget ismételni, hogy ez a fiatal ember teljesen közömbös rám nézve, hogy nem tett rám semmiféle impressziót, hogy nekem soha egy pillanatra se tetszett, s hogy ha az ő szeme nem akad meg rajtam,

száz esztendeig élhetnék mellette, s azt se tudnám, hogy létezik.

Ami az erős impressziókat illeti, nekem csak két ilyenben volt részem; az elsőt tizenhárom éves koromban éreztem. H. herczegről van szó...

Már csak emlékből beszélek, emlékből, mondom, mert már nem is emlékszem rá. Különb, úgy hiszem, hogy ebben a felbuzdulásban sok volt az előre fölgerjesztett és mesterségesen élesztett exaltáció, amivel tele voltam minden dolgot illetőleg, s amiben akkora volt a gazdagságom, hogy nem tudtam vele mit csinálni.

A második lángom L. gróf volt, de nem a futtatásokon. A futtatásokon csak csinos fiúnak tűnt fel előttem.

Egy szép nap úgy vettem észre, hogy X. eredeti firma (qu'il avait du génre.) S végre, nem régiben, a vasútnál, amint éppen elindulni készültem Nápolyból, ért el az, amit közönségesen a *coup de foudre-nak* neveztem.

Emlékszik, mit mondtam akkor este. Egyszerre csak belebolondultam, amint rám tekintett a waggonom ablakán át.

Nem tudom, hogy fejezzem ki magamat. Ezek az impressziók megmagyarázhatatlanok, érthetetlenek.

Azóta viszont láttam, de anélkül, hogy e találkozás valami nagy hatást tett volna rám; nem éreztem egyéb emóció, csak annak az elektrikus, különös megrázkódásnak az emlékét. E második találkozás alkalmával ő maga nem tett rám többé semmi impresszáót, de visszaemlékeztem a *coup de foudre-vá*, s ennek pusztá emlékére is újra átéltem ezt a különös érzést, csaknem oly erősen, mint az első alkalommal.

S még ma is így vagyok vele, bár az egész csak nagy ritkán jut eszembe.”

Ha ezeket a „szerelmeit” se veszi komolyan, a szegény Pietronak még rosszabbul áll az ügye, mint a levelében említetteknek. „Nagyon, unatkozom — írja — de azért csak nem fogok belehabarodni valami üresfejű úrba, sőt még egy szellemes emberbe sem. A mulatságok ez a fajtája egy cseppet se csábít.” A római farsangon három udvarlóját kosarazza ki, s a szerencsétlenül járt kérők e levelekben csak mint komikus alakok szerepelnek, az egyik például mindig a szolgájával, mint „Milord és lakája.” A gavallérok csak arra valók neki, hogy legyenek, akiknek a rovására kópéságokat követhet el. Sodenből két német herceget meg egy bárót üldöz el a malicziáival, akik közül egyik szerelme-sebb, mint a másik. Egyik leghevesebb imádójának a következő *billet doux-val* adja ki az útlevelet:

„Levelének az az előnye van önre nézve, hogy ellenállhatatlanul provokál olyan tanácsokat, amelyeket lehetetlen megtagadni még akkor is, amikor nem kériik.

1. Ne beszéljen soha jogokról, amelyeket *adnak önnek*, vagy kedvezésekről, amelyeket *nem tagadnak meg* öntől, ami valamivel helyesebb beszéd ...

2. Soha se küldjön vissza gitárt rossz állapotban.

3. Ha verekedni akar, soha se várja meg, amíg megsértik önt.

S végre, éljen, mint jó keresztény, vagy írjon annak a megnyugtató válasznak a reménye nélkül, amely válaszban azt felelik önnek, hogy levelét elolvasták s nem fogják kiszolgáltatni a nyilvánosságnak.”

Egy könnyebben megnyugvó Géladonnal pedig, aki más házasságban keres vigasztalást, még kedélyesebben végez:

„Azt kérdi, kedves barátom, hogyan fogadtam a nagy újságot.

Elégedetlenül, dörögve fogadtam. Minthogy túltettem magamat mindazon, ami az asszonyoknak közönségesen a világát teszi, a hegy tetejéről beszélek, ama szemérmetesség nélkül, mely nem engedi megvallani a gondolatunkat, mihelyt magunk is érdekeltvé vagyunk.

De hát mi történik önnel? Önre nézve is ütött az az óra, melyben az énekesnők alkalomszerűnek látják visszavonulni, hogy még azt mondhassa róluk a világ: ah, mily kár?! Szeretem hinni, hogy úgy van! de ha mégis e nélkül a magasabb nemű ok nélkül követi el a szóban forgó cselekedetet, úgy megvallom, rettenetesen csalódtam önben. Én önt már valóságos közmonumentumnak, nemzeti tulajdonnak kezdtem tekinteni . . . képzelje el, hogy az Arc de Triomphe vagy a Louvre privát-kezekbe megy át. Nem bocsátanám meg ezt önnek, csak a magam előnyére, amint botrányosnak találnám, ha e monumentumokat másnak adnák és nem nekem . . . Ami szintén bizarr, de az én szememben némileg menthető volna.

Ön áltatja magát, kedves barátom: emlékezzék vissza a múltjára... Tudom, azt mondja magában: Én, ez egészen más... Mint mindazok, akikkel megesezt, a dolog.

Nem kímélem önt többé, abban a tudatban, hogy semmi se térítheti le az útról, amely voltaképpen nagyon ismert út; ugyanaz a zenedarab lesz ez, amely a régi volt, csakhogy most ön lesz a kíséző ... ön fog kísérni ezentúl a bálókba, meg a színházakba. De ezek a figyelmeztetések fölöslegesek, most már semmi sem fogja a nagy eseményt meggátolni; annak az embernek, aki annyi szenvedélyt korbácsolt fel, annyi szívet

tört meg, annyi hűség-esküt tagozott széjjel, végzet-szerűleg meg kell házasodnia. Ez az expiaczió.”

Tulajdonképpen a rejtélyes vasúti emberen kívül csak az egy Pere Didón az egyetlen férfi, aki valamelyes hatással van rá. Tetszik neki a prédikátor ragyogó, intelligens szeme, modorának disztinkciója, szeretetreméltósága és vidám, jó arcza. Mindez nem akadályozza benne, hogy kifigurázza. Észreveszi, hogy a híres szónok nagyon is tudja a hírességét, hogy megszokta az adorálást, s hogy a láрма, melyet körülötte csapnak, az új Savonarolát egyszerűen boldoggá teszi. Nem kerüli el figyelmét a prédikátor hanghordozásának a modorossága; s kényes nagyvilági fülecskéjét megütik a barát theatralis szokásai, amint a legegyszerűbb társalgásban is, hangját a fuvolaszerűségből a dörgedelmességig ereszti meg, stb. — De elpirul a gondolatra, hogy ez a nagy kamasz barát nem élhet valami kifogástalan életet, s ez a tapasztalat megboszantja. „Még csak az volna hátra, hogy elpiruljak, mikor róla beszélnek!... Pedig igazán hatással lehetne rám, s megvallom, semmi kedvem hozzá, hogy így legyen. Megígérte, hogy ellátogat hozzánk, s egy pillanatig azt óhajtottam magamban, hogy ne váltsa be ígéretét. De ez ostobaság, s most már nincs egyéb kívánságom, mint hogy lefesthessem.”

Ekkora hatásra a szegény Pietro egész hosszú udvarlása alatt nem tud szert tenni. De Pietronak is van egy jó pillanata, ha ez a pillanat első, utolsó, egyszeri marad is. Jákob hét évi szolgálat után fölveti a „vagy-vagy” kérdését. Moussia csak játszik vele. S később így írja le e szcénát bátyjának:

„— Mondtam, hogy szeretem önt... s ha az, akit szeretünk, leány: ebből az állapotból nem gázolhatunk ki harminczhat féle módon. Csak egy út van. Vagy-

vagy. Nem igaz? így tehát nem lehet többé ide visszatérnem.

— És miért nem? (A naivot adtam.)

— Mert nagyon szenvedek.

És sírni kezdett. Ebben a hirtelen meghatottságban volt valami gyermeki, valami nagyon kedves, de a zsebkendő, melylyel letörülte a könnyeit, mindent elrontott.

— Ej, ej — feleltem, s nem is nevettem hozzá — most meg már könnyezik is! De, kedves barátom, ha az embernek kicsordul a könye, nem törüli le vászondarabbal, hanem letörülteti azzal, akiért ez a könnycsepp kicsordult.”

S újabb félesztendőt kíván Jákobtól. A boldogtalan szerelmes csak annyit merészkedik kérdezni, hogy úgy-e, nem fosztja meg minden reménytől? „Mindig reméljen, még akkor is, ha egész kategorikusan *nemet* mondok is.”

„Végre is — nyugtatja meg Moussia a lelkiismeretét a bátyjához írt levélben — én nem kívánok tőle semmit; ő azt mondja, hogy szeret, én módot nyújtok rá, hogy erről bizonyosságot szerezzen magának. Eddig van. Hát nem mulatságos ez?”

Nem, ő maga se találja olyan mulatságosnak, a minőnek mondja. De hát akkor miért foglalkozik annyit Pietroval? A feleletet megadja erre a kérdésre is, Golignon kisasszonyhoz írt egyik levelében:

„Pietro csak szórakozás nekem. Zene, mely arra való, hogy ne halljam meg tőle lelkemnek a sirárait. *Une musique pour couvrir les lamentations de mon âme.*”

IV.

Az a vallomás, hogy Pietro s a kozmopolita világ összes kis grófjai csak apró szórakozások Moussiának, melyek nem valók egyébre, mint hogy felejtessék egy-egy pillanatra lelkének a baját: nem lepi meg a levelezés figyelmes olvasóit. E följegyzésekben már oly időtájt, mikor még igazán feltűnő a dolog, meg-megnyilatkoznak valamely különös nyugtalanságnak a panaszkodó hangjai; s ez a nyugtalanság egyre erősebb és közlékenyebb. „Nekem — írja Colignon kisasszonyhoz tizenhatéves korában — aki hét ember helyeit óhajtottam élni, alig van egy fertály-életem...” pedig — folytatja — „Isten nem azért ruházott fel a *mindent látás* képességével, hogy hiába kínozzon, s hogy semmire se használhassam adományait.” Majd később: „Azt a kevély álmodélményt, hogy majdan egy nagyon szép és nagyon dicső életet alkotóik magamnak; s oly önző szeretettel gondoltam erre az életre, aminővel a festő tekint arra a képre, amelyben remekét akarja megalkotni. Ne szalassza el ezeket az aláhúzott sorokat; itt van minden bánkódásom és mélanchóliám oka ... Olyan furcsa lény vagyok, aki az életére, mint valami idegen dologra tekint; minden büszkeségem abban volt, hogy ez az élet sikerüljön.” A napló világosabban beszél e tekintetben, mint a levelek. „Határtalanul nagyravágyó és hiú vagyok — írja egy helyütt. — S ha meggondolj a az ember, hogy vannak, akik képesek beleszeretni egy ilyen teremtésbe, talán mert nem tudják, hogy milyen?! Ha ismernék ezt a teremtést... eh, azért mégis belebolondulnának!” Másutt azt mondja, hogy boldognak érezné magát, ha tudna hinni Pietro-nak, de kételkedik benne, akármilyen becsületes és naiv is az arcza. „Íme, így van az, ha az ember maga —

canaille.” De mit Pietro! Az ő álma: meg jelenni, ragyogni tündökölni. Emészti a dicsőség vágya. „Ha királynő volnék!” — ez a rendes sóhajtása. Rómában járva, így kiált fel: „Szeretnék Caesar, Augustus, Marcus Aurelius, Nero, Caracalla lenni, szeretnék pápa lenni, szeretném, ha én volnék az ördög!” s ha nem lehet sem pápa, sem az ördög, legalább kivételes művészi dicsőségről álmodik. „Mi vagyok én? — írja anyjának. — Semmi. S mi akarok lenni? Minden.” De hogyan? Csak kettő között választhat: az ének és a festészet között. „Az egyikkel a pillanat legnagyobb diadalait, a másikkal az örök dicsőséget lehet elérni” — tanakodik magában. A híres tenorok: Rapsai'd és Soria nagyon elfoglalják és nagyon érdeklik. *Faust* nizzai előadása olyan lelkesedésbe ejti, aminő csak a passzionátus zenészek osztályrésze szokott lenni; igaz, hogy lelkesedéséhez hozzájárni az ünnepeltetés öröme, s az a tudat, hogy páholyában egy eleven szobor s nem egy akárminő kisaszony impresszióját teszi. Majd *Aida-ról* ír gyönyörű lapot, jeléül, hogy a zenének még folyton nagy vonzó ereje van reá, de már Verdi remekét egy képhez hasonlítja, s ilyen refleksiókba bocsátkozik: „A zene arra tesz hajlandóvá, hogy adjuk át magunkat az életnek, a kényeknek, a vígságnak, a szerelemnek, míg a festés olyan munka, mély fölemel a földről, s közömbössé tesz minden iránt, kivéve a művészetünket” S úgy látszik, egy darabig habozik a két művészet között. Még ezután is vissza-visszatér az álom Catalaniról: de később mind sűrűbbek a torok-bántalimak, mind gyakoriabbak a látogatások Biarritzba, Cannesba, Nápoly kék ege alá, s az énekművészeiről lassan elhallgat a krónika.

Hanem azért tovább szövi nagyratörő terveit s egyre tart nyugtalansága, elégedetlensége, melanchóliája. Sehogy sincs megelégedve magával és sehol se

érzi jól magát, akárhová megy. „Nem tudom mit csinálunk — írja — s utálok magamat. Rendkívül kellemesen érzés ez; az ember úgy van, mint a sovány aszszony a fürdőben: hiába szalad, követik a lábai.”

S ekközben mind nagyobb és nagyobb helyet foglal el lelkében az az ambíció, hogy az ecsettel szerzi meg az olyannyira óhajtott dicsőséget. A rajongást a szép képek iránt flórenczi utazásai fejlesztik ki nála. Jellemző őszinteségére, hogy a Palazzo Pitti műkincsei eleinte csak azt a gondolatot ébresztik fel benne, hogy: miért nem öltözködnek az emberek úgy, mint régen, mikor a mostani divatnál csúnyábbat már nem is lehetne kitalálni? Szeme eleinte csak a portrékon akad meg; s a szobrok közül csak a rosszul formált lábú Vénuszok intriguálják, talán azért, mert neki nagyon formás kis lába van, amire kellőképpen büszke. De nemsokára már Rafaelt kritizálja, s nem tud eltelni a Fornarina nézésével. Kevéssel utóbb meg művészet-történelmi fejtegetésekbe bocsátkozik, s hevesen, fiatal és kis-lányos határozottsága egész tüzével vitatja, hogy a görög szobrokon az egyiptusi motívumokat és hatásokat kutatni képtelenség. Rómában órákat tölt el a kapitoliumi múzeum márványai között, s már 1878-ban, miután háromszor vagy négyszer látogatott el Florenczbe és Rómába, azt írja egyik barátnőjének, hogy csak festészettel foglalkozik, hogy nem jár többé a nagyvilágba, s hogy nagyon unatkozik, ha műtermén kívül kell töltenie az időt.

Mária 1877-ben belépett a Julián festészeti akadémiájába, melynek legkitűnőbb növendéke lett, s komolyan nekiadta magát a tanulásnak. Ez időtől fogva nem lehet ráismerni többé. Vége az operaházi sorti-knak, a képviselőházi csatangelésnek, a Wortháknak; szó sincs többé a kis grófokról és a ló verse-

nyék hőseiről. Adieu, kosarak, vége a szüretnek! Régi szórakozásai csupa hiúságoknak tűnnek fel előtte, s egész lelkével csak a képeinek él. Leveleiben most már nem találunk egyebet, mint műtermeik plánumait, kép- és szobor kritikákat, atelier-históriákat. A poltavai kormányzóság messzeségében, és spanyolországi útján is csak a munkaterveivel van tele. S az új életmód szinte fölfrissíti a lelkét. Az élet azelőtt üresnek tűnt fel előtte. „Ezen a mi világunkon — írja — mindaz, ami nem szomorú, nagyon ostoba, s mindaz, ami nem ostoba, nagyon szomorú.” Mindent nélkülözött, mert mindent akart — mondja róla Anatole France. — Most, hogy csak egy a vágya, nem olyan szegény többé. Munkakörében valami lelki-békét talál. S *Andrey* (ezzel a névvel szignálta első kísérleteit) jóval vidámabb és elégedettebb lény, mint aminő az elkényeztetett kis Moussia volt. Egy új hang csendül meg leveleiben: a tréfa hangja. (S mily kedvesen, mennyi szellemmel, s amelletts mily megnyerő természetességgel tud eltréfálózni!) Érdeklődni kezd a tömeg, a szegények élete iránt; tüzes republikánussá válik, el-elpolitizál, s egy minden irányban független újságra vágyakozik. És szakadatlanul dolgozik! A „grande médaille” álma nem enged pihenést neki, s mikor egy-egy „mention honorable”-al kitüntetik, ez csak fokozottabb munkásságra sarkalja. A tulajdon képeivel semmiképpen sincs megelégedve, s panaszkodik is a mesterének: „Józanon ítélem meg magamat, s mondhatom, majdnem teljesen elvesztettem a bátorságomat, amit ön harminczhat lőerővel segített elérni, s amiért nem is kevésbé haragszom önre... Ha az ember jót akar valakinek, s igazán azt hiszi, hogy az illető belefűl a vízbe, bizony nem szép dolog ólomdarabokat dugni a szerencsétlen zsebeibe ... De inkább elhibázok egy érdekes és igazán ér-

zett tanulmányt, mint hogy modelláljak ... Mindössze három éve, hogy festek. Ez rengeteg idő az én türelmetlenségemnek, de nem sok, közönséges értelemben véve a dolgot... Az első azok közül, amelyeket ön perfidül a festményeimnek nevez, tizennyolcz havi tanulás után készült; az utolsót nagy betegség után, folytonos láz közt csináltam... Látni való, hogy ön nem is sejti, milyen rettenetes, szinte vétkes dolog az, azt mondani egy embernek, aki minden áron tanulni és dolgozni akar, hogy: „Ön! ön már nem tud semmit!” Hisz ez valóságos morális gyilkolás, kegyetlenebb, mint a másikk...” Nem, semmi áron se akar lemondani álmáról, s beteges érzékenysége szinte megköveteli, hogy álmában ne háborítsák, hanem ringassák el szép csöndesen...

Ekközben tudóbaja mindinkább előre halad, s mikor a hálál árnyéba megjelenik a küszöbön, fellobog benne az életkedv. Most már volna miért élni, s íme — nem lehetnek többé illúziói!... Mindent oly szépnek lát, minden tele van előtte napfényvel, s meg kell halnia! Görcsösen ragaszkodik bele a tova illanó létbe, de gyermeki sirámairól csak naplója beszél. Leveleiben nincs terhére senkinek; a panaszaival.

Ezeknek az utolsó időszakból váló leveleknek a tartalma egészen sajtátszerű. Rejtőzötten, többnyire álnév alatt, nagy írókat keres föl velük, akiket csak könyveikből ismer, s akik többnyire pszichológok, költők és moralisták. Nem mondja meg határozottan, mit vár a nagy szellemekkel való légies érintkezéstől, de látnivaló, hogy nem a „szép szellemiek” köznapi kíváncsisága vezérli hozzájuk. Ezek a levelek csodálatos mesterművek. Egy túlraffinált, nyugtalan női lélek subtilis érzés- és impresszió-árnyalatai oly magas szellemmel vannak benne megörökítve, hogy e pszichológiai

raritásnak a mását hiába keresnök az egész világ-irodalomban. E levelekre Bashkirtseff Mária nem kapott olyan válaszokat, aminőket remélt. Felhagyott a kísérlettel.

Azok után, amiket Bashkirtseff Mária utolsó napjairól följegyezték, gyanítani lehet, hogy a kételyek, melyeket e levéllek mindegyike lehet, egy férfi nevéhez vezetnek, s hogy ez a férfi: Bastien Lepage volt. Mária élete utolsó évében ismerkedett meg a nagy festővel, akinek régóta legrajongóbb tisztelője volt. Bastien Lepage akkor már sokat szenvedett a tüdőbaj miatt, mely később megölte. Mária menthetetlenül a hálálé volt. S a végzet úgy akarta, hogy e két halálra ítélt szívében kihajtszon a szerelemnek egy halvány, kései virága... Az utolsó napokban Bastien Lepage minden nap fölvitette magát a haldokló leányhoz. Elbeszélgettek. Miről? Tálán a napfényről, a színekről, az életről. Ilyen lehetett a Jaufre Rudel és Melisande találkozóása a tripoliszi várban, éjfélkor. Túlvilági galanteriákban múltak el a perczek és az órák. Napok már nem voltak hátra. Bashkirtseff Mária egy ködös őszi délután halt meg, a Bastien Lepage karjai között.

A jövő olvasóját bizonyára egészen más részletek fogják érdekelni e levelezésből. Azok, melyek előttünk szinte köznapiaknak tünnek fel, s inkább csak azért szúrnak szemet, mert azonegy alaknak az életében jelentkeznek, és szinte meztelen őszinteséggel nyilvánulnak. Érdekelni fogja például a jövő olvasóját az ellenmondásoknak az a nem leplezett sokasága, mely a Bashkirtseff Mária lelkében helyet talált. A mi korunk emberét mindenekelőtt az ellenmondásoknak ez a szövevénye karakterizálja. A múlt alakjai egészben véve hívek voltak egy-egy filozófiához, egy-egy általános fel-fogáshoz, ha cserélgették is koronkint a világnézeteiket

és felfogásaikat. Arra, hogy az ember ideig-óráig sem csatlakozik e rendszerek valamelyikéhez s a tulajdon hangulatán kívül semmiféle szellemi áramlatnak sem enged uralmat maga felett: a mi időnk adja az első példát. Az emberi gondolkozás történetében unikum az a nonchalance, melylyel a modern ember a lét nagy kérdéseivel szemben viselkedik. Régebben az ember, ha nem tartotta magát semmiféle valláshoz, tartotta magát egy tetszése szerinti filozófiáihoz, melyet, ha módosított is a tulajdon használatára, egészen soha se lökött el magától. Ma, a raczionalizmus csődbe jutása, s a materializmuson épült népies filozofémák komikus krachja után bárminemű filozófa még inkább diszkreditálva van, mint a temérdek vallás. A modern ember tökéletesen perplex a lét nagy kérdéseivel szemben. Oda jutott, hogy semmire sem támaszkodik többé, de mindent lehetségesnek tart, még a legnagyobb képtelenséget is. És főképp a legnagyobb képtelenséget. Ugy találja, hogy illúzió és illúzió között a régi mese többét ért, mint az újabb. Nostalgia fogja el, régi álmaira emlékeztén, s ezekre legalább kegyelettel gondol, míg az újabbak csak a kiábrándulás boszúságával töltik el. S túlhajtva pyrrhonizmusát, a semmivel sem törődés álláspontjára helyezkedik. A „que scais-je” az idők folyamán „je m'en fiche”-sé torzul. Az újkori szkeptikusnak nincs egyéb vágya, mint hogy megadja magát mind annak, ami a régi rendszerekben megnyerő volt; s ehhez képest vallásos, sőt fanatikus, pantheista vagy pozitív gondolkodású, Istentagadó vagy babonás, a hangulata szerint, Bashkirtseff Mária reggel és este buzgón imádkozik a görög rítus szerint, délelőtt tagadja, hogy: van lélek, délután az alvajáráshoz megy, s a jövődjét kérdi tőle, este kineveti pere Didont, az összes egyházatyákat, Aristotelest, Kantot, Schopen-

hauert, Comte Ágostont és Herbert Spencert, s nem tesz kivételt önmagával sem.

Egy másik jelenség, mely fölöttébb karakterizálja a mi időnk emberét: az élet ürességének a hite s e mellett: a haláltól való ideges félelem. Ismét egy ellenmondás, mely a maga teljességében igazán új, s mondhai *fin de siècle*. Az évezredek óta, mióta az ember eszmél, s lelki vívódásait a papyrusokon közölni tudja azokkal is, akik még nem éltek az ő halála órájában: soha se volt rá eset, hogy a halál gondolata ily ropant, mozdulatlan, sötét felleget vetett volna az emberi gondolkozás tükrére, az irodalomra, mint a mi időnkben. Mit jelent ez? Hisz a halál gondolatának egyformán suj tónak kellett lennie minden előre, minden időben; honnan van tehát, hogy e rettenetes gondolattal való örök évődés csak épp a mi korunk szomorú kiváltsága? A gondolkodás földhöz ragadtságában, vagy az idegek elernyedtségében, az általános hypochondriában találhatjuk fel e jelenség okát? Annyi bizonyos, hogy e rémes hangulat folytonossága a cselekvés szadzadának nehéz válsága gyanánt tűnik fel a figyelmes szem előtt. És különös, míg az arany-korban, mikor az élet becsének az ember még naivul tudott örvendeni, az élet elvesztésének a képzete nem járt ilyen válságokkal: a rémlátások mai napság legfőképp azokat látogatják meg, akik az elveszteni valónak, a féltett életnek az értékét korábban a legkevesbbé tudták megbecsülni.

A jövő olvasója úgy fogja találni, hogy a mi időnk e jellemvonásaival rejtelmes, de nem megmagyarázhatatlan összefüggésben van még néhány ismert, gyakran vitatott karakterisztikona a jelenkornak: az élni sietés mániája, az ambíció szertelensége, a mohó élvezetvágy, melylyel elég sajátszerűen együtt jár az élvezete-

tekre való képtelenség, a szerelmi gyöngeség, nem a fizikai értelemben vett, hanem a fogékonyságnak, a gyulékonyaságnak az a fogyatékosága, melyet az újkori moralisták az *impuissance d'aimer* elnevezésével jelölnek. Úgy fogja találni, hogy ezekhez a jellemvonásokhoz okozati összefüggésben járul hozzá: az általános meggyőződéstelenség, az elvek lazasága, a hajlékony, impresszionista gondolkozás-mód, az elme örök nyugtalansága és szeszélyessége, a léleknek a kételkedésre, a gúnyra, a nem-bánomságra való hajlandósága. S hogy e jellemvonások mily „elváltozásokat” idézhetnek elő egy női lélekben, erre aligha talál jobb példákat azoknál, amelyeket a Bashkirtseff Mária leveleiből és naplójából meríthet.

Aztán meg e napló és e levelek lapjai között egész pompájában ismerheti meg azt a női típust, mely a múlt irodalma előtt teljesen ismeretlen volt: annak a nőnek a típusát, aki szűzi testében a jó és a rossz teljes tudását hordozza, s akinek gondolkozását e tudás csömöre elbetegíti, anélkül, hogy a test déboire-jaiból valaha része lett volna.

Megismerhet egy új női alakot, aki csak most kezd lizáló kor emberi szörnyetegének, a megtestesült homoduplexnek női példányát, akinek átka az, hogy lelkének egyik felével folyton ellenőrizze, lessé és figyelje a másikat.

Megismerheti e korszak uralkodó praetenzióját, azt a dölyföt, melylyel a jelen embere az Igazság rajongó szeretete nevében fölfedi társai előtt minden gyöngéjét, minden nyomorúságát s büszkélkedik a meztelenségével.

Megismerhet egy új női alakot, aki csak most kezd szerepet játszani az emberiség történetében, s aki lelki

éberségével máris fölényben van vetélytársa, az egykori zsarnok felett.

Megismerheti az író egy új típusát, aki látóköre szélességével és műveltsége kincseivel elhomályosítja a régieket, a szerencsés intuiczió kiváltságosait; megismerheti a Lucien Perey-k és Arvéde Barine-nok egy egálisát.

És végre megtalálhatja e kötetben azt is, amit a mai ember kibékítő vonásának nevezhetnénk. A morális nyugtalanságot értem. A mi időnk emberéről sok rosszat mondhat a jövő filozófusa; de ez az egy vonás bizonyára engesztelő hatással lesz reá. Mert mindenestre mellette szól a jelen emberének, hogy míg ősei a nagy vérontások és formidábilis vétkeik elkövetése után is zavartalan lelki békében éltek le penziójuk napjait, a nyomorult epigon, hitvány bűnei miatt, örökös meghasonlásban van önmagával.

EGY ÍRÓ GAVALLÉR.

— *Arséne Houssaye.* —

Négy vaskos kötet, melyek címe: *Vallomások*, alkalmat adott Arséne Houssaye barátainak, akik pedig voltak elegen, hogy az 1885-ik évben még egyszer felrázzák lethargiájából a jó öreg akadémiát, ilyen értelmű szavakkal: „íme, egy virgoncz legény, „ung gentil compaignon”, ahogy ősapáink mondták; ötven éve már, hogy udvarol minden cocottenek, s neked, ó cocotteok legszeszélyesebbike; nos, hogy tetszik?”

Hát sehogyse tetszett. A negyven irigylésre méltó karosszéknek, ha véletlenül mindannyian egyszerre veszítenék is el a gazdáikat, mind a negyven gazdát, megvannak a maga predesztinált új gazdái. És Houssaye csak a negyvenegyedikkel vigasztalhatta magát, a „kimaradtak” híres karosszékével, melynek történetét ő írta meg, Moliéretől Bérangerig. De mi neki Hekuba s az utókor minden dicsősége? Megírta rég, hogy ő csak a jelennek ír, nem is a tudós, öreg jelennek, hanem a huszonötéves, vidám, szép jelennek, mely drága ruhában jár és az Avenue de Friedlandon lakik.

S aztán, elég része volt az ünnepeltetésben, hogy ne kívánja meg az utókor tömjénezését is. Ama kiválóan szerencsés írók közé tartozott, akiknek minden

lépte egy-egy sikert szerzett. Olyan megnyerő írói egyénisége volt, hogy a prestíget, melyet két kézzel előlegeztek neki, ötven kötettel sem tudta elpazarolni. Mindig előkelő írónak tartották, akinek sok olyan szabad, ami más közönséges halandónak tiltott gyümölcs.

A *Tiltott gyümölcs*, meg a *Rózsaszínű bűnök*, — a *Párisi szörnyek* és a *Vétkes szerelmek* egy szóval az az irodalom, amely velin papíron prédikálja az erkölcsöt, s meztelen vignette-tel szégyenkezik a kirakatokban: ime ez az Arséne Houssaye hatása. Ezeknek a könyveknek a szerzői, nevezzék őket Monseletnek vagy Catulle Mendésnak, Gypnek vagy Maizeroynek, írjanak finomján, vagy elijesztően, — egyformán Arséne Houssayétól kapták azt az ihletet, mely serdülő zsenialitásukat a hiányos öltözetű irodalmi ideál kicsapongó kultuszára csábította. A különböző dekaméronok és a lenge tárcza-novellák szerzői méltán nevezték Houssaye-t szeretett mesterüknek. Ő volt az, aki a kemény papírt és a szépnymást irodalmi műfajjá tette, ő volt az, aki először követelte a filozófia tekintélyét a kétértelmű anekdotának.

Parisban, ahol sohasem voltak szükében elmés embereknek, ennyi irodalmi hatás is elegendő jele annak, hogy az, aki ekkora iskolát tudott csinálni, nincs érdekes írói tulajdonságok nélkül.

Csak ezekről az egyéni vonásokról szólok a következő sorokban; a *Vallomások* tartalmával nem foglalkozom. Ami e vallomásoknak jelentőséget adott, az úgy sem magában a könyvben van. Mert bár nem érdektelenek azok a küzdelmek, melyekre Houssaye a Comédie színészeivel szemben kényszerítve volt — színházi igazgatóságának apró eseményei jelentéktelenek s eredménytelenek voltak. A hét év alatt (1849—1856), mikor Moliére házában ő rendelkezett, a Théâtre

Français ügyei oly rosszul álltak, mint azóta sóba. Nem sokkal nyomatékosabbak azok a közlések sem, amelyek széles összeköttetéseinek köszönhetők. Rachelről, Mussetről, ma már teljes lehetetlen valami eddig nem ismertet mondani. Hűséges barátaik siették följegyezni balgaságaikat; az adomák róluk, valamint Théophile Gautier-ről, Gérard de Nervalról, Roqueplanról, s az egész romantikus táborról, régóta közkezen forognak. Megírtak egymásról mindent, ami csak megírható volt, néha még azt is, amit nem kellett volna megírni. Houssaye többi barátai közül: Jules Janin, Paul de Saint-Victor és a még kisebbek meg épen elvesztették minden érdekességüket. Jules Janin! Ki az, aki ma csak egyetlen elmés mondását idézné? A találékony, ügyes, néha szellemes fő nem csillogtatja többé leleményét; elmúlt érdekessége, amint elmúlt ő maga is; nem élte túl csak az egy *Holt számár*.

De az elmúlt és a halhatatlan írói nevezetességek barátja, mindnyájuk Maeczenása, a hajdani vendéglátó jó fiú, még sokáig szerepelt — mindig fiatalon, mindig legényesen — minit amateurje minden szép dolognak és hetven éves korában is megmaradt annak a gavallérnak, aki III. Napóleon udvarában olyan sokat beszéltetett magáról.

*

Regényíró sorsa, hogy valamelyik alakjában, természetesen a legérdekesebbikben, vagy abban, amelyiknek lelki életét a legtöbb előszeretettel festette, olvasói rendszeren őt magát akarják felismerni. És ez igen természetes; hisz olyan nehéz azt elképzelni, hogy a képzelet embere, aki megfigyeléseit, benyomásait áthe-

lyezi egy nem létező világba, ne keressen ott egy kis helyet maga magának is! Még nehezebb föltételezni, hogy a szigorú elemző, aki megszokta szétszedni az emberi lelket, ne vegye górcsőve alá épp azt a lelket, amelyet legközelebb talál és amelyet a lehető legjobban ismer. Aztán meg olyan sok író akadt, aki csakugyan igazolta a közönségnek ezt a várakozását. Az író-népség hiú népség; szereti magát mentetgetni, hogy ha rászorult; vagy mikor erre semmi szüksége, szereti magát megmagyarázni, nehogy félreértsék. A dolog természetében van, hogy az ilyen magyarázatokat még akkor sem lehet készpénznek venni, hogy ha önéletrajzok; elkezdve a „Wahrheit und Dichtung”-tól, le a legszerényebb „vallomások”-ig, ezek is mindannyian mesék; hát még a regények! Nincs sikamlósabb dolog, mint ezeknek a szentjánosbogár fényével keresni az író, akinek lelke mélyébe látni „ezer gyertyafényt helyettesítő” világító készülékekkel is csak kevesen képesek, olyan tudományos készülékekkel sem, amilyenek a kritika mestereinek filozófiai módszerei. És amily nehéz ez a kutatás, vagy jobban mondva kémlelődés, épp oly haszontalan is. Előre is tudhatni, hogy amily bőszívűséggel ad kölcsön az író a maga lelkéből alakjainak, épp oly féltékenyen őrzi a maga egészségét, mert hisz az felerészben gyöngékből, hibákból és tévedésekből áll, hogy ha nem betegségekből, bűnökből és oktalanságokból is. Hogy az író oda feküdjék a bonczolóasztalra, ahhoz nem elég egy Balzacnak az objektivitása, ahhoz egy Vesale András önmehtagadása kellene. Balzac, aki a saját alakjait mintegy vízióban látta maga előtt, s akiről Taine feljegyezte, hogy barátainak híreket mondott alakjairól, mint a valóban élőkről szokás, bizonyára meg volt áldva azzal az adománnyal, hogy szinte kikeljen önmagából, s magát is, mint

minden alakját, úgyszólván magán kívül lássa. Mégis, amint regényei minden nagy egyéniségében van valami brutálisan Balzac-szerű, nincs azok között egyetlen sem, akit csak közel rokonának is lehetne mondani.

Balzactól Houssaye-ig — ki nem ismeri a közmondást? — csak egy lépés. Houssaye-nek is van egy nagy egyénisége, aki (mint a Balzac nagy alakjai: Vautrin, Nucingen, Rastignac vissza-visszatérnek számos regényben) megjelenik majdnem minden nagyobb munkájában. Ez: Octave, Parisis herceg, az úgynevezett „Don Jüan de Parisis.” Annak a regény-cziklusnak, amelyet Houssaye *Les comédies parisiennes* közös címe alá foglalt, amint hogy Balzac is „Comédie humaine”-nek nevezte a maga regény-csomóját, Parisis a hőse, s úgyszólván a hazajáró lelke. Ez a modern Don Jüan a császárság lyonjának a typusa, egy bálványozott „cocodés”, a kinek minden sikerül. Houssayet is sikerült ünnepeltté tennie. A *Grandes dames* és folytatásai neki köszönhetik, hogy írójokat „mester”-nek kezdték czimezgetni. A népszerűvé vált alakban Houssayet magát vélték fölismerni, s neki nem jutott eszébe tiltakozni, hogy briliáns hódítójával ne azonosítsák. Ez a hallgatag elismerés azonban egy olvasót sem fog alterálni, aki meggyőződött arról, hogy az író soha sem egy az alakjával. Egy pár lap, s mindenki belátja, hogy Parisis csak fantazmagória, az pedig, aki e tömérdek lapot teleírta, végre is élő lény. Hanem az a körülmény, hogy az író túrta az összehasonlítást, sőt az azonosítást, nem lehet érdektelen. Mindenesetre jellemző rá nézve, milyenek a formái annak a fantomnak, melynek ürességébe a maga lelkét akarta lehelni.

Egy verskötetben, mely (akkortájt jelent meg, a Georges de Lys *Tubarózsái-ban*, van egy költemény, melynek „Parisis” a címe. A Houssaye hőjét énekli

meg, amint hogy vannak versek, melyek Didóról, Gretchenről, Don Juanról szólnak. A csodálat megnyilatkozása ez, azé a meghatott, naiv csodálaté, amely tányérra, óralapra és dohánytartóra festi a kedves költői alakot. Íme Parisis a tányéron, prózai, de hűséges fordításban:

„Don Jüannak nevezed magad. De hisz te nem vagy az! Don Jüan egy utópia álmodozója, akit mindjárt elfog a kiábrándulás és az undor, mihelyest szívta a virág illatát. Parisis visszaemlékszik szerelmeire és szereti azokat. Minden könyvből gyönyört merít s emlékében újra olvassa a kiszakított lapot... — Parisis boldog. Szíve, mely mindig telve vágygyal, tétovázás nélkül egyenesen megy célja felé. Parisis boldog, mert mindig szeret... Az elmúlt szerelem nem hagy szívében űrt. Don Juanon rajta ül a szenvedés ólomszín bélyege. Don Jüan, mihelyt győzött, nem szerette többé szerelmeit! — Parisis a nőért imádta a nőt; mind-egyikből tudta élvezni a szépet, a nélkül, hogy a tökéletest a valóságban kereste volna. Mindnyájoké volt, időről-időre, testestül-lelkestül; s mindnyájan kaptak hatalmas szíve lángjából, abból a lángból, melyben a kéj az emberi Ideált szüli. — (A kép egy kissé kép-telen, de legalább meg lehet érteni s ezt nem minden költői képről lehet elmondani.) Jertek herczegnők, marquisok, kiáltsátok, hogy nevét örökre bevéste lelketekbe; Alice, Violette, gyönyörű víziók, akik büszkén vallottátok, hogy neki meghódoltatok, s akik elkárhoznátok, hogy még egyszer fölleljétek, jertek, mondjátok el, hogy álmotok ideálja ő! — Ó mester! szívedet enyémnek érzem, bár nincs zsenim, mint neked, hogy méltón megénekeljem ezt a hőst, aki lelked mélyéből született. Mégis érzem őt szívemben dobogni. (Közbevetőleg szólva: ez a Georges de Lys katonatiszt volt; látnivaló, hogy egy azok

közül, akiknek erénye a szép elv: ahány szállás, annyi szerelem.) Lovelace szerelme ironia volt, Don Jüan álma utópia: Parisis szerelmének a neve: Hit! — Hit a szerelemben, melyet Lovelace tagadott, melyben Don Jüan kételkedett, folyton keresve azt s nem látva, hogy minduntalan lábai előtt hever; Parisis megtalálta, szentől-szembe állt vele s nem kért tőle mást, csak azt az égi kegyelmet, hogy mindig szerethessen, a szerelem után.”

C'est du pur Musset — mondaná Julies Janin, amint megírta a „Comédies parisiennes”-ről: „C'est du pur Balzac”.

A mai olvasó azonban, aki kevésbbé könnyen lelkesülő, mint volt a néhai jó „tárcza- király”, valószínűleg naivnak fogja találni ezt a költői ömlengést s mindenekelőtt sajnálni fogja a költőt, aki oly közel járt ahhoz, hogy megértse Don Jüant — valamennyi s bármelyik Don Jüant — s mégis oly roppant rosszul kommentálja őt. Mindegy; ez a vers elég világosan mondja el azt, amit Houssaye Parisisában kifejezni akart.

Ez az alak azonban nem csupán „ideál”, hanem típus is kivan lenni. Parisis a második császárság „muscadin”-je, környezete e világ erkölceit akarja visszatükröztetni. E világ persze csak az udvar és az előkelőség világa, Houssaye számtalan elő- és utószavában nem győzi eléggé hangsúlyozni, hogy a mi e körön kívül van, az számára nem létezik. De egyzersmind reklamálja e világ fölényét minden kívülről állóval szemben. Egy helyt a következőket mondja:

„Jól tudom, hogy ha valaki Balzac-kal versenyezni akar, csökönyösen kell ragaszkodnia a vérszegény polgárok rajzához, s rövidlátó aprólékosságokban kell tanulmányoznia a közönségesség végtelen ki-

csínyeit. S akkor a regény doktorai a Prudhomme úr hangján kiáltoznak: „Mennyire ez az!” De micsoda! Egy együgyűségnek a fotográfiája! A szoba-regén író, aki úgy él, mint egy medve, ha valaha fölment volna a Champs-Elysées híres onyx-lépcsőjén, oly messze érezte volna magát Paristól, mint ha Japánban, egy porcellántoronyban járna. De azért tagadja, hogy létezik az, amit nem lát, mikor kinéz az -ablakon. Azt mondták rám, hogy Parisnak csak egy szegletét festem. Aki manapság Parist egy képben akarná feltüntetni, olyan ügyességre volna szüksége, mint annak a régi művésznek volt, aki az Iliás egész szövegét rávéste egy pajzsra. Paris száz világot foglal magában: én azt választottam, mely a legregényesebb, legkülönösebb, melyben a legtöbb szenvedély van jól tudva, hogy az igazság soha sem veszti el jogait. Arra a szemrehányásra, hogy ismeretlen világot festek, a Paul de Saint Victor, Barbey d'Aureville és Banville arany hangján felelek meg: „A nagy Balzac halála óta egy új világ keletkezett, melyet láttunk alakulni, összeomlani és újból feltámadni. Ennek a világnak nem volna történetirója, ha Arsène Houssaye, aki elég jól megfigyelhette erkölceit, nem írta volna meg ezt a *Comédie parisienne-t*.”*)

A Comedies párisiennes tehát kiegészítése, sőt betetőzése kívánt lenni annak a nagy műnek, amelyet szerzője egésznek gondolt, s *Comédie humaine*-nek nevezett. Valóban, ebből a hatvan és egynéhány kötetből csaknem teljesen hiányzik az előkelő világ. Tele vannak a mesterségek embereivel s az arany más rab-szolgáival, akik többé-kevésbé, de a leggyakrabban mégis becsületes úton törnek e sárga lidércz után.

*) „A propos des Trois Duchesses.” A „Trois Duchesses” IV-ik kötetében.

Egyebekben is nagyon nélkülözik a nemes világ erkölcsseit. Hiszen — hogy Balzac legnagyobb kritikusat, Tainet idézzem — „alkotójukból is hiányzott a valódi nemesség; Balzacnak semmi érzéke sem volt a delikát dolgok iránt; bonczoló kezei bemocskolták a szemérmes lényeket; el rúttították a rútságot.” A Balzac világa alantas, bár telve van hatalmas alakokkal. Titánok azok, kik a föld mélyében kovácsolják óriás míveiket, az izzó arany halvány világa mellett.

Monográfiát írni a magas körök erkölcséről, arról a világról, melynek uralkodó szenvedélyét nem a meggazdagodás vágya, hanem egyéb, emelkedettebb érdekek szítják, bizonyára kiváló művészhez méltó feladat. A nagyvilág sima padlóján hozni működésbe olyan erőket, amilyen egy Grandét emberfeletti akarat, egy Brideau ördögi elszántsága, vagy egy Hulot rémitő szenvedélye, oly nagy munka, amely hatalmas kezű alkotót kíván.

Azért, aki elolvasta a Houssaye programját, érdeklődve fogja végignézni Parisis herceget, azon a híres onyx lépcsőn, ott a Champs-Élysées mögött.

Az első, ami az olvasónak feltűnik Parisis berezeg történetében, az, hogy a tizenkét kötetes regénycsomónak Parisison kívül más szereplője nincs. Nincsenek körülötte, csak pusztá nevek. A férfiak, hívják őket Montjoyeuxnek vagy Rio hercegnek, Santa Grúznak vagy Georges d'Aspremont-nak, mindannyian csak apró Parisisok. Ugyanaz a foglalkozásuk, azaz mindannyian semmittevők, hősei az álarcos hálóknak s Herkulesei a cabinet particulier-knek; ugyanaz a gondolkozásuk, azaz egyik sem gondol egyébre, mint víg lakomára s apró hódításokra; ugyanaz az érzésük, azaz egyik sem érez semmit, hacsak azt a sajnálatot nem, amit Néró, hogy nem bírhatnak minden nőt.

Ugyanazt teszik, ugyanazt az életet élik, s ugyanazt a nyelvet beszélik, mint Parisis, legfeljebb azzal a "különbséggel, hogy más sorrendben jutnak a nőkhöz, másféle lépcsőt készíttetnek és nem éppen onyx-ot, és mikor ezt a lépcsőt használatba veszik, még keresettebb elmésségekkel fogadják hölgyüket, mint Parisis berezeg szokta. Épp oly ellenállhatatlanok s épp oly csodált lények az alsóbb régiók előtt, mint nagy előképük; mindenki szerelmes beléjük, mint amabba; úgyannyira, hogy öreg milliomosok, akik ezeket az urakat csak hirtől ismerik, sietnek meghalni s rájuk hagyni millióikat, égve a vágytól, hogy összekapargatott kincseik elegánsan repüljenek el. (Aki nem hiszi, nézze meg a *Les parisiennes* első kötetét, ahol Georges d'Aspremont-t, abban a pillanatban, mikor magát megöngyilkolni készül, egy ismeretlen milliomos úr így segíti ki a pillanatnyi zavarból.) Egyik olyan, mint a, másik, s csak annyiban különböznek egymástól, mint a sakktábla koczkái, egyik fehér, a másik fekete, egyik szőke, a másik barna. Az olvasó, ha nem rendelkezik különös memóriával a neveket illetőleg, jól teszi, ha megszámozza őket.

Ami a nőket illeti, szintén ilyenformán áll a dolog. Houssaye azt mondja valahol, hogy Parisis története „női arcképekből és nők leveleiből áll, melyek a párisi magas világ legbájosabb titkait foglalják magukban”. Nos, ezeknek a leveleknek stílusa, helyesírása nagyon egyforma, az arcképek ugyanazok, csak a jelmezekben különböznek egymástól. Egyik a nagyvilági nő báli toilettejében van, másik színész-kosztümöt visel, a harmadik nagyon nyáriás öltözetben ült a fotográfus elé; nem tudom, mi lehet. Ezeket már a haj színe sem különbözteti meg egymástól, — mert ki tudhatná, minő szín lappang a szép, vöröslő fürtök alatt, — sőt

azt sem, hogy a hajadoni, vagy a férjezett statushoz tartoznak-e? Ezt a körülményt a Houssaye hősnői nem szokták tudomásul venni. Csak egyetlen pontról lehet megismerni, hogy mégis kétféle kategóriába tartoznak, arról a pontról, amelyről a jegyzők szoktak beszélni, akik tudvalevőleg a számok emberei. Hous-sayenak a legelmésebb mondása az, hogy van nő, aki a szerelmet a mások pénzének tartja. Aki a „Comédies parisiennes”-t írta, az csak ezt az egyetlen nőt ismerte. S ha ismert még egy másikat is, ez amattól csak annyiban különbözött, hogy szerelemi dolgában kommunista volt ugyan, — de amint hogy vannak ideális kommunisták is — lemondott a gyonyfelosztásról.

Ezeknek a nőknek, akik oly könnyen gyuladnak, mint a gyufa, s akik oly könnyen dobják magukat az útszélre, mint más ember az elhasznált gyufaszálat dobja a köveztet, — ezeknek a nőknek szultánja Paris herczeg.

Megérdemelte őket, eleget foglalkozott velük. Tizenkét kötetten át nem tesz egyebet, mint hogy változtatja az odaliszkeket, mint a keztyűt. Az igaz, hogy némi czeremóniával teszi. Mikor álarczos bálba megy, Faust jelmezét ölti magára, s hogy alkalmoszerű elmésségekkel hódítgathassa a hölgyeiket, előkészületül Goethét olvassa. Egyszer aztán talál egy Gretchenre, akit nem lehet idézetekkel elszédíteni: elveszi feleségül. Aztán a „Grandes dames” végén, forma szerint meghal, párbajban. De — ne „kiáltsatok, Alice, Violette, gyönyörű víziók”, — a „Courtisanes du monde”-ban ismét feltámad s ezzel tökéletesen meghal a legjobb hizsemü olvasóra nézve is, aki eddig a legnagyobb türelemmel vette tudomásul párbajait és egyéb ízléstelenségeit,— s aki a morál filozófia révén elnézte azt is, hogy az ideális hős mily ügyesen és mily nagyúri mó-

don él a mások vagyonából. A feltámadás azonban, a magas körök Rocamboleját teljesen egyenlővé teszi a csapszékek és csapóajtók hőisével, s ennél a pontnál megszűnik az irodalom.

Paul de Saint-Victor, akinek sokat meg lehet bocsátani, mert sokat és szépet írt, barátságátuláradásában azt mondta Parisis berezeg történetéről, hogy száz év múlva, mint a XIX. század intimus emlékiratait fogják olvasni. Lehet, de csak abban az esetben, ha akkorra a „Gomédie humaine”-ből egy papírszeletke sem marad hírmondónak. Addig, míg ez meg nem történik, az utolsó liontypusnak mégis csak Rastignac-ot kell tartanunk, mindama sötét dolgok daczára, melyeket lehetetlen emléktől elválasztani. De ha lion-typust nem is szolgáltatott a második császárság a regénynek, ez fenn fogja tartani courtisanejainak emlékét. Ő volt ugyan, aki a francia-poros háború kitörésekor, regényciklusának végére, e büszke szavakat írta: „és most, itt nyugszik egy világ, melynek külön lapja lesz a történelemben”, — de nagyon valószínű, hogy ennek a külön lapnak az lesz a címe, hogy: *Nana*.

Ami a Houssaye írói arczképén dandy-szerű, nem az, hogy mester-munkájául egy balul sikerült dandy-typust választott, ámbár a Parisis üressége és ennek az ürességnek a bálványozása, az Íróban is egy gavalér léhaságát sejteti.

De Houssayenak egész gondolkozása és gondolkozásának minden formája a dandyre vall, ha ugyan szabad e mulékony értelmű szóval jelölni azt a mindig élő típust, mely a hajdani cortegianótól a legutoljára

emlegetett „gommeux”-ig, minden változatában ugyanazokat a belső sajátságokat mutatta.

A dandynek nincs filozófiája. Nagyon nehéz súly volna ez a telivér paripák könnyű lovasának. Mint-hogy minden idejét a nagyvilági élet foglalja el, nincs alkalma az elvont dolgokkal foglalkozni; később aztán el is veszti a kontemplációra való képességét: mert ehhez is training kell. Azt a pár szemer bölcselkedést, amire a nagyvilági életben szüksége van, készen kapja másoktól, akiknek ez a mesterségük, amint készen kapja a ruhát, amelyet visel. S mivel az utolsó divat még mindig az, amely a XVIII. században nyert a szalonba bebocsáttatást, a dandy született szkeptikus. De mert ő sem ment attól, amitől senki sem szabad, s mert vannak negyedórái, amikor a „föld felett valókról” gondolkoznia kell: ezek az óriás kérdések őt erőtlenül találják. Ennélfogva babonás. Houssaye is az. A „Gomédies Parisiennes” több példáját mutatja e furcsaságnak. Nemcsak Parisis hisz a jóslatban, az író is hiszi a Parisisok legendáját és azoknak súlyos végzetét kérlelhetetlen pontossággal teljesíti.

A dandy életének célja a nő. Nem egy no, nem egy néhány nő, hanem minden nő. A végtelen kultusszal, melylyel nekik áldoz s mely természetes következménye annak, hogy a nagyvilági élet megteremtői s fentartói az asszonyok, — sajátságosan egyeztet össze bizonyos képtelen megvetést, melyre a hajlamot XVIII. századbeli apáitól örökölte s mely részben a múlt század szabadabb erkölceinek, részben a maga könnyebb sikereinek a következménye. A nő bálvány előtte, de olyan bálvány, aminő az afrikai vadaké, akik isteneiket házi bútornak használják, s akik bálványaikat elhajítják, mihelyt a házi célokra nem alkalmasak. Ez a szkeptikus imádat a dandy kizárólagos sajátsága. Rátalálni

erre a vonásra Houssayeben is. A *Comédies Parisiennes* telve van az asszonyok aljaasságaival, melyeket — mint Houssaye valamelyik barátja írta — egy „szkeptikus” jegyzett fel, de olyan szkeptikus, akinek vannak negyedórái, amikor mindent megbocsát. „Ó asszony, asszony, asszony!” — sóhajtott fel valahol a *Grandes dames* írója Beaumarchaisval. És ellágyulása pillanataiban a Dumas fils társadalmi doktorkodását negélyezi, s azt a tanácsot adja, hogy akik megtámadják a nőt, kezdjék ezt a védelemmel. Másutt, csak úgy mellékesen, türelmetlenül panaszolja, hogy az apasági keresetnek nincs helye. Hanem aztán csakhamar eldobja a társadalom sebeit nyitogató scalpellumot, s gúnyolja, amit előbb szánt. Csakugyan a védelemmel kezdi s a támadással végzi. És ha kedve volna minden ötletét axiómában fejezni ki, sokszor szólalna meg olyan formán, mint az operetté-miniszter: „Az asszony minden baj oka, csakis az asszony, csakis az asszony.” Ekközben pedig nagy előszeretettel ír egy könyvet a demi-mondaine-ek és az extra-mondaine-ek kedves bűneiről *Ezeregyéjszaka* cím alatt.

A dandy nem tud semmit komolyan, de a műveltség máza tökéletes rajta. A világban, melyben él, mindenhez hozzá szólnak: irodalomhoz és művészethez, politikához és tudományhoz, természetesen csak könnyen és fölületesen, mert nem illik olyat mondani, a mit valaki esetleg nem érthet meg, mert jó ízlésű ember kerüli a nagyképűséget, s mert végre ott a legfőbb cél csak az, hogy az ember visszatetszést ne keltsen s nevetségessé ne váljék. A dandy tehát, hogy mindenhez hozzászólhasson, minden iránt érdeklődik; de semmi érdeke, hogy bármely kérdésnek komolyan a mélyébe nézzen. Nem is teszi. Figyelme kettőzött olyan dolgokkal szemben, amelyek asszonyokkal, színházzal,

s mindazzal foglalkoznak, ami mindig napi érdekű. Ismereteit tehát egy részről az általános felületesség, más részről a szalonszerű dolgok előszeretete jellemzi. Ez különbözteti meg a Houssaye „komoly” munkáit is, mások hasonló tárgyú könyveitől. Ó, járatos ő sokféle dologban. Hozzászól a történelemhez, s megírja La Valliérek és Montespan életét; aztán egyet gondol, s hálával eltelve ama híres asszony iránt, aki a forradalom alatt megkísérlette feltámasztani a megölt szalon-életet, Madame Tallien-t dicsőíti. Ennek a könyvnek: „Notre Dame de Thermidor” a címe, melynél, csak az a másik jellemzetesebb, amelyikkel az irodalmi essai terére lépett. Ez Voltaire-Királyról szól. Szereti a XVIII. századot, s a kort tárgyaló „tanulmányai-ban” lelkesedéssel beszél Delaclosról, a „Liaisons dangereuses” szerzőjéről. Ért a művészetekhez is; könyvet ír a flamand festőkről, a francia művészekről, de nem feledkezik meg Lionardo da Vinciről sem. Érdekesek azok a könyvei is, amelyek különböző korbeli színésznők méltatásával foglalkoznak, például ez a hangzatos című: „Princesses de comédie et déesses d'opéra”. Sainte Beuve nem irt olyan könnyűséggel egy hétfői cikket, mint Houssaye egy kötetet. Nagyon jellemzik e könyvek tartalmát a külsőségek, melyekbe öltözve megjelentek. A finom, kemény papír, másodvirágzását Houssaye-nek köszöni. Verseit metszetekkel, tanulmányait arczképekkel adta ki, és soha sem mulasztotta el köteteit hol Velenczében, hol Nizzában lakó, három csillaggal jegyzett hercegnőknek ajánlani.

A dandy nem úgy beszél, mint más ember, igénytelenül és természetesen. Neki mestersége másokat, rendesen persze a nőt, megnyerni; hivatása tetszeni s azért kötelessége szellemesnek lenni. Az ötlet pedig olyan dolog, aminek nehéz parancsolni; annak, aki

erőlteti, rendszeren balul sikerül. A Houssaye elméssége olyan, mint az álarczos báloké. Elvértve találni benne egy jó mondást, de mennyit kell lenyelni addig, míg erre a mot-ra ráakadunk! Ha finom akar lenni, azt mondja: „a szerelem — Dániel az oroszlán-veremben.” Mikor vidámságot akar kelteni, azt mondatja egy szellemes nővel: „nem vagyok térkép s nem szeretem a geographokat.” Idézetei hasonlítanak szép szavaihoz. Ezek közül legjellemzetesebb az, hogy a „Mains pleines de roses, pleines d'or et pleines de sang”-ban, Goethe és La Harpe között idézi Octave de Parisist: „Ez a mosolygó szép asszony a szerelmet és a halált adja neked. De mi az élet szerelem nélkül?”

A dandy sorsa: ünnepeltetés, de csak addig, míg napról-napra meg jelen a társaságban. Ha egyszer eltűnik, másnap már nem tudnak róla semmit. Ez a Houssaye sorsa is. Lehet ugyan, hogy könyveit halála után is sokan fogják forgatni. De a Goeur Dámát még többen forgatják, s még sincs semmi köze az irodalomhoz. (1885.)

APHRODITÉ.

I.

Aphrodité istenasszony 1896. évvel a mi Urunk Jézus Krisztus születése után megjelent Paris városának piacán, s szokásához híven, lábba ejtett mintegy ötvenezer szegény halandót. Pedig nem is a maga isteni meztelenségében, hanem papirosba öltözötten jelent meg; s nem is az egész világ, csak egyes választottak előtt mutatkozott, a minden piacznál kisebb könyves-piaczon. Szóval — mert hiszen a türelmes olvasó érti már ezt a mi éktelenül sallangos újságírói nyelvünket — Parisban 1896. telén szenzációs sikere volt egy könyvnek, melynek hősnője: Aphrodité. Azaz, tulajdonképpen nem is Aphrodité, hanem egy alexandriai hetaira, aki szép volt, mint maga az Anadyomene, s aki életének egy magasztos pillanatában úgy jelenhetett meg Alexandria népe előtt, hogy az álmélkodó sokaság a földre szállott Aphroditének nézte.

Ennek a csodás szépségű alexandriai leánynak a históriája Pierre Louys-t egy pár hónap alatt híres Íróvá tette. Pierre Louys akkor huszonöt esztendő fiatal ember volt, akiről *Aphrodite-je* előtt édes-keveset tudott a világ. Írt ugyan már vagy öt-hat kötetet; mint jó hellenista, lefordította Meleagert, s fordított egyebeket

is; de ezek a munkái egy szűk baráti körön kívül nem igen keltettek figyelmet. Annál nagyobb feltűnést okozott *Aphrodite-je*; az első kiadásokat valósággal szétkapkodták, egy hétig minden párisi újság az új csilagról cikkezett, s Louys egy szép nap arra ébredt, hogy többet beszélnek róla, mint Sarah Bernhardtrol. Parisban még megtörténik ilyesmi. Ez a két szó: „irodalmi esemény” ott még nem pusztá frázis, amelynek nincs és nem lehet értelme. Másutt művészek, Írónak, okvetetlenül levelenkint kell szednie a borostyánt, ha ugyan jut neki a borostyánból; de Parisban még vannak „jöttem, láttam, győztem” diadalok, s ezekből a teli sikerekből nincs kizárva az az író sem, aki „csak” könyvet ír, és nem színdarabot.

Az a könyvárusi siker, amely *Aphrodite-nek* jutott osztályrészül, bizonyára Parisban sem mindennapi dolog. Pár nap alatt ötvenöt kiadást kapkodtak el belőle. Ekkora „rekord” ott is igen kevés írónak adatott, s a francia irodalomnak van akárhány kitűnősége, aki soha se viszi többre két-három kiadásnál. De még ennél is nevezetesebb jelenség, hogy Aphrodité néhány hónap alatt iskolát csinált. A nagy sikerek nyomában felburjánzó apró utánzatok máris megtermettek; s a francia könyvpiacot immár valósággal elárasztják az antik tárgyú novellák és regények, *Aphrodité* nyomában a Lédák, Ariadnék és Dianák egész sora kompareált; egy egész mythológia. Egyre több a fiatal író, aki a Pierre Louys eszközeivel próbál szerencsét, s ha sikerük jóval kevesebb is, annyi bizonyos, hogy a műfajt egy időre divatossá tették.

Mindez rendkívüli dolog; de az már csoda, ami következik. Ennek a francia könyvnek, igaz, hogy szűkebb, ha úgy tetszik: legszűkebb körben, de nálunk is kivételes sikere volt. Eljutott oda is, ahol francia

könyveket csak nagyritkán olvasnak; s az írók és művészek kis világában szinte rajongással beszéltek róla. Aligha volt még francia könyv, amelyet nálunk ennyien olvastak, s ennyien megszerettek. Egy eleven Aphrodité sem szerezhett volna rövidebb időn nagyobb ismeretséget s ez nálunk, a könyv-gyűlölet ősi földjén, történt!...

Aphrodite-nek ez a csodálatos hatása érdekesebb magánál a könyvnél is. Mert ezt a hallatlan sikert maga a könyv nem magyarázza meg.

*

Egy csodálatos szépségű hetaira sétál az alexandriai tengerparton. Szemébe tűnik egy férfinak, aki megszólítja:

— Jöjj velem.

A hetaira nem megy.

A férfi aranyat kínál neki. A leány mosolyog, s ismét nem-et mond.

— Te nem tudod, ki vagyok! — szól a férfi.

— De igen — felel a leány. (Chrysisnek hívják, s Galileából való.) — Te Demetrios vagy, a szobrász, aki Aphrodité templomát építette. Tudom, hogy kedvese vagy Berenice királynőnek; tudom, hogy a királynő imád, s hogy nevében te uralkodol. De rám nézve csak közönséges rabszolga vagy; mert láttál, tehát szeretsz.

Tudja azt is, hogy Demetrioszt imádják a nők; hogy százat taszított el magától, s hogy egy tuczat halt meg miatta. Aztán elmondja, hogy ő Chrysis, az egész világé. És még se megy el vele.

Demetrios azt hiszi, hogy elbánhatik vele erőszakkal Chrysis ettől sem fél. Mert mit ér az?!

— Szeretsz. Tehát nemcsak azt akarod, hogy a

tied legyenek, hanem azt is, hogy oda adjam magamat neked önként, egészen ...

S Demetrios nem mond ellent neki.

— Hanem, tudod mit — folytatja Chrysis — tedd meg, amit kívánok, s akkor szeretni foglak ...

Chrysis eladó. De a föltételei kissé szigorúak.

Három büntettet követel Demetriostól. Egy tolvajlást, egy gyilkosságot és egy szentségtörést. Lopja el s hozza el számára Bacchisnak, a hetairának gyönyörű ezüst tükrét. Ölje meg egyik kedvesét, a főpap feleségét s rabolja el tőle elefántcsont fésűjét. S végül lopózzék be Aphrodité templomába, s lopja le az istennő nyakáról hétsoros igazgyöngy nyakékét.

Demetrios dühbe jön, de Chrysis tovább suttog a fülébe:

— Majd meglátod, hogy az én szerelmem megéri, amit kérek érte ...

— Jó — szól Demetrios — holnap megkapod mind a hármat...

Demetrios unja a királynét, s úgy találja, hogy Chrysis méltó rá, hogy elkövesse érte a három büntetést. Méltó rá, mert képes volt ezt követelni tőle.

És megtartja a szavát.

Ellopja Bacchistól az ezüst tükröt. Ezért a bűnért Bacchis keresztre szögezteti egyik rabszolganőjét, akit a lopással gyanúsít. S Chrysis tanúja a kivégzésnek. Demetrios tehát már működik ...

Igen, már működik. Egy arany, tüvel keresztül szúrja alvó kedvesének a kebelét s elrabolja az elefántcsont fésűt. A szegény asszony neki ajándékozta volna örömmel, de Ghrysis gyilkosságot kívánt...

Aztán meglopja az istennőt is; leoldja nyakáról az igazgyöngy-nyakéket; megvan a harmadik büntett is.

Bacchis nagy zenebonát csap a tükre miatt; meg-

találják a főpap nejének holttestét; s rájönnek, hogy szörnyű kezek az istennőt megrabolták. Az egész város forrongásban van. Chrysis büszkén, boldogan siet a találkozóra.

S egy nagyravágyó gondolata támad. Demetrios, aki már ennyit megtett érte, megölhetné a királynőt. Mért ne? Így király lehetne. S akkor... amikor ő királynéja lehetne ennek az egész birodalomnak, ő, Chrysis, a hetaira!...

Demetrios már várja.

—Megtetted! Megtetted! — kiált Chrysis örömmel.

— Igen — szól Demetrios hidegen.

— Szeretlek, imádlak! — hálálkodik Ohrysis. — Soha se éreztem azt, amit most érzek! Most már tudom, mi a szerelem! Lásd, többet adok neked, mint Ígértem. Neked adom a lelkemet is, amely szűz... Gyere, hagyjuk el ezt a várost, menjünk el valahová, ahol nem lesz senki, csak mi ketten. Olyan boldogok leszünk, mint soha senki e földön. Soha egy szerető se tette meg azt, amit te értem tettel. De soha egy asszony se szeretett úgy, mint ahogy én szeretlek! Csókolj meg!

Demetrios azonban csak egy mosolylyal felel. Majd így szól:

— Nem ... Isten veled.

S ott akarja hagyni.

— Mi az? Mit mondasz? — hebeg Chrysis.

— Azt mondom, hogy: isten veled.

— Hogyan, hát nem te vagy az, aki...

— De igen. Amint megígértem.

— Akkor ... nem értelek.

— Akár értesz, akár nem, az mindegy, Isten veled.

— Demetrios! Ez a hang!... Könyörgök!...

Hasztalan. Demetrios minden könyörgésre hideg marad. S azt mondja a leánynak:

— Igen, megtettem, amit kívántál. S most át kel-
lene adnom a három ajándékot, cserébe azért az áldo-
zatért, amit tőled kértem. Ha teljesítettem a kívánságo-
dat, azért történt, úgy-e, mert nagyra tartottam az
áldozatot, amit tőled kértem. Nos, most már nem tulaj-
donítok neki ilyen nagy értéket, s nem kérek tőled sem-
mit. Tégy te is úgy, mint én s váljunk el.

— Tartsd meg az ajándékaidat! Téged akarlak!
Csak téged!...

— Tudom. De én már nem akarlak.

S elmondja neki, hogy:

— Elkéstél vele. Már enyém voltál.

— Megőrüdtél? Mikor? Hol?

— Álmomban. Ah, mily szép voltál, Chrysis! Ezt
a boldogságot csak egyszer lehet érezni, másodszor
nem. Nem vagyok olyan bolond, hogy megrontsam a
legédesebb emlékemet.

Chrysis azt hiszi, hogy Demetrios csúfolódik vele
Demetrios folytatja:

— Törődtél vele, mikor elmondtad, mit kívánsz,
hogy tönkre tehetem magamat, s hogy e háromszoros
gasztett emléke mindig megmarad bennem! ...

— Azért tettem, hogy magamhoz kösselek. Nem
lettél volna az enyém, ha odaadom magamat.

— Jó. Úgy történt, amint akartad. Azt kívántad,
hogy rabszolgád legyek. Az voltam; nem sokáig ugyan,
de az voltam. Most azonban kiszabadítom magamat
ebből a rabszolgaságból.

— Én vagyok a rabszolgád, Demetrios. Üss, verj,
de szerese aztán!

— Utállak...

— Ne hazudj. Szeretsz. De szégyelled, hogy meg-
tetted, amit kívántam. Hallgass rám, drágám! Ha
csak ez bánt, én még többet megteszek, mint amit te

tettél. Kész vagyok minden áldozatra, megteszek mindent, amit kívánsz. Csak szeress!

— Megteszel mindent, amit kívánok?

— Mindent.

— Esküdjél meg.

Chrysis megesküszik.

— De mondd hamar. Félek.

— Én nem kívánok tőled három ajándékot. Azt kívánom, hogy fogadd el a három ajándékot, amelyre vágyódtál. Persze, te nem akartad használni se a tükröt, se a fésűt, se a nyakéket. *Lopott* dolgokat nem szokás viselni. Pusztá, kegyetlenségből kívántad, hogy ezt a három gaztettet elkövessem. Nos hát használni fogod a tükröt, a hajadba tűzöd a fésűt, s viselni fogod a nyakéket.

S aztán elmagyarázza neki, hogy egy elhagyatott helyen megleli a három drágaságot.

— A tükröt a kezedbe veszed, a fésűt a hajadba tűzöd s a hét gyöngysort a nyakadba akasztod. S aztán keresztül mégysz a városon. A királyné katonái le fognak tartóztatni; de meglesz, amit kívántál, s napkelte előtt meglátogatlak börtönödben.

Chrysis először vállat von. Csak nem lesz olyan bolond, hogy megtartsa a szavát!...

De aztán fölébred benne a kíváncsiság. Látni akarja drága ajándékait, megérinteni, legalább egy percze. Hisz diadala csak akkor lesz teljes!...

Dcmetriost majd csak visszahódítja valahogy. Mert bármily forrón szeresse is, csak nem lesz oly örült, hogy az élete árán igyekezzék megnyerni szerelmét, mikor erre más mód is kínálkozik. Ámbár nem is volna oly csúnya vége: azután, hogy az egész világ előtt büszkélkedhetett kincseivel, azután, hogy megismerhette a végtelen szerelem minden boldogságát, meghalni egyszerre, egy pár pillanat alatt...

S lassankint hatalmába ejti a kísértés. Elmegy a drágaságokért: hajába dugja az elefántcsont fésűt, fölveszi a nyaklánczot, s megnézi magát a tükörben...

Aztán magával viszi a rettentő drágaságokat.

Ma olyan dolgot fog látni a világ, aminőt nem látott ama nap óta, amikor az istennő leszállott az Ida hegyére. Olyan dolgot fog látni, amelyet még egyszer nem lát halandó szeme a világ végezetéig...

S félig álomban, elmegy a világitó toronyig. Nem veszik észre, hogy kinyitja a nyolczemeletes vörös torony ajtaját s aztán becsapja maga után az ajtót...

Egyszerre százezer torok kiáltja:

— Aphrodité! Aphrodité!

A világitó tornyot körülfutó csiga-lépcsőzeten egy meztelen női alak halad felfelé mondhatatlan bájjal és méltósággal. Egyik kezében bíborszerű fátyol, melylyel az esti szellő játszik, másik kezében egy tükör, melyben a hunyó nap visszatükrözik.

S halad, halad; talán felmegy az égbe ...

Chrysis elfogják; börtönbe vetik; bürköt kell innia.

Csak most jó tudatára annak, mit cselekedett; s fiatal testében feltámad a vágy: megszabadulni, élni...

Demetrios megjelenik a börtönben, de Chrysis hiába rohan elébe örömmel; végig megőrzi fagyos nyugalját.

A börtönőr már hozza a bürökkel teli serleget. Chrysis Demetriosra tekint, de az másfelé néz.

Chrysis ajkához emeli a serleget, aztán kiiszsa a méregnek a felét. A másik felét oda nyújtja Demetriosnak. Amaz nem kér belőle.

Ekkor a galileai leány felhajtja a serleget s kiiszsa a mérget az utolsó cseppig. Ajakán keserű mosoly, melyben van egy kevés megvetés is.

A bürök gyorsan hat. Pár percz, egy kis szédülés;

a láb, a térd érzéketlenné válnak ... Még egy tekintet Demetrios felé ... Aztán a két szép szem kialszik örökre.

A jelen levő katonák egyike azt véli, hogy a börtönben álló nagyurat valaha gyöngéd emlékek fűzheték a kivégzethez s kardja hegyével levág a kövön elterülő szőke hajból egy kis darabot.

Demetrios megérinti a puha hajfürtöt s lassankint szétmorzsolja ujjai között; aztán rálép s összekeveri a porral...

Végezetül pedig megszerzi a holttestet, hogy lemintazza. Bezárkózik a halottal; s a minta, a holttest, mintha szerelmi mámorban feküdnék előtte... Orrlyukából egy vércsepp átszivárog félig nyílt ajkai közé.

A művész pedig alkot s az agyag nemsokára formát ölt ujjai között.

Íme, ez a galileai Chrysis históriája..

II.

Elmondtam Chrysis históriáját. Mire emlékeztet inkább ez a vázlat? Kelet tanulságokkal teli meséire? Vagy nyugat drámáira, melyekben a tanulság közömbös, ellenben a földolog az, hogy: „Lám, ilyen az élet; lám, ilyen dolgokra képes a szenvedély?” Kihez áll közelebb az a galileai leány? A mesebeli Százszorszépekhez? A fabliau-k, a románczok és az operák hősnőihez? A fantasztikus történetek szép szörnyeire? Vagy ama nagy „amoureuse”-ökhöz, akik a modern regény és dráma fölfedezései? Mese-e ez az *Aphrodité*? Filozófiai elbeszélés, ahogy a mesét újabban nevezik? Vagy egyszerűen: regény, ami azt akarja mondani, hogy: „nem mese az, gyermek?” Mi ez a Pierre Louys? Poéta, aki mesét mesére sző, hogy a sok színes fantazmagóriával, mint megannyi lampionnal, egy jelszót, egy nagy igaz-

ságot világítson meg, vagy regényíró, a szónak mai értelmében, aki nem vadászsza az általános igazságokat, hanem kiszakít abból, amit látott, egy darabot s azt mondja: „Vegyétek; ez az élet.”

Ez a kérdés egy cseppet sem mellékes. Újabban a „conte bleu” és a „conte philosophique” nagyon divattá lett. Az egyik is, a másik is, csak „költemény prózában”. Mindössze abban különböznek egymástól, hogy amaz csak a fantáziára támaszkodik, emez pedig félig a képzeletre, félig az erudícióra. De mind a kettőnek, a dolog természeténél fogva, mások a törvényei, mint a regénynek. A „conte” célja minidig egy általános igazság; ami a mesében van, mind csak arra van hivatva, hogy ezt az igazságot illusztrálja. Ez a „conte” legfőbb törvénye. Minél több benne a szín, annál elevenebb, tehát annál igazabb a mese; s hogy a mesélő honnan veszi a színeit, az az ő dolga. Lehet festékes palettája maga a szivárvány; a szép korlátai között nagy, igen nagy az ő szabadsága. Ehhez képest alakjai lehetnek misztikusak, lehetnek óriások és törpék, emberfölötti lények és szörnyetegek, lehetnek százesztendő öregek, akik a gyermekek vagy a gnómok nyelvén beszélnek, lehetnek öntudatlan lények, akiknek a testvérei a madarak és a virágok. Fabulájának nincs egyéb törvénye, mint hogy logikus, magával megegyező s harmonikus legyen; se az élettal, se a kétszerkettővel nem kell számolnia. Megtörténik, hogy ez a fabula az életből való; ilyenkor az író fantasztikus világba helyezi az alakjait; csillogó tarka-barka köntöst akaszt rájuk, hogy felismerhetetlenné tegye őket s fabuláját tele szövi detail okkal, melyek csupa hihetlenségek: „Mese, mese, meskete.” Összehozza egy terembe három különböző világ gondolkozó világát, három mesés figurában; s gyönyörködve olvassuk, mint gázol mesélőnk azon,

amit mi valóságnak tartunk. Mert mindez itt detailkérdés; s ebben a pontban a mesélőnek *carte-blanche*-a van. A regényírónál, ellenkezőleg ebben a pontban van a „*Hic Rhodus, hic salta*”. A regényben a detail minden; ha a detail-ai nem igazak, az egész regény nem ér egy hajítófát.

Mese-e, vagy regény *Aphrodité*? Egy párisi szobrász meg egy párisi *cocotte* története: antik köntösbe bujtatott figurákkal, csodás detail-okkal? Egy darabig azt hihetnek, igen. De aztán le kell mondanunk erről a föltevésről. Helyezzük át gondolatban Demetrioszt és Chrysiszt a mai életviszonyok közé — ahogy Sarcey szokta tenni Corneille és Racine alakjaival, hogy örök időknél szóló igazságukat bizonyítsa — s be kell látnunk, hogy drámájuk második része a mi világunkban nemcsak materiális, hanem egyszersmind erkölcsi lehetlenség. A párisi szobrász boszút állhat, de nem állhat boszút ilyen antik kegyetlenséggel. A mi időnkben nem képzelhető ember, akiben a szép iránti érzék és a neronizmus oly békén megférjenek egymással, mint Demetriosban. (Ne felejtjük el, hogy csak egy szavába kerülne Chrysiszt megmenteni.) S itt nem egy detailról van szó (mint aminő pl. *Aphrodisia* kivégzése, vagy a főpapné meggyilkolása), hanem a dráma nagy fordulójáról. Szóval arról a föltevésről, hogy egy antik mezbe bujtatott párisi történettel van dolgunk, le kell mondanunk. De, ha *Aphrodité* mese, hol e mesének a kötelező „igazság”-a? A tanulság valami afféle volna, aminő a *Handschuh-é*. Chrysis esete leginkább a *Fräulein Kunigunde* esetéhez hasonlít, s az általános igazság ilyenformán hangzanék: „Oh, asszonyok, ne követeljétek a férfiaktól nagy hiúságotokban mindenféle szörnyűségeket; mert annak a férfinak, aki képes megtenni ezeket a szörnyűségeket, rabszolgái lesztek,

sőt áldozatai.” Ez valamivel több, s valamivel kevesebb (mert nem oly kétségtelen), mint a Schiller kissé polgárius „moralité”-ja. Semmi esetre se olyan ötlet, melyet érdemes volna a históriás képek egész sorozatával bizonyítani. Ehhez a gombhoz kissé kár lett volna hímzett palástot varrni.

De Pierre Louys nem is ezért a tanulságért írta meg *Aphrodité-jét*. Előszavában elmondja, hogy mit akart mondani. íme, néhány szó ebből az előszóból:

„A görögök a szerelmet a legfőbb erénynek, s minden nagy dolog szülő-anyjának tekintették” ...

„Az antik morál azt tartotta, hogy nincs szentebb dolog a nap alatt, mint a fizikai szerelem s nincs szebb, mint az emberi test” ...

„Az érzékiség az értelmi fejlődésnek egy titokzatos alapföltétele” ...

„Azok a nagyvárosok, amelyeket az egész világ uralt, Babylon, Alexandria, Athén, Róma, Velence, Paris, valamely általános törvénynél fogva, annál nagyobb kicsapongásban éltek, minél nagyobb volt a hatalmuk, mintha feslettségük fényüknek alap-föltétele lett volna” ...

„Legyen szabad azoknak, akik örökkön sajnálni fogják, hogy nem ismerhették a földnek ezt a mámoros ifjúságát, melyet az antik világnak nevezünk, gondolatban bele élni magukat ama korba” ... stb.

S huszonöt évére hivatkozván, erősen kikel ama hipokriták ellen, akik a szerelmet morállal etc. akarják fegyelmezni.

Huszonötéves emberekkel mesesik, hogy újra fölfedezik a szerelmet. (Ámbár vannak rossz fiúk, akik előtt sokkal korábban nincs új a nap alatt.) Ez a lelkesedés mindig megnyerő, de valljuk meg, amit Louys az antik világról kisüt, az olyan régi dolog, mint maga

az antik világ. S különös, ha könyve a szerelem himnusza és az antik világ glorifikálása akar lenni, ezt a célját meglehetősen szerencsétlenül szolgálja, mert míg a szerelemnek jóformán csak a perverzitásairól beszél — a férfi és a nő közti szerelmet csak egy álom-képben írja le — másrészt sóikkal többet foglalkozik az antik világnak egyes árnyék-oldalaival, mint minden „mámoros ifjúságá”-val. Azok, akik *Avhrodité*-ben a szerelemnek élnek, többnyire igen drágán fizetik meg mámoros ifjúságukat, pusztán azért, mert a szerelemnek éltek. Aphrodisia, Touni, Ghrysis, mennyi vér két-három nap alatt! ... S féltő, hogy azok közül, akik nem ismerhették a földnek ezt az ifjúságát, sokan találkoznak, akik nem fogják örökkön sajnálni ezeket a szép időket, amikor Ámor és a halálfej minduntalan együtt ólálkodtak az ágyak körül. A szerelem, végre, a körülményekhez képest, ma is elég jól érzi magát, s a moralisták trucczára békén végzi áldásos működését; viszont azt, ami elmúlt: a keresztre szögezést, a vértől csepegő arany tűt, meg a bürköt, bármily poétikus és színes dolgok is különben, nem érdemes oly élénken sajnálni.

Így, kényelmes szobában, lámpafénynél ülve, kivált ha az egyes fejezetek között elgondoljuk, hogy igazságszolgáltatásunk jó, s hogy tűrhető közbiztonsági viszonyok közt élünk: bizonyára gyönyörűnek találjuk az antik világot. Mindenesetre jobb olvasni róla, mint volt benne élni. Aki ezt a világot elevenné tudja tenni a tagadhatatlanul nyárspolgár, de ismeretre vágyó epigonok előtt: az kétségtelenül jó munkát végzett. Még akkor is, ha csak a milieut sikerült elevenné tennie, az emberek lelkét nem.

Igaz, hogy ez nem is volt könnyű dolog. Történeti regényt írni olyan alakokról, akik több mint kétezer

éve halottak! Pedig az előszó és a címlap („Moeurs antiques”) igazat mondanak: csakugyan történeti regénynyel van dolgunk. Ami az alakokon első pillanatra fantasztikus köntösnek látszik, az kosztüm; a „couleur locale” apróságai nem rózsafán termettek, hanem anyától lettek: nem pusztá fantázia, hanem egyszersmind az erudíció alkotásai. S jegyezzük meg mindjárt, hogy Louys kitűnő ismerője annak a világnak, amelyet fest; ahol vét, nem azért vét, mintha keveset tudna, hanem mert kitalál.

Teljességgel nem ambíciója, hogy oktasson bennünket. Úgy kell rájönnünk (a Demetrios és Berenice királynő neveiből), hogy *Aphrodité* harmadfél századdal időszámításunk előtt, a harmadik Ptolemeus, Euergetes idejében játszik. Ennek a felesége volt Berenice (ezen a néven a második), aki kedvesét: Demetrios, féltékenységből megölette, kitudódván, hogy Demetrios nemcsak Berenicenek, hanem Berenice mamájának is udvarolt:

Demetrios tehát csak egy vérfolt a históriában. A legenda valamivel többet mond. E szerint Berenice királyné, mikor magához tért első dühéből, rettenetesen megbánta, hogy Demetriosot kivégeztette, s kétségbeesetten siratta meggyilkolt szeretőjét. Mély gyászában levágta gyönyörű aranszőke haját — nem akart többé a férfiaknak tetszeni, mert hisz olyan férfi, mint Demetrios, nem lehetett még egy a világon — s az arany színü ékességét letette, *Aphrodité* templomában, az istennő lábai elé. Az istenek azonban ellopták a ragyogó szökeséget s felvitték az égbe. Ott csillag lett belőle; az asztronoimusok ma is úgy hívják ezt a csillag-képletet, hogy: a *Berenice hajfürtjei*.

Pierre Louys-nál Berenice csak mint másodrangú személy szerepel. Mint elhanyagolt, de annál inkább lángoló kedves, akit Demetrios már alaposan un. A

szerző többször czélozgat rá, hogy ebből a dologból még baj lesz, s hogy ez az asszony egykor még ki fogja végeztetni Demetrioszt. De idáig már nem terjed a regény; úgy látszik, a szerző maga is megelégtelte a vért. Szóval, Berenice jóformán csak keresztül sétál a regényen, pedig alighanem az ő mesés szépsége és legendás szenvedélye volt az, ami e csillogással és vérrel teli könyv megírásához az első ideát adta. Szőke haját át kellett engednie Chrysisnek, s ez a szőke haj volt mindaz, amit Louys a legendából megtartott. A história apró-cseprő adataival egyáltalán nem is törődött, amivel különben nem hanyagolt el sokat, mert ezek az adatok soványak, semmitmondók.

De hát egy történeti regénynek az értéke nem is attól függ, hogy mennyiben támaszkodik az annalesökre, s hány véka történelmi faktumot foglal magában. Vannak történeti regények, melyek az adatok bősége és hitelessége tekintetében vetekednek bármely kompendiummal, hanem azért egy batkát sem érnek; viszont vannak mások, melyekben csak egy morzsányi az adat, s mégis kitűnőek, mert visszatükrözik az illető kor lelkét. A történeti regény nem akkor jó, ha tele van hasznos tudnivalóval, hanem ha meg tudja eleveníteni azt a világot, amelyről beszél, s ha új életre tudja kelteni azokat az embereket, akik ebben az eltűnt világban érezték, gondolkoztak.

A feladat könnyebbik része Louysnak fényesen sikerült. Magát a milieut rendkívüli erővel festette meg, s a hajdani Alexandriát, magát a várost úgy meg tudta eleveníteni, hogy könyvének ezek a képei szinte felejtethetlenné válnak. Az ó-kor Parisát egész ragyogásában látjuk; s mily üde színek, mily lágy tónusok!..., Louys pompás leíró, s a Didascalion képe igazán mesteri. Itt nyilatkozik meg zsenialitása egész teljességében;

másutt... de várjunk. Siessünk megjegyezni, hogy ennek az elsőrangú írói talentumnak egyes alkotó részei: a nagyon jó szem, feltűnő érzék a formák, a színek, szóval a pittoresque iránt, üde fantázia, melynek gazdagságait szolid, fiatal embernél példátlan erudíció növeli, s végül a kifejezésnek az a rendkívüli hatalma, mely a primae classis írók kiváltsága. Nem nagy komponáló, nem valami erős gondolkozó, s még kevésbé kiváló psycholog; de született poéta, még pedig olyan poéta, akiben egy festő veszett el. Röviden: Théophile Gautier, második kiadásban.

Épp oly kedvelője az exotikusnak, a színesnek, a bizarrnak, mint ama nagy elődje. Az arany, a bíbor, a rózsák és a csillagok, az elefántcsont, a kagylók, a smaragd színű bor- és a lángszínű szemek birodalmának született trónkövetelője.

S amiképpen Théophile Gautier-it, az emberi lélekből Louys-t is csak a rejtelmek érdeklik. Ő is csak aforacadabrákat talál ott, de míg Théophile Gautier valóságos Nostradamusa volt ezeknek a rejtelmeknek, az ő abracadabrái megmaradnak ákom-bákomoknak.

Alexandriát, a várost, a tengerpart bellevue-jét, a parkok és a temetők egyes paysage-ait, a lakások, a ruházat, a hajdankori életmód és berendezkedés holt természetét, a letűnt idők összes külsőségeit, mesteri erővel tudta megeleveníteni, gyönyörű képet fest az agorán nyüzsgő vagy a tengerparton fel s alá hullámzó tömegről, a hetairák külön városáról (ezernégyszáz virág egy roppant kirakatban) stb., de nem tudta megeleveníteni e letűnt világból az embert. Mert Demetrios és Chrysis nem azok, hanem szfinxek.

Szfinxek, nem azért, mert Demetriosnak a hirtelen szenvedélye, vállalkozása, büntetetei, intenzív álma, lelki elváltozása, rögtönös kihűlése, pokoli ötlete, utolsó

embertelensége és a halottal szemben tanúsított „esthetic” kegyetlenségei, vagy Chrysis esztelen nagyra-vágyása, egy éj alatt kivirágzott, végzetes szerelme, mesés, öngyilkos hiúsága, stb., stb., hihetetleneknek tűnnek fel. Oh, nem ezért. Mindezt érthetővé lehetett volna tenni. Annyival inkább, mert az ember akkor közelebb volt a bűnhöz is, a nagysághoz is, mint mai napság, jobban értette a szépet s kevésbé irtózott a vértől, mint mi, vén gyermekek, s Demetrios, a történelmi, bizonyára szintén aczél-idegű legény volt, akiben nem lakoztak keresztény gyöngédségek, s az „emberi szenvedésnek ama tisztelete”, amelyről Bourget beszél. Annyival inkább, mert az asszonyi lélek, még a hetairában is, öröktől fogva képes volt minden nagy dologra, különösen: vétekben, szerelemben és hiúságban.

Nem ezért szfinxek. Mindezt meg lehetett volna magyarázni, el lehetett volna hitetni. De Louys nem magyaráz. Megveti az analizálást. Nem kommentálja, -az alakjait. így akarja őket. Bízunk benne, hogy így is az élet hatását teszik.

De nem teszik az élet hatását.

Igazán nem lett volna szükség rá, hogy kommentálja, ha ők maguk beszélnek. De nem beszélnek. Drámájukból az egész *Aphrodité-ben* nincs több, mint amennyit vázlatom idézett. Két jelenet e dráma; szinte szó szerint adtam, amit a hős és a hősnő lelki életük-ből velünk közölni méltóztatnak.

Ez nem az antik ember kevés-szavúsága, ez a viziók élettelenisége.

S hogy mihelyt beszéltetni kezdi az alakjait, menyire tétovázó a Louys tehetsége, arra, íme, egy pár szembeszökő példa. A fuvaros leány több helyütt úgy beszél, mint a bölcsek és a költők; többek közt van egy három oldalas szónoklata. Djala, a szolgáló leány,

Chrysis bájjait dicséri. Ezek a hasonlatok (lapokon át) az *Énekek énekének* apró utánzatai. Ez még hagyján; végre is, Chrysis galileai leány. De annál különösebben hangzanak az egymást szerető leányok vallomásai, meg Aphrodité imádása, vagy tíz különböző ajkon. Ezekből a szavakból már nem görög szellem szól; ezt a nyelvet csak az értheti meg, aki járatos az erotikus irodalomban s ráismer Dsajadéva, a hindu költő hangjára. És a lakoma! Mily hamisan hangzik Bacchis és társnői ajkán a Louys filozófiája! Hisz épp azért voltak olyanok, aminőik, mert életüket nem „betegítette halványra” ez a meditálás! Mily más a *Thais* bankettje! Amit a *Thais* filozófusai mondanak, az akkori gondolkodás-világ, a maga különböző árnyalataiban. Amit Bacchis lakomáján beszélnek, az a Louys sutétje.

S Louys előszavában *Thais-t* kicsinyli! (Mert *Thais* megtér; de hisz a paganizmusnak nincs gyönyörűbb dicsérete, mint ez a csudálatos remekmű! Igazán kár Anatole Francét juttatnia eszünkbe. Ha *Thais-ra*, vagy Flaubert *Salambo-jára*, és *Cleopatra-jára* gondolunk, ez *Aphrodité-nek* nem igen válik előnyére.

Mindegy; a Louys nagy talentuma így is sokat ígér. De e tekintetben kissé aggasztó jelenség, hogy Louys rosszhiszemű. Rosszhiszemű, akár Marcel Prévost, csakhogy más arcot vág a dologhoz. Prévost szemenszedett „pajzánságokat” válogat össze, s aztán a fejét csóválja hozzá: „Ez nem helyes! Mindez nem helyes!” Louys valamivel kevésbé hipokrita. ő csak helyesel, mindent helyesel...

Erről a témáról bajos beszélni. Szóval *Aphrodité* tele van az „amor lesbicus” képeivel, s ez nem lehet minden szándékosság nélkül. Vannak dolgok, amelyekkel mindig bizton hatni, s úgy látszik, az a nagy

könyvárusi siker Louys-nak nem is volt olyan nagy meglepetés . . .

Barátai erre tudnak egy mentséget. Louys néhány esztendővel ezelőtt halálos beteg volt, s ugyanakkor egy vagyont örökölt. Az orvosok kimondták rá a szentencziát: két évig élélhet, tovább egy perczig se. Louys úgy gondolkozott, hogy a hátra lévő két esztendő alatt kár volna morfondálni; okosabb lesz elverni az örökséget s mulatva menni át a halálba. (Mint a Dickens matrózai, akik, szemben a biztos halállal, leitták magukat, s részegen mentek a másvilágra.) Kapta magát, elutazott délre, s élt a szerelemnek. A két esztendő elmúlt, Louys elverte az örökséget, s meggyógyult. Most Írassal kénytelen a kenyerét megkeresni, de azóta mindig tele a feje erotikus képekkel. Majd ki fogja heverni . . .

Mindez nem teszi érthetővé, mért kísértik éppen az „amor lesbicus” víziói? ... S mennyire gyönyörködik benne!... Majdnem annyira, mint azok a coccotte-ok, akik a divatos könyvek leghűségesebb vásárlói.

Ez volna *Aphrodité* sikerének titka? Nem. Ez jelenthet néhány ezer példányt, de az irodalmi sikert nem az efféle érdeklődés csinálja. Hisz van egy egész „pajkos” irodalom; alig hogy tengődik a szegény.

Mi hát a kivételes hatás titka, ha ezt a hatást se az ilyen kancsal érdeklődés, se maga a könyv nem magyarázza meg?

A rébusz megfejtése, úgy hiszem, a következő:

Nagyon elszaporodtak a reáliskolák, számúztuk a görög nyelvet, s kezdjük belátni, hogy nagy bolondot cselekedtünk. Lemondottunk, önként, egy világról, mely még emlékeiben is maga a szépség és a ragyogás. S most kezdjük szánni-bánni bűneinket. Immár boldogok vagyunk, ha valaki erről a világról beszél nekünk, a

melyről nemrégiben tudni se akartunk. Fölfedezzük újra, s bolondul örülünk neki.

Vannak ily fordulatok. Az arisztokráciát soha se tartotta a világ olyan nagy tiszteletben, mint amilyen tiszteletben tartjuk azóta, hogy meg van fosztva kiváltságaitól.

A szépnek soha se volt annyi fanatikusa, mint most, mikor a világ csupa szürkeség és formátlanság, csupa köd és sár. S a szerelem, az egykor mindenható szerelem, soha se imponált annyira az embereknek, mint ma, amikor immár távozóban van a világról, mint az utolsó bölény.

CLAUDINE.

Egy Willy álnév alá rejtőző francia író 1891-ben és 1892-ben három kötetet*) tett közzé egy bizonyos Claudine viselt dolgairól. Az első kötetnek „Claudine á l'École” volt a címe; a másodiké: „Claudine á Paris”; a harmadik kötet Claudine házasesetét írta le: „Claudine en ménage” címen. E három kötetnek olyan könyvárusi siker jutott osztályrészül, aminőre a kontinensen csak Zola hivatkozhatik. Az első kettőből rövid időn százhuszezer példányt adtak el; a harmadikból még többet.

A hasonló anyagi eredmény Parisban se olyan mindennapos dolog, mint ahogy nálunk sokan képzelek. Guy de Maupassant, akiben minden írói erény megvolt arra, hogy az egész világnak tessenek, soha se vitte ennyire. Alphonse Daudet legszebb munkái — *Fromont* és *Sapho* kivételével — nem értek el húsznál több kiadást; Cherbuliez, aki a lelkesebb, de egyszersmind finnyásabb regény-fogyasztók favorizált szállítója volt, ötezer példányt se adhatott el egy-egy

*) Azóta egy negyediket is: „Claudine s'en va” címen és sok más kötetet más regény hősnőkről. Azóta megtudtuk azt is, hogy Willy polgári neve: Gauthier-Villars.

könyvéből. Az „Assomoir”-ról, „Nana”-ról s még egy pár Zola-regényről nem beszélve, amelyek rekordját eddig csak Angliában és Amerikában multák felül, mindössze öt-hat francia regény tett szert a Claudine-ét megközelítő piaczi sikerre: Pierre Louys „Aphrodite”-je, Marcel Prévost és Octave Mirbeau egyes kötetei, és még egy-kettő. Megjegyzendő, hogy e sikerek mindegyikének volt valami külön magyarázata. Octave Mirbeau tulajdonképpen pamfletista; példátlan, százakat meg százakat sebző személyeskedései az egész élő Franciaországot érdekelték; hallatlan szabadszájúsága s a disznólkodás terén kifejtett bravúrai meghódították neki a közömbös kíváncsiak sokaságát is. Pierre Louys „Aphrodite”-je, bár kiváló művészettel írt, de erotikával teli munka. A két-színű és ravasz Marcel Prévost nem olyan illetlen, mint amazok, de ő is az erotikusoktól hódított motívumokkal és sajátosságokkal tett szert kivételes népszerűségére.

Szóval természetes, hogy fölbred a kíváncsiság: vajjon mi lehet ezekben az új regényekben, ami a sárga borítékos kötetek műveit vevőinek ezt a rendkívüli érdeklődését valamennyire megmagyarázhatja? Olyan írói zseni nyilatkoznék meg a trilógiájában, amelynek az ereje egyszerre megváltoztatta volna a dolgok rendjét, ez az új Orfeusz meg tudná indítani még a követeket is? Nem. Az első ív elolvasása után tisztában lehetünk vele, hogy az álnevű szerző csak igen-igen ügyes író. Akkor hát mégis az erotika hatalmára kell gondolnunk — de mit lehet mondani ebben a genraban, amit eddig még nem mondtak el? Lehetséges-e Mirbeaut túlicizitálni? Úgy-e nem?

Nos, Claudine trilógiája nem erotikus képek gyűjteménye, nem pornográfia. Sokkal veszedelmesebb va-

lami ez. A pornográfia érzéki jelenetek leírását adja, azzal az immoralis, az irodalom hivatását megcsúfoló célzattal, hogy izgatólag hasson az efféle ingert kívánó, beteges képzeletre. Willy nem ad ilyes leírásokat; nem részletezi a „jelenet”-eket, nem nyújt képeket, nem illetlen, valami nagyon szabadszájúnak se mondható. A tónusa irodalmi; a mondataiba, vagy regényeinek egyes helyeibe, passzusaiba cenzúra vagy bíróság nem igen köthetne bele. Meglehet, hogy akárhány tiszta lelkű asszony egy kukkot se értene meg belőle. Willy nem a naivakhoz szól, hanem azokhoz, akik megértik — s virágnyelven szól. Csak keresztül-siklik az örvények felett (de mi van ezekben az örvényekben! ...) és nem igen mond olyat, amit egy szalonban nem ismételhetne el. Csakhogy ahhoz a munkához képest, amelyet Willy végez, a pornográfia szinte falusi „gauloiserie”-nek tűnik fel. Willy mellett Seingalti Casanova Jakab egy nagyokat hazudó, jámbor öreg bácsi.

Hogy lehető röviden jellemezhesük ezt a trilógiát — Willy témája: a perverzitás. Ez se új dolog a francia irodalomban. A már többször említett Mirbeau egy egész hajórakomány ocsmányságot írt össze erről a csúnya tárgyról. Már előbb többen bevezették az irodalomba ezt a visszataszító sujet-t. A „Claudine en ménage” például Adolphe Belot-nak „Mlle Giraud, ma femme” című könyvére emlékeztet. De ez a régi író-mesterember megelégedett egy alap-disznósággal; neki ez is elég volt arra, hogy kierőszakolja a kíváncsiságot és érdeklődést. Vakmerősége csak odáig terjedt, hogy vakmerő témát választott; aztán nagy vigyázva tánczolta körül a maga választotta psychopathologikus esetet. Rosszhiszemű volt, de valósággal ártatlan Willyhez képest. Messziről mutogatott rá a be-

tegségre, s adta a szörnyűködőt. Willy egy cseppet se szörnyűködik; ő már túl van azon, hogy ezt a betegséget szörnyűnek találja. Jóformán egyebet se lát maga körül, mint ilyes betegségeket. S míg Mirbeau, a felháborodott szatirikust játszva, bocsánat a szóért, de ráköpött a tulajdon köreseteire, Willy lehajol betegeihez, megértetni iparkodik s regényhősökké avatja fel őket.

Jellemző erre a munkára nézve, hogy csaknem valamennyi részletét le lehetne fordítani, úgyszólván minden aggodalom nélkül, de a tartalmát, a meséjét szinte lehetetlen elmondani a magyar olvasónak, mert hisz a kivonatol ás munkája határozott szavakat kivan. Egy dologra mégis rá kell mutatnunk, hogy megértessük, mi az, amiben Willy minden elődét túlszárnyalja. A „Claudine en ménage” tárgya az a, mondjuk így: túlságos barátság, amelylyel Renaud felesége, Claudine, egy Rézi nevű bécsi asszony iránt viseltetik. Rézi férjének nem tetszik ez a barátság, bár Rézi rajta van, hogy barátnőjéhez való vonzódását férje előtt futó ismeretségnek tüntesse fel, Renaud ellenben protegálja és elősegíti az amúgy is túlságos bizalmasságot. Claudine, aki férjét is szereti, nemcsak a barátnőjét, azzal bűnhődik, hogy férje maga is megkedveli Rézit s hűtlenné válik feleségéhez, mert Rézi, aki különben nem olyan „kétlaki”, mint Claudine, kénytelen meghálálni a Renaud hihetetlenül túlságos szívességeit.

De ennyi is elég a meséből arra, hogy kevés szóval meg lehessen mondani, mivel hezitálta túl Willy nemcsak Mirbeauékat, hanem az egész régi módi irodalmat, az antikot is ideértve. Willy Claudine és Rézi vonzalmának fejlődését úgy adja elő, mint ahogy Octave Feuillet rajzolja „Júlia Trécoeur” szenvedélyének egyes étape-jait és elbukásának körül-

menyeit. Nem felfújtt novella, egész regény ez; lelki küzdelmekkel, kalandokkal, akadályokkal, a véletlen szereplésével, s ehhez képest mindenféle metamorfózissal teljes regény, melyben az emberek folyton-folyvást küzdenek az érzéseikkel, csak azért, hogy végül elbukjanak. A betegek nem mint betegek, hanem mint érdekes személyiségek, az érzelgős és szenvedélyeket rajzó regény tetszetős jelmezeiben jelennek meg az olvasó előtt. Olyan költőileg éreznek, olyan intenzív lelki életet élnek, hogy — a Willy számítása nyilvánvaló: mindez a Claudine-ok és Rézik számára van írva.. .

De ez még nem minden. Eddig két betegről volt szó, akik egy bizonyos perverzításban szenvednek; meg kellene említeni egy harmadikat is, akinek a perverzítása még undokabb; de itt van mindenekfelett a főalak, Renaud, akinek egész gondolkozása, egész lelke: maga a perverzítás. Ebből már kihalt minden természetes és erkölcsi érzés; amire a normális ember csak irtózáttal gondolhatna, rá nézve, ellenkezőleg, csak érdekes és izgató. Meglehet, hogy élnek ilyen teremtmények, akiket a teljes enerváltság kivetkőztetett egész emberségükből, akiket a beteges kíváncsiság megrontott a lelkük fenekéig, de ez már nem is a métely, hanem egyszerűen a rákfene. S míg az első kettő legalább küzködik és gyötrődik, s akarata ellenére enged az agyvelejében pusztító betegségnek, ez a rákfene tudatos és nyugodt, mint egy görög bölcs. Willy ezt az alakot típusnak tekinti — amivel bizonyynyal eleget mondtunk.

És ez az, ami Európa műveit regényolvasóit egy idő óta mindennél jobban érdekli! Mert az ódiumot nem háríthatjuk egyes-egyedül Franciaországra. Tudvalevő, hogy a francia könyvpiacz sárga borítékos köteteinek

egész Európában, különösen Oroszországban, Belgiumban, Angliában, Olaszországban, de Ausztria-Magyarországban, Romániában és Németországban és másutt is, nevezetes klientélája van, mely az amerikaival együtt csaknem akkora, mint a párisi vevőközönség. (Franciaország vidéke valahova a liszta aljára kerülne.) Ez az, ami a „nép”-nek kell, azaz hogy nem a népnek, nem a tömegnek, hanem a műveltebbeknek, a kiválasztottaknak, a jómódban élőknek! Európa művelt társadalmát súlyosan vádolja ez a könyvárusi siker. Mert ha azok a dolgok, amelyeket felemlíteni is csak a legnagyobb óvatossággal lehet, ennyire érdeklík a francia könyvpiacz klientéláját, ez nem jelenthet egyebet, minthogy a szóban forgó közönség máskor is sokat foglalkozik, ha csak gondolatban is, a Willy témáival. Nem jelenthet egyebet, mint hogy ez a közönség megérti a Renaud-kat és Claudine-okat s ráismer bizonyos megfigyelésekre, vagy legalább szívesen hall ezekről. Higyjük a jobbat, hogy ezt a könyvet sok ezer cocotte vette meg, akik egyebet nem olvasnak: még ékkor is sok ezer kötet esik másokra, s a Willy poézise iránt tanúsított érdeklődés még ez esetben is graváló marad.

Olyan jelenség ez, mely kétségtelenné teszi, hogy Európa műveltjeinek az erkölcse nagyon is türelmessé vált. A világhistóriának csak kiválóan dekadens korszakaiban virágzott az e fajta irodalom: a Willy-féle elbeszélők csak olyan időkben találtak meghallgatásra, amikor elbeszéléseik főtárgya nem volt idegen dolog a műveit sokaságra nézve.

Valaki azt mondhatná: mit tartozik ez ránk? Magyarországon Willynek nincs közönsége, s ez egyik jele, hogy Magyarországot nem fenyegeti az említett erkölcsi nyavalya. Félő, hogy áltatjuk magunkat, ha ennyire intaktnak tartjuk az állapotokat. A magyar

könyvekből s ezek visszhangjából persze nincs mit következtetni, egyszerűen azért, mert a magyar könyveknek nem igen van visszhangja. De van egy aggasztó jelenség. Színházaink műsora e tekintetben rohamos változást mutat, s a színházi közönség viselkedése még nagyobb átalakulást. Olyan színdarabok, melyek a múlt század hetvenes éveiben általános erkölcsi felháborodást keltettek (Kornélia, Fernande), ma jámbor dolgoknak tűnnek fel, s a párisi boulevard-darabok egyre pikánsabb haut-gout-ját (azelőtt a szelidebb is megütközést és visszatetszést keltett) egyre nagyobb közönség méltányolja, asszonyok és leányok is. Ez már bizonyos erkölcsi elernyedés tünete, s az ilyes szimptomák a legtöbbször gyorsan következnek egymásra. Nem jó tehát elbizakodnunk; ezen a téren az elővigyázat soha sincs korán.

Mi a tennivaló? A vesztegár a külföldről érkező veszedelmes szellemi termékekre? Erősebb ellenőrzése azoknak a dolgoknak, melyekkel az üzleti szellem a tömeg s kivált a serdületlenek érzékiségére spekulál? A nagyon is pajzán képes levelező lapok, a frivolitást szolgáló élczlapok, az ál-aktstúdiumok és az őszinte sztereoszkóp-képek, az olcsó a árult pornografikus iratok, az illetlen kirakatok és a lelkiismeretlen „orvosi tanácsadó”-k egy nagy szicíliai vecsernyéje? Úgy látszik, ebben az irányban nálunk is megpróbálják a szokásos fél-intézkedéseket.

De az efajta intézkedések mindenekelőtt problematikus értékűek, és a mellett alárendelt jelentőségűek is, mert efféle beavatkozással csak a szimptomákat lehet eltüntetni, magát a bajt nem.

A fatalisztikusan gondolkozók úgy hiszik, hogy magával a bajjal szemben állam és társadalom egyformán tehetetlen, mert mit lehessen tenni az általános

degeneráció, az általános testi és lelki elsatnyulás ellen? Ez a felfogás azt vallja, hogy minden immoralitás örökölt dolog; folyománya, eredménye előbbi generációk bűneinek, amely előbbi generációkat nem lehet feltámasztani, jobb erkölcsökre szoktatni s eredményesebb munkára serkenteni. Szerintök a baj megvan, el kell számolni vele, s bele kell törődni. Nos, ez legalább is nagyon vitatható. Mert a természetben megvan a regeneráló erő, csak élni kell vele. Ha az öröklés olyan végzetes volna, mint ez a felfogás vallja, a világ már régen nem volna világ. De minden élő szervezet a regeneráció, a megújulás képességeit rejt magában; aki időt nyer, mindent nyer, s mindegyik új életben benne van a megtisztulás lehetősége, s a nagyobb erő csirája. Persze a jó isten csak akkor segíti meg az embert, ha az ember maga is igyekszik egy kicsit.

Nemcsak, hogy nem lehetetlen a degeneráltság ellen való küzdelem: máris történt valami a helyes irányban. A gondos testi nevelés kötelezővé tétele, mely az újabb idők egyik legkülönb vívmánya, már jelentős lépés volt e felé a cél felé. S a testi nevelés üdvös hatása még csak a következő nemzedékeken fog igazán meglátszani; ha az elődök is annyit törődtek volna ezzel, mint a mai idő: a sokszor említett tünetek most kisebb számban mutatkoznának, s Willynek nem volna ekkora közönsége. A perverzitás, hogy egy „lucus a non lucendo”-val szóljunk: a kimerültségből táplálkozik; mindaz, ami a testi erőt s az ellentálló képességet fejleszt, javára válik az erkölcsnek is.

KELLER HELÉN.

Marik Twain szalasztotta ki a tollán azt a mondást, hogy a XIX. század legérdekesebb jellemei: Napóleon és Keller Helén. Ez a mondás, mely a Keller Helénben lakó óriási akaraterőt akarja jellemezni, Mark Twainhez mérve is meglehetősen vadnak mondható, mert a két név egymás mellé állítására teljesen józan elme nem találhat semmi alapot, Keller Helén alakjának ilyen kiemelése meg nem okolható, s az összehasonlítás fölötté szerencsétlen. Keller Helénről szólva Marik Twain inkább Robinsont emlegethette volna. Az emberiség emlékezetében élő történeti és képzeleti alakok közül Defoe hőse az, akinek elmesélt életfolyása a legtöbb joggal hasonlítható össze a Keller Helén múltjával, mert Robinsonnak és Keller Helénnek van egy közös vonása, amely csak kettőjüké: mind a ketten iszonyú munkát végeztek azért, amit más ember ingyen kap, ami mindenki másnak az ölébe hull. A józan Brandes mosolyog Mark Twainen, de ő is azt mondja, hogy Keller Helént az emberiség történetében külön helyecske illeti meg; inkább úgy mondhatta volna, — mert az emberiség életére, történetére Keller Helén nem volt és nem lehet semmi befolyással — hogy Keller Helént külön, szép, díszes hely illeti meg a kuriózumok történetében.

Keller Helén Amerikában született s másfél éves korában, egy rettenetes betegség után, elveszítette a látását és hallását. Másfél éves korától tíz éves koráig vak volt és süketnéma. Huszonnégy éves korában is vak és süket, de már nem néma, sőt alkalomadtán szónok. Hét esztendő koráig úgy növekedett, mint egy szerencsétlen kis vadállat. Nem látta a napvilágot, a nagy természetet, nem hallott emberi hangot, a világból nem ismert egyebet, csak magamagát és amit megérinthetett. Lelkét nem igen foglalkoztatta egyéb, csak a düh, hogy nem értetheti meg magát, a kívánságok, a harag, a féltékenység és a rosszindulat.

Huszonnégy éves korában is (amikor a könyve minden műveit nemzet nyelvén, magyarul is megjelent) örök sötétség és örök csend fogja körül, de ez a vak és süket leány ekkor már doktori vizsgálatra készül; a cambridge-i (Massachussetts állam) egyetem „hallgatója”-ja; tökéletesen beszél angolul, francziául és németül; ért, sőt ír: latinul és görögül; ír kézzel és írógépen, író, akinek világos stílusát, tőzsgyökeres angolságát és judicziумát, érdekes, sajátos, önálló ítéleteit általánosan dicsérik (bár, úgy látszik, fölötte szigorúan ítéli meg Macaulayt s Alfréd de Musset-t.) Kiválóan művelt lény, aki tud aritmetikát, geometriát, fizikai geográfiát, s aki, miután tizennégy éves korában Július Caesar *De bello gallico-ját*, tizenhat éves korában pedig Moliéret, Racinet, Lafontaine-t, Homért, Shakespearet, Burket olvasta, már néhány évvel ezelőtt sikerrel állotta ki azt a képesítő vizsgálatot, amely a privátam tanulókat az egyetem látogatására feljogosítja. És nemcsak műveit elme, hanem jó, nemeslelkű, vidám ember, aki csak szép és csak közhasznú dolgokkal foglalkozik, s akit a foglalkozása boldoggá tesz, különb a legtöbb fiatal lénynél, mert csupa tudnivágyás és csupa

emberszeretet, akiben az önzés a képzelhető legkevesebb, és különb a legtöbb embernél, mert ambíciói vakmerőek s akarata, kitartása példátlan.

Nem egy, több csodának kellett szerepelnie ahhoz, hogy valaki olyan mélyről, annyi nehézségen át, ilyen magaslatra juthasson. Az alapföltételről: a jómódról, amely nélkül ez az értékes lélek hitványul pusztult volna el, ne is beszéljünk. De Keller Helén mindenké előtt a nevelés csodája. Miss Sullivan nélkül Keller Helén ma nem volna nevezetesség s a Miss Sullivan-ek épp olyan ritkák, mint a Keller Helének. Sajnos, van némi igazuk azoknak, akik az iskolák egy részében butító intézeteket s a nevelők némelyikében embernyomorítókat látnak. Keller Helénnek a bámulatos véletlen, vagy a gondviselés, egy pedagógiai zsenit juttatott nevelőül. És olyan pedagógiai zsenit, akit a szerencsétlenség irgalmas nővérré tett. A vakságból gyógyított Miss Sullivannak a szegény kis vak és süketnéma leányka iránt érzett mélységes részvéte volt szükséges ahhoz az angyali türelemhez, amelyet Keller Helénnek a nevelése megkövetelt. Érdekes és jellemző, egyrészt arra, hogy mennyire „nincs új a nap alatt“, mennyire megvan minden jelenségnek a maga anteczedenciája, másrészt arra, hogy az irodalom mekkora szolgálatokat tehet az emberiségnek is, hogy Dickens volt az, a már hallott Dickens, aki először ajánlott nevelőnőt Keller Helénnek. Ez a nagy író ugyanis amerikai rajzaiban egy vak és süketnéma leánykáról is szól, akit, nyomoréksága ellenére, megtanítanak egyremásra. Ennek a rajznak az olvasása keltette fel először azt a gondolatot, hogy hátha meg lehetne tanítani valamire a hét esztendő Helént is?! És egy kis utazgatás, tanácskozás, keresgélés után megtalálták Miss Sullivant.

Hogyan hajtotta végre Miss Sullivan, akinek az intelligenciája épp olyan kiváló, mint amilyen kivételes volt az önfeláldozó-készsége, a nevelésnek ezt a csodaművét: Keller Helén autobiográfiája részletesen beszéli el s voltaképpen nem mond el egyebet. Türelem kell hozzá végigolvasni, miképpen haladt előre, lassan-lassan, ez a hangyamunka, amelynek az elvégzéséhez már nem is türelem, hanem valami égi lelki béke és a teljes lemondással egyesült kötelesség-teljesítésnek valami kivételes, a karmelitákra emlékeztető tökéletessége kellett. Miss Sullivan úgy tanította meg növendékét a világ ismeretére, hogy ujjával mindent belerajzolt a kislány tenyerébe. A kezdet kezdete némi fogalmat nyújt arról, milyen módon történt ez. A szerencsétlen gyermek egy babával szokott játszani. Valahányszor ezt a kezében tartotta, nevelője megfogta a másik kezét s lassan beleírta a kis tenyérbe ezt a szót: doll (baba). A kislány eleinte nem ügyelt erre, de később észrevette, hogy a tenyerébe írt jel s a másik kezében tartott baba közt valami összefüggésnek kell lennie. Az utánczás ösztöne dolgozni kezdett benne; ő is megkísérelte azt, amit Miss Sullivan tett; s utóbb éppen úgy írta nevelője tenyerébe a jelt, ahogyan emez szokta az ő kezébe, természetesen anélkül, hogy tudta volna, mit művel. Egyszer aztán Miss Sullivan nem adta oda neki a babát, s mikor a kis leány sírni kezdett, addig ismételte a jelnek a kis tenyérbe rajzolását, míg végre a gyermek is beleírta a „doll” betűit formáló jelt a Miss Sullivan kezébe. Erre megkapta a babáját. Később azután egy más, nagyobb babát adott neki Miss Sullivan s megint csak ugyanazt a jelt írta a tenyerébe. Ebből lassanként megértette a kislány, hogy mit mond a jel. Fölfedezése nagy örömmel töltötte el; fölkereste anyját, beleírta anyja tenyerébe a „doll” szót s boldo-

gan mutatta neki a babáját. Így tanítgatták tovább. A „pohár víz” eleinte ugyanegy fogalom volt neki; de forrásvizet kellett érintenie s megtudta: mi a „víz” és mi a „pohár”. Hogyan ismertette meg vele Miss Sullivan sorra, ami megtapintható, hogyan magyarázta meg neki, hogyan értette meg vele az elvont fogalmakat, hogyan tanította meg a vakok Írására stb.: mindezt nagy részletességgel beszéli el az autobiográfia. Szóval Miss Sullivan a türelmességével és a fáradhatatlanságával pótolni igyekezett a fényt és a hangot, amit Keller Helénnek megismernie nem adatott meg; örömet okozott a szerencsétlennek, életre keltette, kifejlesztette a képességeit, megmentett egy már-már elveszett lelket. Hogy mennyit haladt előre három év alatt, mutatja az, hogy milyen hamar tanult meg beszélni. Tíz esztendő volt ekkor. Anyja megismerkedett valakivel, aki elbeszélte neki, hogy Norvégiában ismert egy süketnéma és vak leánykát, akit megtanítottak beszélni. (Ismét bebizonyult, hogy: semmi se új a nap alatt.) Ez az újság lázassá tette Helént; akkor neki is meg kell tanulnia beszélni. Nem nyugodott addig, míg családja fel nem kutatott egy tanítónőt, aki sokat foglalkozott siketnémák és vakok oktatásával s aki vállalkozott a nem könnyű feladatra. A tanulás úgy történt, hogy Helén ujjaival megérintette a beszélő ajkait és gégéjét, megfigyelte ezek mozgását s azután ezt a mozgást utánozni igyekezett. Tizenegy lecke után már beszélt. Igen, mindez csoda: a nevelés csodája.

És — bizonyára — egyszersmind az energia csodája. Könnyű elképzelni, micsoda lelkierő, mily kemény akarat kellett ahhoz, hogy az az előrehaladás, amelyet a teljes öntudatlanságból kellett megtenni a doktorátusig, tizenhét év alatt megtörténhessék, ilyen körülmények között! Gondoljuk el, hogy Keller Helén-

nek, szellemi előrehaladottsága mai fokán is, minden új lépéséért, a továbbhaladás minden csekélységéért, olyan nagy nehézségekkel kell küzdenie, amelyeket mi nem ismerünk. Mennyire fel kellett használnia minden idejét! Fáradtságot gyakran érezhetett, de pihenni sohase pihenhetett. És neki is vannak rossz napjai; panaszkodik, hogy néha minden jóakarata hiábavaló; ilyenkor órákkal többet kell fordítania valaminek a megtanulására, mint máskor, a jó napjaiban. Kétségtelen, hogy energiájának nagy segítségére lehetett: a folytonosan sóvárgó ambíció úgyszólván mindennapos kielégülésének hasonlíthatatlanul édes öröme. Neki az előrehaladás minden egyes határjelzője fokozott, hatványozott gyönyörűségeket jelentett, nem csupán annyit, amennyit más embernek. Azon való öröme, hogy megtalálja az utat a tőle elzárt világhoz, hogy egyre több és több módja van közlekedni az emberekkel, hogy végül azok sorába léphet, akik hasznos munkások az emberiség szolgálatában, az oly nagy fáradság árán elért becses sikerek bizonyára megkettőztették energiáját, s ha nem is könnyítették meg, de okvetetlenül megédesítették munkáját. Mindamellet az ő helyén hányan dőltek volna ki, talán a feleúton! Akármilyen sok jóleső érzéssel járt nehéz munkája, annyi bizonyos, hogy ebben a vak és süket leányban gyönyörű akarat lakozik; olyan lelkielő, amelyet érdemes volt megmenteni. De a Keller Helén történetében még egy csodának kellett szerepelnie, amelyet csak a természet csodájának mondhatni. Tizennyolcz vagy tizenkilencz hónapos koráig Keller Helén látta az ég kékjét, a fák zöldjét, hallott hangokat, voltak benyomásai. Ezeknek a benyomásoknak soha semmi nyoma nem mutatkozott többé; abból, amit a másfél esztendő gyermek látott és hallott, semmi se maradt meg a vak és süketnéma gyer-

mek emlékezetében. De akármennyire öntudatlan agyvelő volt az, mely ama benyomásokat magába fogadta, akármennyire eltokolódhattak és elrejtőzhettek ezek a benyomások a kis nyomorék teremtés agyvelejében: hogy ezek a benyomások örökre, egészen, tökéletesen elvesztek volna, hogy a lélek titokzatos műhelyében nem tehettek-e valamelyes szolgálatot, nem járulhattak-e bármi csekély résziben a leányka szellemi képességeinek fejlődéséhez: senki se tudhatja. És kérdés, hogy ha Keller Hellén már születésétől fogva vak és süketnéma, akkor is eljuthatott volna-e a szellemi fejlődésnek ugyanarra a fokára, amelyről most tanúságot tesz. Föltevé, hogy: igen, — csak még inkább áll az, hogy Keller Helén esete nem történhetett volna meg (s hiába-való lett volna úgy a nevelés, mint az energia csodája) a természetének csodaszámba menően ritka, rejtelmesen jótékony segítsége nélkül. S bizonyynyal igazuk van azoknak, akik, a Keller Helén esetéről szólva, a „hatodik érzék”-ről és a titokzatos „belső látás”-ről beszélnek. Mindez nem mond egyebet, csak utal arra a jelenségre, amelyet a köztapasztalat is régóta ismer, hogy t. i. olyanoknak, akiknek egy vagy két érzékszervük nem működik, egyik vagy másik működő érzékszervük, nevezetesen: a tapintó érzékük, fejlettebb, mint a normális emberé, és valószínűen nem csupán történelmi eredményképpen (mert emezt a rendesnél nagyobb mértékben használják). És ez természetes, mert hiszem az érzékelő erő voltaképpen egy, csak a funkcionáriusai vannak öten. Azért a paradoxonok kedvelői úgy mondhatnák, hogy: ebben a süket és vak leányban bámulatos az érzékelő erő, és azokat az eredményeket, amelyekre hivatkozik, Keller Helén sohase érhetne volna el a természet ama csodaszámba menően ritka

adománya nélkül, amelyet ám nevezünk „belső látás”-nak.

De mik ezek az eredmények? Mit ér, szubjektíve, az a diadal, melyet Keller Helén ennyi csoda segítségével, minden poklok ellenében kivívott? (Mert hiszen objektíve alig lehet valami nagy vívmányról beszélni; a szolgálat, melyet Keller Helén oly iszonyú munka árán szerzett képességeivel a köznek, az emberiségnek „a haladás érdekében” tehet, nem igen haladja meg azt a szolgálatot, amelyet az átlag-ember, a sok millió műveit ember végez.) Mi a Keller Helén személyes sikere? Mi haszna van roppant munkájából néki magának?

Egy német író ilyenformán felel meg erre a kérdésre:

Mi haszna van? A képzelhető legnagyobb haszon: a boldogság! Keller Helén ma a legboldogabb lény a földön. Mert csak: az a boldog, aki maga kovácsolja a boldogságát. Rendeltetésünk, hogy minél nagyobbra, a lehető legnagyobbra törekedjünk; s ha elérjük, a magunk emberségéből, azt, amire törekszünk: megszerez-tük a boldogságot. Ez a világrend. Minden féreg rajta van, hogy javítson a helyzetén; a világegyetemben kaotikus ködtömegek akképpen rendezkednek el, hogy világokká alakulnak át. Az egész mindenséget átható fejlődési törvénynek feljebbtörő lelkünkkel való harmóniájából származik a legtisztább, legtökéletesebb boldogság. Azért az az ember a legboldogabb, aki a legjobban érzi ennek a fejlődésnek a szükségét, s aki egyszersmind, akaratának és képességeinek erejénél fogva, a lehető legtöbbet érheti el abból, amire törekszik. Minél nagyobbak az akadályok, minél több és többféle a leküzdeni való nehézség: annál tökéletesebb a diadal s annál nagyobb az ezen való boldogság-érzet. Minél

tökéletlenebbek eszközeink, amelyekkel a küzdelemben bocsátkozunk, annál bizonyosabb a boldogságunk!

Mindez igen szép, de csak elmélet. Föltevés, melynek meglehetősen kevés a bizonyossága.

Az emberi boldogság titkát nem fejt meg semmiféle elmélet. A fejlődés törvénye kétségtelen, de akik ezzel a törvényvel minden nagy kérdésre meg akarnak felelni, nem érdemelnek több hitelt, mint azok, akik naivan vagy rosszhiszeműen, csodaszert tudnak, mely minden betegséget meggyógyít. A boldogság problémájának megoldásához a fejlődés törvénye nem vitte közelebb az emberiséget. Hogy az örök törekvés egyképpen törvénye az embernek és az egész mindenségnek, ebből még nem következik, hogy ennek a rendeltetésnek a betöltése szükségképpen kielégítené az embernek a boldogságra való vágyakozását. Sőt inkább majdnem minden arra mutat, hogy ez, legalább magában, teljességgel nem elégíti ki. A ködtömegekből alakult világok erre nézve nem mondanak többet, mint hogy: nincs kivétel a fejlődés törvénye alól. Nem is sejthetjük, mifajta s mekkora kielégüléssel járhat, ha a férés rendeltetését betölti és helyzetén javítani igyekszik. Ezekre a példákra tehát nincs miért hivatkozni. Csak az ember ismeretes előttünk valamelyest. Az emberi boldogság problémáját pedig ennek a törvénynek az általánossága még nem oldja meg. A jelenségek tömegére hivatkozva, az idézett tétellel ellenkező állítást épp olyan joggal lehet vitatni; más tóteleket szintén. Semmi se mutatja, hogy olyanok, akik messzi célokat, vagy nagyobbszerű célokat értek el, boldogabbak volnának, mint akik kevésre törekedtek; hogy akik a legnagyobbra törtek s a legtöbb akadályon át, a legtöbb nehézségen győzedelmeskedtek, nagyobb boldogsághoz jutottak, mint akik jelentéktelenebb és simább pályát

futottak be. Abból, hogy ezek vagy azok az elégedettségnek mennyi jelét s milyen jeleit adták, épp úgy lehet következtetni jobbra, mint balra; özönlének a példák, amelyek egymásnak ellentmondanak. Hasonló joggal lehet bizonygatni azt, hogy: az a legboldogabb ember, akinek az igénye a legkevesebb, aki mindig csak olyan kis célokat tűzött maga elé, amelyeket, akaratának és képességeinek fölös erejénél fogva, könnyűszerrel érhetett el. Vagy akár azt, hogy: a legboldogabb emíber az, aki szellemi célokat nem ismert s zavartalanul nyugodt, tisztán állati életet élt. Az kétségtelen, hogy a boldogsághoz harmónia kell, de hogy a törekvésnek a rendeltetéssel való harmóniája elégséges-e hozzá, az már nagyon is kétséges; valószínűen több, sőt minden életföltétel lel kiegyezkedő, tökéletes harmónia kell hozzá. Az emberi boldogság probléma volt és probléma marad; minden elképzelhető tétel csak találgatás, minden elképzelhető tétel vagy egészen téves, vagy legalább is nagyon hézagos.

Csak föltevés tehát, és igen merész föltevés, hogy Keller Belén volna a legboldogabb ember a világon. Nem lehetetlen, hogy — akármilyen sajnálatraméltó lénynek tartják, akik a testi épséget mindenek fölé értékelik — a boldogabb, s — bármily furcsán hangzik — az elégedettebb lények közé tartozik, de Keller Helén, noha, érthetően, tele van illúziókkal, maga se fogja elhinni, hogy a német tisztelője nem túloz, legalább egy kevéssé. Annyi azonban bizonyos, hogy Keller Helénnek sok és nagy öröme volt, amelyek megjutalmazták rengeteg és nagyon tiszteletreméltó, igazén ideális munkáját.

Csakhogy kérdés: számíthat-e rá, hogy mindig örömök fogják jutalmazni fáradozását, sőt még az is, nem fog-e elfáradni? Hogyha csakugyan boldog, bol-

dogságának alapja kissé törékeny. Ne felejtsük el, hogy ez a vak leány egy kissé másnak képzei a világot, mint amilyennek a normális ember látja. Mindössze annyit ismer a világiból, amennyit a vakírással is megjelent jóakarató oktató eszközök ismertetnek meg belőle, ezenkívül csak azt, amit környezetétől tudhatott meg, s környezetének mindig az volt az igyekezete, hogy mindent távol tartsanak képzeletétől, ami nem szép s ami neki nem kellemes. Boldogságának hirdetője is elismeri, hogy Keller Helén benyomásai nagyon különböznek a mieinktől; boldogságának épülete tehát részben bizonyos tudatlanságon nyugszik. Tudatlansága nagyobb világismeretnek adhat helyet, s ez talán keserű lesz. Ideálmusa, melylyel nemrégén oly kedvesen lángolt a burok ügyéért, egészen szétfoszolhatik, mint oly sok fiatalé. Már nem hisz; nem reméli lelkének halhatatlanságát. Pedig még gyermek. Ma szórakoztatja az a játék, melyben a babát irodalmi és politikai kérdések helyettesítik; ma még elküldözgeti könyvét a külföldi kritikuskoknak s megkérdezi tőlük: mit szólnak az ő ritka munkájához? De meglehet, hogy nemsokára már nem fogja szórakoztatni ez a játék. Mindig óvták minden tisztától, s bár tudja, hogy van egy világ, amelyből őt mostoha sorsa kizárta, ma még úgy gondol a szerelem világára, mint a pun háborúkra. De egy napon megszólalhat benne valami s megirigyelheti a szerelem és az anyaság örömeit. Máris érték csalódások és keserúségek; még gyermekkorában, elég ostobán, plágiummal vádolták, s azt az örömet, hogy mesécskéjével eldicsekedhetett, azzal fizette meg, hogy inkvizíciónak vetették alá, s mert, úgy látszik, valami remiszczencia ihlette meg, szégyenben maradt. De mi ez a keserűség ahhoz képest, mely akkor érheti, ha véletlenül feltámad benne a minden élőlényben természetes

sóvárgás? Meg kell tudnia, hogy hiába óhajtana szeretni: nincs, aki a vak és síiket leányt szeresse. Meg kell tudnia, hogy gigászi munkája gyerekség volt; hogy ez a törekvés az, mely világokká alakítja át a kaotikus ködtömegeket, mely arra bírja a férgeket, hogy betöltésük rendeltetésüket és helyzetükön javítsanak; hogy ez a törekvés a legkomolyabb emberi törekvés, s hogy ez a törekvés hiábavaló. Gyönyörű jutalom volna fenségesen nagy munkájáért, rettenetesen sok tanulásáért, ha ezt az egyet sohase tudná meg.

KATONA-REGÉNYEK.

I.

Bilse hadnagy iskolát teremtett. A „teremteni” ígét kell itt használnunk, mert ez az európai nevezetesség egész nagy alkotását, mint a jóisten, a semmiből varázsolta elő. Iskola-alapító műve és korszakalkotó szereplése már untig ismeretes. Láthattuk, hogy Bilse mesternek több követője és utánzója akadt, mint az utolsó százév bármelyik nagy írójának. A forbachi kis helyőrséget leleplező könyv számtalan képzeletet tett lázassá. A hadseregnek még nem volt ideje útlevelet adni a saját fészket megcsúfoló zseninek, s már gombamódra termett a sok utánzat; egyik könyv a másik után leplezte le a többi kis helyőrséget, a nagyobb helyőrségeket, a berlini kaszárnyákat s mindazt, amit az egyenruhák szellőztetésével egyáltalán leleplezni lehetett. Hamarjában egész kis katonai irodalom keletkezett, melynek egyik, nem éppen botrányhajtászó, de a már fölkellett érdeklődésre körmönfont okoskodással számító termékét: a *Takarodó* című színművet a Vígszínházban is előadták. A német színpad és könyvpiacz egy darabig jóformán csak azt az új műfajt szolgálta, amelyet határozottan „katonai műfaj”-nak kell nevezni. De a hatás nem szorítkozott Németországra. Azonnal találkoztak francia és olasz Bilsék is, akik leleplezték a francia kis helyőrségeket

és az olasz kaszárnnyák nem egészen angolos berendezkedését. Még egy osztrák tiszt is akadt, aki inkognitójának megőrzésével hátrahagyott az országúton egy könyvet, hogy könnyítsen a szívén s elmondhassa, ami rosszat társairól tudott. Bilse itt, Bilse ott, Bilse mindenütt; ez a név maradandó lesz.

És ezek a leleplezések nagy példányszámban jelentek meg, de nem jelenhettek meg olyan sok kiadásban, hogy végképpen el ne fogyjanak. Még Amerikából is jelentkeztek értők a könyvkereskedők és angol fordításaikért a kiadók, pedig talán az Egyesült-Államoknak van legkevesebb baj a katonáival. Annak idején mindenki olvashatta, hogy Bilse hadnagy a fel nem jogosított fordítókkal, meg az „utánnomás”-ra vetemedő irodalmi kalózokkal szemben úgy védte a jogait, mint egy nagy fölfedező a találmányát. Hogy fogságra ítélték s kizárták a hadseregből, ez sokáig aligha búsította: busás szerzői tantiéme-ek kárpótolták az állásvesztésért. Követői, utánczóik és az ezek által fölkeltett érdeklődés kikapnázói hasonlóképpen nagy piaczi sikereket értek el. Olyan könyveken, amelyekben még csak botrány sincs, csak unalmas szószaporítás a feljebbvaló és az alárendelt viszonyáról, meg a tiszt urak és a kincstári hölgyek szórakozásairól, ott pompázik az érdemrend: „hatodik ezer”, „tizedik ezer”.

„Szükséges, hogy botrányok legyenek”, — ez már régi dolog. Az emberek mindig szomjazták a megbotrányozás örömét és bizonyára jól számít, aki csak ezt a szomjúságot akarja kielégíteni. De maga a botrány, ha kapóssá is tehet egy vagy két könyvet, ilyen nagy eredményekre, aminők a Bilse-iskola fellépését kísérték, nem tehet szert. Honnan keletkezett hát az a rendkívüli piaczi siker, mely irigygyé tehetette a legnagyobb népszerűség-

nek örvendő francia bohózat-írókat, az ezerszer adott angol látványosságok gazdag szerzőit s a pornográfiával kaczerkódó nemzetközi elbeszélőket? Bilse és társai véletlenül nagy írók volnának? Az egyenruha alatt Balzac-ok rejtőztek, akik egy darabig nem méltóztattak írni, mert ez derogált nekik, de mikor mérgükben tollat ragadtak, nyomban lefőzték a hivatásos pennarágókat? Szó sincs róla. Ezek a katonai regények — nagyon kevés kivétellel — nem regények, hanem pamfletek, s a Bilse-iskola írói nem írók, csak megírók. Egyetlenegy ember találkozik közöttük, akiben tehetőség is van: Baudissin gróf, az *Erstklassige Menschen* szerzője. Baudissin gróf legalább gondolkozó fő s elég jó szemű megfigyelő; az előadásban sem ügyetlen, mert „katonai humoreszk”-jeinek gyártása közben némelyes írói gyakorlatot szerzett. A többiekről ennyi jót se mondhatni. Látóköriük olyan kicsiny, hogy ebben a fogyatékoságban való találkozásuk a katonai iskolákat nagyon furcsa színben tünteti fel; gondolataik olyan sekélyesek, hogy irodalmukból azt kellene következtetnünk, mintha a német tisztikar csakis a fizikum dolgában volna jó matéria; lelkiviláguk oly sivár, a legkicsinyesebb anyagiasságnak oly kevésbé emelkedik föléje, hogy szellemi erő kifejtésük egy kissé kompromittálja a katonai foglalkozást; előadásuk formája: kizáróan az útszéli, s ami már régtől fogva stereotyp. Maga az atyamester: Bilse épp olyan kevésbé született írónak, mint nem született katonának. És ha arra számít, hogy ezentúl az írásból fog megélni, alighanem olyan csalódás várja, amilyen Ferdinánd Fabre-t érte, a „pap-regény” fölfedezőjét. Az első regény, melyet Fabre a papokról írt, annak idején szenzációt keltett; Fabre-t a szemináriumok és a kolostorok Balzac-jának kiáltották ki, s könyvének sok ezer példányát rövid időn

szétkapkodták. Fabre nekibuzdult, s írt még egy, még két, még tíz regényt, valamennyit a papokról; de a közönség már a második regénytől fogva úgy találta, hogy: „plus ca change, plus c'est la meme chose”, és Fabre-t nem olvasta többé. Pedig ez nem tartozott a botrány-vadászat lesipuskásai közé; kiváló író volt, akinek a megfigyelései ma se veszítették el becsöket, míg annak, amit Bilse Forbachban látott, csak addig volt értéke, míg a „leleplezettek” sokasága végképpen ki nem prüszkölte magát, kitűnő reklámot szolgáltatva a csúnya kis pamfletnek.

Annál a föltevésnél, hogy Bilse és társai rászolgáltak nevezetességükre, közelebb esik az a másik föltevés, hogy a szóban forgó hamarjában fölburjázott katonai irodalom valami új társadalmi irányzatot szolgáltat s piaczi sikereit annak az érdemének köszönheti, hogy először rántotta le a leplet olyan titkokról, melyeket a militarizmus hatalmas szervezete eddigelé meg tudott őrizni háziügyének. De ez a föltevés se állhat meg. A Bilse-iskola semmi olyat nem revelált, ami eddig nem volt ismeretes; amit olyan fontoskodó részletességgel a „terhelő tanúk” untató körülményességével tálal fel, lényegében egy cseppet sem új. Mióta az államok — egyre nagyobb pénzáldozattal — állandó hadsereget tartanak, melyben a hierarchia szükségesebb, mint bárhol: ennek a kolosszális intézménynek megvannak a maga házibajai is, amelyek természetesekek, mert szervezetéből következnek, s mert természetesekek, tehát örökletesek is. A hadseregben a legnagyobb szükségesség: a fegyelem; másfelől: a hadseregnek tekintélyt kell tartania mindennel szemben, ami kívüle esik. Már pedig a fegyelem, minthogy semmiféle öszszesség nem áll csupa tökéletes egyénből, nem tartható fenn anélkül, hogy egyesek ezen a czímen vissza-

éléseket ne kövessenek el. És másfelől: a tekintély fenntartásának elve olyan igényeket kényszerít rá a hadsereget alkotó egyesekre, amely igényeknek tökéletes kielégítése — minthogy a már említett, egyre növekedő pénzáldozatoknak is meg van a maga határa — természetes nehézségekbe ütközik. Világos tehát, hogy a tekintély fenntartásának szüksége nyomán támadnak — az egyén tökéletlenségének természetes folyományaképpen — hibák, melyek magát az elvet szinte kigúnyolják. Mióta hadseregek vannak és amíg hadseregek lesznek, mindig voltak és lesznek feljebbvalók, akik alárendeltjeikkel emberség nélkül, brutálisan bánnak, s mindig voltak és lesznek egyesek, akik már csak azért is, hogy fentarthassák azt a dekórumot, melyet megőrizni kötelesek, alattomban olyan dolgokat követnek el, amelyek a megőrzött látszatra ráczáfolnak s nemcsak a dekórummal nem férnek össze, hanem éppenséggel nem illők ahhoz a szituációhoz, amelyet az illetők elfoglalnak. Már az, hogy a hadsereg a maga kebelében külön törvényeket statuál, melyek szigorúan büntetik az alárendeltekkel való kegyetlenkedést s a dekórum rovására eső legkisebb hibát is: nyilvánvalóvá teszi, hogy ilyen esetek a hadseregben minduntalan előfordulhatnak. De egyébként is mindig nyílt titok volt, hogy ennek a nagy és tekintélyes intézménynek melyek a házi mizériái. Soha senki se tagadta le ezeket, s a mennyire egyáltalán lehetett, igyekeztek segíteni a bajon, úgy preventív, mint megtorló intézkedésekkel. Hogy azonban a baj végképpen ki nem irtható: ez nem volt féltve őrzött titok, ellenkezőleg, régen ismeretes és sokat tárgyalt dolog. Az irodalom, ez az enfant terrible, aki mindenbe beleüti az orrát, nem egyszer foglalkozott e megoldhatatlan kérdéssel. Már Alfréd de Vigny, aki katonatiszt volt és költő, *Servitude et Gran-*

deur militaires című munkájában sok szemrehányást tesz a hadseregnek; alaposan letárgyalja a fegyelmetartás kinövéseit, s tagadja annak parancsoló szükségét, hogy a regula annyira fölébe kerekedjék a katona egyéniségének. Persze Alfréd de Vigny olyan formában vitatta ezt a fájó kérdést, hogy egyaránt kiérdekelte úgy bajtársai, mint író-kollégái tiszteletét. Később Malot, Descaves, Margueritte regényírók hosszú elbeszélő művekben foglalkoztak a szegény katonatisztek czifra nyomorúságával, a rájuk rótt, rájuk kényszerített igényekkel, s azokkal a bajokkal, melyek onnan keletkeznek, hogy a rendelkezésükre bocsátott anyagi eszközök éppen nem állanak arányban ezekkel az igényekkel. Még az se új, hogy a katonaság bajainak nyomtatásban való firtatásával csinos botrányt lehet csapni. Mintegy tizenöt évvel ezelőtt Ábel Hermant, *Le Cavalier Miserey* című regényében ugyanazokkal a vádakkal állott elő, amelyekkel most Bilse és társai, s könyve, mely a francia hadseregre azt sütötte rá, hogy tisztjei közül igen sokan kegyetlenek, gyávák és pénzért mindenre képesek, jókora szenzációt, a hadseregben pedig érthető felháborodást keltett. A megtámadott tisztikar előkelői azzal feleltek a regényre, hogy kiadták a rendeletet napiparancsban: a *Cavalier Miserey* minden példányát, amelyet a kaszárnyában találnak, el kell égetni a szemétdombon, s mindenkit, aki a regényt olvassa, szó nélkül be kell csukni. Egyéb elégtételt nem szerezhettek maguknak, mert Ábel Hermantnak volt annyi esze, hogy akkor adta elő a kaszárnyában gyűjtött tapasztalatait, mikor katonai kötelezettségeivel már végképpen leszámolt.

Bilse és társai fellépésében csak az az új, hogy mindezeket a mérges dolgokat, amelyek már régi nóták, aktív katonatisztek mondják el, olyanok, akik könyvük

megjelenésének idején még szolgálatban állottak. Erre még nem volt eset. Nem az az érdekes, hogy mit mondanak; az érdekes az, hogy mindezt ők mondják el. Nem a könyv kelt figyelmet, hanem maga a szerző. A szerző érdekességét bizonyára csökkenti az, hogy a legtöbbször szeretné megőrizni inkognitóját; de okvetlenül számolt minden eshetőséggel, elkészült rá, (hogy könnyen fölfedezhetik, s ha fölfedezik: nemcsak hogy repülni fog a hadseregből, hanem ülni is fog rövidebb, vagy hosszabb ideig. Ezzel a kilátással szemben a Bilsék tömeges jelentkezése kétségtelen jele annak, hogy valami forradalmias szellem kezd lábrakapni mindekelőtt a német hadsereg egyes köreiből, de talán másutt is.

Új még az irodalom mai nagy hatalma. íme, nemcsak hogy támasztékot nyújt az osztályából eltaszítottak és megbélyegzettek: olyan pártfogást ígér, mely arra készíti az elégedetlent, hogy ennek a pártfogásnak a reményében szembeszálljon az állásvesztés, a társadalmi lefokoztatás és a megbélyegeztetés önként előidézett veszedelmével is. Régente is megesett, hogy az erkölcsi halott tisztos irodalmi munkássággal expiálta a rovott múltat; az irodalom már régebben is afféle refugiumul szolgált, melybe, mint hajdan az istennő templomába, boldog-boldogtalan bemenekülhetett, ha máshol végképpen eljátszotta játékait, s ha körülötte minden kötél szakadt. De az már új társadalmi jelenség, hogy valaki önként menjen a tisztességvesztésbe, s egy könnyen kikerülhető, de igen kevésbé menthető cselekedettel saját jószántából mondjon le társadalmi pozíciójáról, sőt a közbecsülésről is, cserében azért a hathatós pártfogásért, amelyet az irodalom nyújthat, cserében a sok kétgarasért, amelylyel a nyilvánosság a botrányt honorálja.

Azelőtt az irodalom segítő (kezet nyújtott az elbukottnak, hogy reparálhassa a becsületét; ma az irodalom ama csábítók között szerepel, akik rábírják a szegény ördögöt, hogy áruba bocsássa hivatalos tapasztalatait, a titkokat, melyek nem az övéi, a barátság vagy a szerelem czimén szerzett megfigyeléseit, amelyekhez a diszkróciójához fűződő bizalom juttatta, állását, társadalmi helyzetét, s azt a tiszteletet, melyet esztendőök fáradságos munkájával szerzett.

Biiséék úgynevezett regényeikben, felhalmoznak minden elképzelhető adatot, hogy a vagyontalan német tisztek titkolni kívánt, de annál több leplezett csúnyságban nyilvánuló nagy nyomorúságát minél színesebben illusztrálhassák. De ezt a nyomorúságot semmi se dokumentálja olyan ékesszólón, mint a tulajdon példájuk. Szegény ördögök! Mennyire megvetették a pennarágókat az ifjúi álmok, a reménységek idején! És amióta várakozásaikban megcsalódtak, amióta rájöttek, hogy Mars csak tisztességet ad, ellenben Apolló jóval több márkát, sőt tallérokat is: mily buzgalommal forgatják az írotollat, mily lázas gyorsasággal készítik el élményeik leírását, mily tömegesen jelentkeznek az írói tantiéme-ekért! A pénzért, ami oly iszonyúan kell, még a pennarágásra is elszánják magukat, elmondják mindazt, amit tudnak, elbeszélik felebbvalóik és pajtásaik, továbbá ezek hölgyeinek összes gyöngéit, elmondának talán a tulajdon bajaikat is.

Ez a nagy készség, ez a sok igyekezet nem (hiába-való; fáradságuk megleli bőséges anyagi jutalmát. De honnan hát ez az eredmény, mely könyveik tartalma után meglepő? Mi magyarázza meg munkáik piaci sikerét, a tömegnek a csekély érdekességű leleplezésekkel szemben tanúsított szertelen érdeklődését? A feleletet ne keressük Biliséék írói kvalitásaiban és abban,

hogy munkáik mi újat tartalmaznak; a feleletet csak a tömeg gondolkozásaiban találhatjuk meg. És itt egy ellenmondásra lelünk, amely azonban már nem ismeretlen.

Sikereik alapja az, hogy mindannyian olyan témáról szólnak, amelynek a kicsinyességei is biztosan számíthatnak a nagyközönség érdeklődésére, s a (kicsinyességei sokkal inkább, mint a komolyabb részei. A katonai élet intimitási épp úgy vonzzák a tömeg képzését, mint a kulisszák világának apró rejtelsei. A sokaság szemében a színésznő mellett a katonatiszt a mai társasélet legérdekesebb típusa. A tisztikar, minden más osztályon kívül és felett, első osztályt alkot, s a respektusból, melyet joggal igényel, mindenki, aki hozzá tartozik, kiveszi a maga részét. Minél inkább elmosódik a különbség polgár és polgár, az egyik vagy a másik foglalkozás között, amelyek rangban ma már nem igen differálnak, s aszerint adnak tekintélyt, amely arányban sikert és vagyont: a katonatiszti egyenruha, amely még az egyetlen nevezetesebb disztinkcziót állapítja meg a nem rangbeliek között, annál nagyobb hatással van a tömegre. A portepé viselői a társaséletben bizonyos arisztokráciát alkotnak; s ugyanaz a sokaság, mely egyre több és több vonalon követeli az egyenlőséget, minél radikálisabb elveknek hódol, annál inkább tisztel mindent, ami arisztokratikus. Bepillantani a katonatisztek életének intimitásaiba, ez ma majdnem annyit jelent: mint bejuthatni egy pillanatra a rangbeliek körébe, ahová mindenki törekszik, annál nagyobb buzgalommal és annál nagyobb tömeg társaságában, minél sűrűbben emlegeti az egész világ a demokratikus elvek már kissé hervadt szóvirágait.

Erre a naiv érdeklődésre Bilséék nyugodtan számíthattak. És könyveik nemcsak a sövény mögül

báméskodókat elégítették ki, hanem azokat is, akik a katona-regények tartalmából, de különösen abból, hogy a tiszt urak ilyen könyveket adnak ki, kárörömmel látták, hogy a (hatalmas német hadsereg egyes köreiből s itt-ott más hadseregek alantasabb rétegeiben is, eddigelé hallatlan, minden fegyelmet megcsúfoló, éppen nem katonai szellem kezd lábrakapni. Bilsóék regényei kétségtelenné teszik, hogy a zúgolódó elégedetlenség, a forradalmi szellem első megnyilvánulása már a hadseregek egyes rétegeibe is befészkelte magát, s azt sejtetjük, hogy a hadseregek egyre szaporodó és növekedő házi mizériái lassanként ki fogják kezdeni ezt a tiszteletreméltó intézményt. És a polgári társadalomnak talán ugyanazok az elemei, amelyek tisztelettel és irigységgel teli érdeklődéssel leskelődnek az arisztokratikus helyzetnek örvendő tiszték intimitásaira, még akkor is, mikor ezek minden katonai kötelességet megcsúfolnak: ugyanezek az elemek ujjonganak; mikor azt hiszik, hogy a szükséges és minden tiszteletre méltó intézmény dekompozíciójának a tüneteit látják. A tömeg ma különb egyesekből verődik össze, de naivitásában, ösztöneiben, indulataiban ma is ugyanolyan, mint Shakspeare-nek a „nép”-e. A tömeg örök gyermek; vásott és korlátolt.

II.

A sok újonnan keletkezett katona-história közül Baudissin Farkas gróf, írói nevén Freiherr von Schlicht *Erstklassige Menschen* című, úgynevezett regénye érdemli meg figyelmünket. Ez se ajánlható azoknak, akik nem vitairatot, hanem tendenciák nélkül való szépirodalmi munkát akarnak olvasni; igazi regénynek a legjobb akarattal se mondható. Tessék-lás-

sék meséje mindössze annyi, hogy egy polgári származású tiszt, akit olyan gárdaezredbe helyeztek át, ahol csupa előkelő származású tiszt szolgál, új bajtársai körében a megalázások egész kálváriáját járja végig, s végre is kénytelen tisztí rangjáról lemondani, egyesegyedül a polgári származása miatt, ennekutána pedig feleségül vesz egy katona-családból származó, előkelő, de szegény leányt, akivel a gárdaezrednél tartózkodása idején ismerkedett meg. Ennyi mesével a legszerényebb és legtürelmesebb regényolvasó se elégszik meg, s ezt a mesét hasonlóan keveset mondó epizódok fűjják fel hosszú elbeszéléssé.

De mélyebben jellemzett s elevenné tett alakok sincsenek e könyvben; a szerző a szereplők lelkét nem világítja meg, csak a társaságban való viselkedésüket írja le színesebben és adatokat közöl róluk, rábízván az olvasóra, mint a kávéházi beszélgető rábizzza hallgatójára, hogy ezekből az adatokból maga alkosson képet magának a legtöbbször emlegetett figurák lelki világáról. De a sovány mesén, a szóra se érdemes epizódokon s a nagyon fölületesen jellemzett alakokon kívül van ebben a könyvben valami, ami, ha a célzatoságokkal nem törődő regényolvasót nem is elégíti ki, megkapja azok figyelmét, akiket ennek az úgynevezett regénynek a tárgya, milieuje g gondolköre még akkor is érdekel, ha ezekről nem valamely elsőrangú íróművész szól, hanem csak egy intelligens megfigyelő, aki sokat foglalkozott a szóbanforgó tárgygyal, úgyesen írja le a részleteiben kevésbé ismert milieut, s helyes ítélettel ismerteti ama kihatásainál fogva általános érdekességü gondolkört. A szerző ugyanis érdekes képeket ad a német tiszték életmódjáról, a viselkedésükben megnyilatkozó gondolközásról és jellemvonásokról, s a fejtegetésekbe, melyekkel e képeket kíséri,

beleszövi azt a kritikát, amelyet a hagyományos katonai szellem ellen izgató, s a hadsereg reformálását követelő, legújabb keletű „irodalom” ma már sok könyvben hangoztat.

Ha egy kissé szemügyre vesszük ezeket a képeket, sorra megismerkedünk a hadsereg mai szervezetét vádoló összes panaszokkal, és megismerjük egyszersmind minden részletükben azokat a viszonyokat is, amelyek a nem mindig jóhiszemű Bilse-iskola feljajdulásaira okot vagy ürügyet szolgáltatnak.

A Baudissin gróf könyvében szereplő gárdaezred tisztikarát ünnepen találjuk. Harmincz és egynéhányadik évfordulója van a gravelottei csatának, amelyen ez a gárdaezred igen kitüntette magát, mert legénységienek egy harmada, tisztikarának pedig a fele ott maradt a csataterén. Az ilyen évfordulókon az elesettek óriási koszorút kapnak, az élők pedig, akik a csatában nem vettek részt, fényes lakomát, pezsgővel. Az emlékezetes nap megünneplését ez alkalommal összekötik az ezred u j kaszinó-épületének a felavatásával. Vendégeik is vannak: az ulánustisztek, akikkel iszonyúan szeretnének minél vastagabb barátságba keveredni. Mert mégis csak a lovasság a hadseregnek a crème-je s az ulánusok olyanforma felsőbbbséggel tekintenek le rájuk, mint aminővel ők tekintenek a közönséges gyalogos tisztekre. Az ulánusok alkotják a hadsereg „legfeudálisabb” elemét; tisztjeik között egy sincs, aki nem előkelő származású. Az ünneplőknek is az a főbüszkesége, hogy köztük nincsen polgár-ivadék; s éppen ez ad nekik jogcímet arra, hogy az ulánusok barátságát kereshessék. A lakomán csak egyetlenegy civil van jelen: az építész, aki a kaszinó-épület tervét ingyen készítette, a gárdaezredhez való ragaszkodásból, mert annak idején itt önkénteskedett. Szívességét azzal viszonozzák, hogy meghív-

jak a bankettre. Hadd emlegesse egész életében, (hogy micsoda szerencsében volt része ezen az estén. Aztán meg kitűnő reklám, neki, hogy egy tálból ehetett velük. Különben tűrhető embernek találják, mert meglátszik a kezén, hogy manicure-rel ápoltatja.

Miről beszélgetnek a lakomán az előkelő gárda-tisztek és a még előkelőbb ulánusok? Ilyenekről: mi történik amazoknál és mi történik emezeknél, ha a hadnagy részegségében inzultálja a tiszthelyettes altisztet, aki nem elég gyorsan ugrott fel, mikor a tiszt ráköszöntött? Itt is, ott is ugyanaz történik; tudniillik csak két megoldás képzelhető. Vagy: bocsánatot kér a hadnagy a tiszthelyettes altisztől az egész tisztikar előtt; vagy: a hadnagy „repül”, de amannak nem marad más választása, mint hogy agyonlője magát, mert a felpofozott altisztből soha se lehet tiszt. Majd panaszkodnak, hogy ma már tiszt lehet mindenki, akinek a családja a rendőrséggel nem került konfliktusba. A vendéglátók eldicsekednek vele, hogy a gárdaezredekben nincs senki, aki polgári családból származnék. Az ilyen tiszt mindnyájukat feszélyezné, de bizonyára ő maga is igen kényelmetlenül érezné magát közöttük; ott, ahova nem való. Elmondják végül egymásnak, hogy ők továbbra is azok akarnak maradni, akik ma; tudniillik olyan emberek, akik a társadalom első osztályát alkotják. Azért jelszavuk: az összetartás s fentartása annak a választófalnak, mely a polgári társadalmat tőlük távoltartja.

Egy kissé „expres”, az olvasó számára beszélgetnek így; a valóságban talán egyébről is diskurálnak. De ennyi nagyítást meg lehet bocsátani a regényírónak, akinek végre is ki kell éleznie a mondanivalóját. Az bizonyos, hogy sok túlzás nincsen ebben az előadásban. Egyforma foglalkozású emberek, ha maguk közt van-

nak, mindig sokat beszélgetnek a mesterségük dolgairól, s ez a szabály talán sehol se érvényesül annyira, mint a katonatiszteknel, akiket; sokféle érdeklődés, sokféle ismeretek nem igen vonnak el a közös témától. Az se tűnik fel tódításnak, hogy sok „jó házból való” hadnagyocska szaladgál a világban, aki sehogy se tud eltelni szerencsés társadalmi helyzetével, s akit ezen a hiúságon kívül jóformán semmi se foglalkoztat. Elhiszszük Baudissin grófnak, hogy egy ilyen lakomán egész sereg olyan alak találkozik, akinek minden igyekezete az, hogy az előkelők közt a legelőkelőbb legyen, aki tartózkodó és zárkózott, mert „ez előkelő”, aki keveset beszél, a szemlélődőt játszsza, elmésségeken töri a fejét s teszi magát, mintha már mindent megunt volna, csak azért, mert ezt így látta előkelő mintáktól. És nem éppen (hihetetlen alak az az idősebb tiszt se, aki így nyilatkozik: „Büszkeségünk, hogy csekély eszközeink: ellenére is azok maradassunk, akik vagyunk” — arra czélozván, hogy akárhány társának sok nélkülözést kell elszenvednie, hogy állásához méltón léphessen fel. Annyival könnyebben elképzelhető, hogy sokan beszélnek így, mert hiszen ebben a felfogásban már bizonyos nemesebb fajta büszkeség nyilatkozik meg; ezen tehát a szatirikusnak nincs mért fennakadnia. De jegyezzük meg mindjárt, hogy az a másik hiúság, a gyerekes hiúság, melynek a szerző néhány mulatságos példáját beszéli el, nem valami speciális hibája a hadseregnek. Ezzel a hiúsággal nemcsak a tiszti kaszinóban találkozni, hanem mindenütt, ahol nagy számban vannak együtt előkelő származású fiatal emberek; s ezt a hibát csak ott lehet a katonaság rovására írni, ahol, mint a nagynéniét hadseregben, az a felfogás érvényesül, hogy a tiszti állás első sorban a nemesi osztálynak való. S kérdés, nem helyesebb-e, hogy itt az előkelőket ugyan-

azokra a helyekre csoportosítják, „előkelő ezred”-eket formálván, mintha szétszórónák őket a hadseregben, s az olyan konfliktusokat, aminőt Baudissin gróf beszél el, nem csupán egy-két, hanem sok ezredben tennék lehetővé, tehát gyakorivá s szinte mindennapossá?!

A lakomán az udvar képviselője a hivatalos tósztok után, kissé savanyú arcot vágva, mondja el a felsőbb helyről hozott üzenetet, hogy az ünneplők új bajtársat kapnak, bizonyos Winkler személyében, akit valamelyik határszéli, közönséges gyalogos ezredtől helyeztek át a gárdaezredhez. Maga a hírhozó is igyekszik átsiklani a kellemetlen újságon s örül, mikor már másról beszélhet. A többieket valósággal konsternálja a hír; az ezredestől a legfiatalabb hadnagyig mindegyik kétségbe van esve. „Polgáriak lettünk!” — fut végig a suttogás a termen. És éppen most! Alig hogy végre összejöttek az ulánusokkal, alig hogy megvan az óhajtott barátság! Félő, hogy mindjárt vége a komaságnak, mert hiszen polgári származású cseppent közéjük! És az ulánusok csakugyan egyszerre elkezdenek feszegetni.

De hogyan kerülhetett közéjük az a bizonyos Winkler? Winkler egy gazdag gyárosnak a fia. Az apa grata persona az udvarnál, melynek szolgálatokat tett. A fiúnak nem volt kedve a katonai pályához; a szülei kedvéért szolgál, akik persze igen szeretnének nagy urat faragni belőle. Anyjának nincsen forróbb óhajtása, mint hogy fiuk annál az előkelő ezrednél szolgáljon; bántja az a gondolat, hogy vannak ajtók., amelyeket a pénz nem nyit fel előttük. Az idősebb Winkler tehát nagyszerű alapítványt tesz, amelyet nem lehet egyébbel honorálni, mint hogy teljesítik a kérését, s fiát áthelyezik a gárdához. Megint a hiúság; itt is, ott is, mindig a hiúság. Nemcsak az arisztokraták

hibája ez, hanem a többieké is, akik csak azért nem arisztokraták, mert nem lehetnek azok.

Baudissin gróf regénye hosszasan írja le, mily fagyosan fogadják az ezrednél a Winkler-fiút s menynyire éreztetik vele, hogy nem tartják közjük valónak. Nem mondja, hogy a szolgálatban is okoznának neki kellemetlenségeket, — pedig a vitairat csak így bizonyíthatná azt, hogy a hadsereg szervezetében van a hiba — de beszámol vele, hogy a szolgálaton kívül, a társadalmi érintkezésben hogyan éreztetik vele a polgári származását, milyen fagyosak maradnak hozzá, mennyire magára hagyják s hányszor adják jelét azokban a társaságokban, ahol mindnyájuknak meg kell jelenniök, hogy nem tartják magukkal egyenrangúnak. A regény folyamán Baudissin gróf alkalmat talál annak hangsúlyozására, hogy Winkler külön ember, mint többen azok közül, akik lenéznek, de hősét azért nem tudja valami rendkívül szimpatikussá tenni, mert Winklernek csak folyton sebzett érzékenységét és hiúságában való szenvedését látjuk, meg azt a jómódját, hogy mindig szórhatja a pénzét, míg azok közül néhányan, akik „nem fogadják be”, gyakran vért izzadnak a garas híjján. Az apró szekatúrákat, amelyeket el kell viselnie, szintén nem találjuk szörnyűeknek; nagyon ridegen, de korrektül viselkednek vele szemben, egyetlenegy embert kivéve. Nem igazságtalanok hozzá, csak előítélettel vannak iránta. Nem találjuk se szimpatikusnak, se eléggé érthetőnek, hogy Winkler — bármennyiszer adják értésére bajtársai, hogy szeretnék maguk közül kinézni — olyan sokáig tűri ferde helyzetét; s miután „dacból” egy jó darabig kitartott, de aztán hirtelen megelégteli a mulatságot, elhatározását nem találjuk eléggé motiválnak. Az ok, mely arra készíti, hogy lemondjon tisztí rangjáról, csekélység; a

mit nem tud túrni, semmi ahhoz képest, amit már lenyelt. Példája tehát nem meggyőző, s ha arról van szó, hogy egy olyan gárdaezredben, ahol csupa nemesi sarj szolgál, a polgári származású tiszt helyzete tartahatatlan: Winkler tulajdonképpen nem is panaszkodhatik. Bizonyára akadtak, akik, épp oly ártatlanul, rosszabbul jártak nála, holott nem voltak abban a kedvező helyzetben, mint ő, hogy az első kellemetlenség után „valet”-et mondhattak volna a lehetetlen szituációnak. Szóval, mikor Winkler megelégteli a gárdaezrednél való szolgálatot, az olvasó benyomása az, hogy: debuisset pridem, és mit is keresett azon a gályán?!

Ha a szerző, aki előkelő származású ember és sokáig volt katonatiszt, teljesen együtt érez a határozatlanságból s szüleinek kedvéért kapaszkodó, habozó természetű és kissé türelmes Winklerrel: ez az író mögött rejtőzködő embernek bizonyára becsületére válik. Világos, hogy Baudissin gróf nemes gondolkodású, előítéletek nélkül való ember, akiben nincsen osztálygög és korlátoltság. De ebből nem következik, hogy az, amit támad, csakugyan olyan értelmetlenség volna, mint amilyennek ő tünteti fel. Ahhoz, hogy a világon minden hierarchia eltörlődjék, olyan társadalmi átalakításoknak kellene elkövetkezniük, amelyeket ma még elképzelni sem tudunk. Egyelőre a különböző foglalkozásokat nem tekinthetjük egyenrangúaknak. Aki a szemetet söpri el, nem végez olyan értékes munkát, mint az, aki a tudományt egy lépéssel előbbre viszi, és az, aki a kóbor kutyákat fogdossa össze, nem tarthat számot akkora megbecsülésre, mint az operatőr, akinek a tudásától, az eszétől, a szemétől és a kezétől mindennap egy pár emberélet függ. A tekintélyből mindenekelőtt annyit arrogálhat valaki, amennyi a foglalkozását megilleti, és a sokféleképpen értékelhető,

különböző foglalkozások között a katonáé kivételes disztinkcióra tarthat számot. Akármennyire elmosódik is a hosszas békében a katonaság presztízse és akármilyen kicsinyeseknek látszanak a háború apró előkészületei: maga a dolog ma még az emberi akarat nagyobb erőfeszítése közé tartozik. Végre is, aki az életét viszi a vásárra egy közczél érdekében, több becsülésre szolgál rá, mint az, akinek a foglalkozása nem szolgál egyebet, csak a saját életének fentartását. És ameddig minden fogalmunk meg nem változik a férfiaságról, amely ma még abban találja meg legvilágosabb kifejezését, hogy valaki az életét is kész feláldozni valamely közczélért vagy eszméért, ami ugyanazt jelenti, s csak bizonyos, erejét és egyéniségét megillető föltételek közt hajlandó megalkudni az élettel: a katonai hiúság természetes marad, s annak arrogálása, hogy a katonai hivatás bizonyos morális fensőbbségben van számtalan, a legtöbb békés foglalkozás felett: nem esztelenség. Akármit mondjon némely újabb elmélet: ez a tétel ma a közfelfogásban is érvényesül s alighanem érvényesülni fog, amíg az örökbéke valósággá nem válik; az élet, a „gyakorlat”, a konvencziók, a szokások, számtalan társadalmi jelenség mind bizonyítják, hogy érvényesül. Ez a követelés csak ott válik esztelenséggé, komikussá vagy gyűlöletessé, ahol a túlzás kezdődik, ahol ez a követelés az ítélet nélkül való, az összesség jogait az egyén jogaitól megkülönböztetni nem tudó, brutális önzéssel, vagy a más jogát nem respektáló s magának képzelt jogokat tulajdonító nevetséges arroganciával egyesülten lép fel.

Nem esztelenség az a másik előítélet sem, amelyet a szerző ab ovo elítél. Ma, amikor annyi szó van a betegségek, a bűn és a lelki tehetségnek örökléséről, jó-hiszeműen nem lehet azt állítani, hogy csak éppen azok

a kiválóságok nem öröklődnek, melyekkel annak idején rangot szereztek a mai előkelők ősei. Persze ez a hereditás nem megy odáig, hogy minden főúri ivadék nemesebb anyagnak, vagy éppen kiválóságnak születnék; hiszen talán az a hajdani kiválóság #is csak nagyobb erő vagy véletlen szerencse volt. De csak az elfogultság tagadhatja, hogy az arisztokrácián általában igenis meglátszanak valamely régi kiválóság, a régibb kultúra, vagy legalább is a nemzedékről-nemzedékre örökölt szerencsésebb életmód és testi jólét hatásai; ha akad köztük akárhány, aki olyan canaille, mintha nem rózsafán termett volna: összességük, egészben — s mindenütt a világon — jobb emberanyag, mint a megfelelő számú szolga-ivadék; talán nem épebb, de fejlettebb agy- és idegrendszere. Azért a származáshoz fűződő előítélet tisztára babonának nem mondható; s az ősi névvel, a ranggal és az ezekkel kapcsolatos egyéb, örökölt jókkal való megelégedés igen érthető. De hiszen az arisztokratikus büszkeség voltaképpen nem is abból áll, mintha az előkelők folyton az őseiken lovagolnának; ez a büszkeség inkább a gondolkozásmód és az ízlés bizonyos közösségén alapszik s a leggyakrabban a másféle gondolkozástól és másféle ízléstől való idegenkedésben nyilvánkozik meg. Hogy tehát ebben a büszkeségben ne volna némi ráczió és hogy a tömegeből való húzódozásuknak, még exkluzitásuknak is, ne volna elfogadható oka, vagy legalább némi alapja, magyarázata: bajos állítani. Következésképpen ennek a büszkeségnek csak az elfajulásai foglalkoztathatják a szatirikust.

Baudissin gróf olyan arisztokratákról szól, akik közt van négy vagy öt canaille, vannak korrekt urak, a legtöbbben tuczatemberek. Ügyet se vet rá, észre se veszi, hogy miközben alakjait bemutatja, sok olyan jó-

tulajdonságról emlékszik meg, amelyek az arisztokraták specialitásai. (A szegény rokonok gyámolítása; a koldus grófkisasszony nemes büszkesége: a szeretett, de vagyonos kérőtől való húzódozása stb.) Nem veszi észre, hogy „a munka embereidről, akiket magasztal, nem tud ennyi jót mondani, s csak a hiúságot, az élvezetvágyat, s a szükségtelenül exponált érzékenységet mutatja meg bennök. Megbotránkozik, joggal, a fényes nevet viselő, kevély, de pénztelenségükben mindenre képes canaille-ok elvetemültségén, de legtöbbit a tuczat-emberekkel foglalkozik, akik lenézik a polgári származású pénzes embert s el vannak telve kiváltságos helyzetükkel, holott nincs egyebük, mint a rangjuk. Nem veszi észre, hogy ezek a tuczat-emberek voltaképpen igen menthetően, barátságtalanul, de tisztességesen viselkednek Winklerrel szemben. Nem tetszik nekik a köztük léte, előítéllettel fogadják, ridegen szólnak hozzá, éreztetik vele vélt felsőbbségüket; de nem utaznak rá, soha se bántják meg, nem iparkodnak maguk közül kiintrikálni; mikor rászolgál, nem tagadják meg tőle az elismerést; kíméletesen bánnak vele, sőt még védik is, mikor bajba kerül. Csak éppen nem ugรานak a nyakába.

De hát mit is keres azon a gályán? Mért kívánczott éppen a grófok közé? Nem tudott ott maradni a hozzá hasonlók között? Mért találja jobbnak a cseresznyét, ha a nagyurakkal egy tából eheti? Nem gondolta meg, hogy ha olyan helyre törekszik, amelyet az előbbinél jobbnak, finomabbnak, előkelőbbnek, kiváltságosnak talál, ennek a helynek ára van, amelyet az érzékenysége fog megfizetni? Vagy azt hitte, hogy a pénzével mindent megfizethet? Mivel különb annak a hiúsága, aki szeretne a grófokhoz dörgölözni, annak a

grófnak a hiúságánál, aki nem szeret a polgárral parolázni?

Winklernek nincs igaza és itt nincs igaza Baudissin grófnak sem. Előkelő hadnagyocskáinak a kevélysége oktalan és ott, ahova ők még csak megvetéssel se tekintenek le, a derék és okos embereknek egész sokasága él, amely csak komikusnak, szánalmasnak és együgyűnek találhatja ezt a kevélységet. De az a hiba, melyet Baudissin gróf a hadsereg rovására ír, nem a hadsereg hibája. Nem ennek a szervezete fejleszti ki az önérzetnek ilyen nevetséges túltengését. Az efajta visszásságok megvannak minden téren, nemcsak a tiszti kaszinóban; s azok a komikus vonások, amelyeket Baudissin gróf véletlenül tiszteken vett észre, megfigyelhetők olyan embereken is, akiknek nem a kardcsörtetés a foglalkozása. A Baudissin gróf regénye is azt bizonyítja. Ez a könyv semmivel se foglalkozik annyit, mint a hiúsággal. Egész sereg előkelő származású katonatisztet szerepeltet, akiket az Isten megfosztott az eszüktől s e helyett nevetnivaló hiúsággal vert meg. De a regénynek az az alakja, akiben a hiúság a legnagyobb s a legvégzetesebb: egy nadrággomb-gyáros.

IRODALOM ÉS ÚJSÁGÍRÁS.

I.

Már jó régóta röpköd az a szállóige, amely a sajtót is besorozta a nagyhatalmak közé, de egy kissé félénken utolsónak sorozta be. Ennek a szállóigének a világgá bocsátója, akiben kétségtelenül újságírói szellem ölt, abban az időben, mikor a mondását szárnyra eresztette, alighanem maga is úgy gondolkozott, hogy az elmés forma kedvéért egy kicsit sokat talált mondani, túlzott, elvetette a sulykot. Ma a mondása éppen olyan naivitásnak tűnik fel előttünk, mint az a régi felfogás, amely Szemirámisz függő kertjét meg a róduszi kolosszust emlegette a világ csodáinak, és amely, ha álmélni és szörnyűködni akart, a nyolczadik világ-csodájáról beszélt. Ma a sajtó nem a nagyhatalmak egyike, nem az utolsó a nagyhatalmak között, hanem: a legnagyobb hatalom a világon. Hatalmasabb, mint a dinasztiák, a kormányok és a törvényhozó testületek; hatalmasabb, mint a templomi szószék, mint a tudomány és a művészet; hatalmasabb, mint a múlt és a jelen legnagyobb szellemei; hatalmasabb a tőkénél; még a nagy tömegeknél is hatalmasabb. Ali keze hosszú; hosszabb, mint bármelyik mesebeli hősé. A krajczárért osztogatott betű jobban behálózza a világ testét, mint a vasutak. Befolyásra, kényszerítő erőre

semmi se versenyezhet azzal az úgynevezett közvéleménnyel, amelyet napról-napra a hírlapírás röpít szerte. Nincs tényező, mely meg lehetne a sajtó nélkül; és nincs tényező, mely szembeszállhatna vele, ellene törhetne, vagy csak ki is kezdhethné a hatalmát. Minden erő eltörpül a sajtó — talán fölösleges megjegyezni, hogy nevezetesen és főképpen a napisajtó — ereje mellett.

A több száz esztendő, de sokáig, még nemrégiben is szerény, a maihoz képest kicsinyes hírlapírás úgyszólván a szemünk láttára szerezte meg ezt a roppant hatalmat. Nem lehet látni a fű növést, de a napisajtó hatalmának rohamos növekedése szinte érzékelhető volt; látni lehetett, látni kellett. Úgy növekedett ez a hatalom, mint a tengerben talált ládából kiszabaduló Szellem szemlátomást nő óriásira az *Ezeregyjéj* halásza előtt. A még ma is élő vének és a most öregedő emberek tanúi voltak e csodálatos föllendülés egész tüneményének, mert hiszen a szóbanforgó mesés haladás alig egy negyedszázaddal ezelőtt kezdődött. Ez az idősebb és legidősebb nemzedék, amely átélte a nagy találmányok egész korát, sok tündérmesének a megvalósulását látta, de azon a nagyszerűsége páratlan evolúción kívül, amely a világot oly sokban átalakító nagy találmányok nyomán támadt, nem látott csodálatosabb jelenséget, mint aminő a hírlapírás rengeteg fejlődése volt. Méltán sorakozik ez a fejlődés azokhoz a bámulatraméltó, eddigelé példátlanul nagy, azelőtt el se képzelt, nem is sejtett eredményekhez. Jelentőségre nem igen alább való náluk; következései hasonlóan mélyre s talán még messzebbre hatók.

Ennek az abnonmis fejlődésnek s ennek a roppant hatalomnak ki kellett hívnia a kritikát.

Nincs az a hatalom, amelynek nevében kisebb

vagy nagyobb visszaélések ne történnének. És nincs az a nagy erő, amely, amellet, hogy állandóan hasznot hajt, egyszersmind időnkint, itt vagy ott, károkat is ne okozna. A sajtó nevében is sok bűnt követnek el; a sajtó is okoz károkat. És mióta a hírlapírás, melynek a hatalma lassankint a politikai, a közgazdasági, a társadalmi, a tudományos és a művészeti élet összes nagy mezőire kiterjeszkedett, minden tényezőre egyre erősebben érezteti a maga kivételesen nagy befolyását: ezekről a bűnökről és ezekről a karóikról mind több és több szó esik. Idővel minden nagyon elhatalmasodó erő zsarnokinak tűnik fel és minden zsarnokság egyre több embert lázít fel. Az „antizsurnalisztikus” tendenciának is a világra kellett jönnie, mert hiszen ez csak természetes következése volt a sajtó minden térre kiterjeszkedő rendkívüli befolyásának, mely persze az érdekeltők előtt, mihelyt a nekik nem közömbös térről van szó, mindig túlságosnak tűnik fel, míg más tereken, a rájuk nézve idegen téren, ez a befolyás érthetőnek, szinte magától értetődőnek tetszik. Az „antizsurnalisztikus” tendencia, ez a legújabb „ellen-áramlat”, az utóbbi időkben hamarosan annyi szimpátiát szerzett, hogy ma már a higgadtan gondolkozók között is akadnak, akik egész komolyan fölvetik a kérdést: vajjon a sajtó teljes és tökéletes szabadsága, amely féktelenkedésekhez vezethet és ajtót nyit minden elképzelhető visszaélésnek, összeegyeztethető-e az egyetemesség érdekével? Mintha bizony a sajtó bűneinek egész halmozata nem szöknék fel a mérlegen, ha a mérleg másik oldalára a sajtó súlyos, nagy érdemeit helyezzük; mintha mind az a kár, amelyet a sajtó okoz, nem volna elenyésző csekélység ahhoz az óriási haszonhoz képest, amelyet a gondolat szabadsága és — ami ezzel ma már szinte egy — a sajtó teljes és tökéletes szabadsága hajt

az egyetemességnek. Mindig lesznek hajó-szerencsétlenségek, de kinek jut eszébe bojkottálni a tengert?!

Ehelyütt, ahol egy kárt tesztek szóvá, amelyet a hírlapírás okozott az irodalomnak, hogy elejét vegyem a félreértésnek, bevezetésül meg kell jegyeznem, hogy ezt a károsodást is jelentéktelennek tartom ahhoz a roppant haszonhoz képest, amelyet a világ a hírlapírásnak köszönhet.

Ez a károsodás semmisnek látszik, ha az egyetemesség nézőpontjából tekintjük. Nem is jöhet szóba, amikor a hírlapírásnak azt az érdemét nézzük, hogy az egyetemesség mindenféle érdekének a napisajtó a leg-hatalmasabb szószólója és oltalmazója.

Csekélységnek tűnik fel akkor is, ha már közelebb-ről, az általános kultúra nézőpontjából vizsgáljuk ezt a károsodást. A hírlapírás a kultúrának olyan óriási, megmérhetetlen, általánosan ismert szolgálatokat tett és tesz, — többek között, legelőször is, annyi embert emelt és emel ki a teljes művei ellenségéből — hogy ezek mellett a nagy szolgálatok mellett az említett kár jelentéktelen aprósággá zsugorodik.

Végül, ha legközelebb-ről, magának az irodalomnak a nézőpontjából-mérlegeljük ezt a károsodást, akkor is meg kell vallanunk, hogy a hírlapírás magának az irodalominak is több szolgálatot tett, mint amennyi kárt okozott neki. Ha egyéb érdeme nem volna e tekintetben, csak az, hogy a réginél sokszorosán nagyobb közönséget szerzett, nevelt az irodalomnak, s ezzel az irodalom fejlődését is elősegítette, már ez az egy érdeme is ellensúlyozná az okozott kárt.

Mindamellet ez a károsodás megérdemli a figyelmet, már csak azért is, mert némi figyelmesség sokat érne arra a célra, hogy a jövőben ez a kár is csökkenthető legyen.

II.

Hogy a hírlapírás vadházasságra csábította az erkölcsösebb életre (például talán a társadalmi tudományokkal való tisztos frigyre) hivatott irodalmat, — hogy, egy kis túlzással szólva, a hírlapirodalom felszította magába az irodalmat, vagy legalább az írók leginkább számottevő részét: ez nem parciális jelenség, nem csupán magyarországi tünet. Mindenütt megtörtént ez, sőt a hírlapírás nagy befolyása az irodalomra s az irodalom képeinek az a nagy átalakulása, mely ezt a frigyet nyomon követte, másutt, a fejlettebb műveltségű országokban, még korábban kezdődött. Valamivel korábban kezdődött, az átalakulás proccessusa lassúbb volt, hosszabban tartott, s a hírlapírásnak ez az új honfoglalása, rohamos inváziója nem mindenütt ért élbolyán nagy eredményeket, mint nálunk. A nevezetesebb különbség e tekintetben a nagy külföldi irodalmak és a magyar irodalom között mindössze az, hogy a zszurnalisztika helyenkint hamarabb találta meg a nagystílus fejlődés feltételeit, tehát hamarabb hozzájárhatott az irodalom meghódításához és vazallussá lefokozásához; másutt néhol nagyobb ellentállással találkozott, s erejének megszerzéséhez és kifejtéséhez, továbbá a térfoglalás befejezéséhez hosszabb időre volt szüksége, nemcsak az említett negyedszázadra, mint nálunk és a legtöbb kis országban, vagy még kevesebb időre, mint Japánban; végül a zszurnalisztika ott, ahol nagy, fényes múltú, százados tradíciókon épült, már hatalmassá vált irodalmakat kellett befolyása alá kerítenie, mind e mai napig se lett olyan nagy úrrá az irodalom összes berkeiben, mint éppen nálunk.

De nagyjában mindenütt megtörtént az, amiről szólunk; s azokat az elváltozásokat, amelyeket a mi

irodalmi viszonyainkban — előbb csak a körülményeikben, de utóbb ezek következtében magában az irodalmi fejlődésben is — a hírlapírás gyors megerősödése és rohamos térfoglalása idézett elő, jórészt a nagy külföldi irodalmakban is megtalálhatjuk; megtalálhatjuk legalább, ha nem is az összes azonos jelenségeket, ezeknek a jelenségeknek a mását vagy rokon tüneteit. És az, amit az elfoglalt nézőpontból a mi irodalmi viszonyainkban figyelhetünk meg, nem csupán „texaszi történet”.

Ezek a hasonlatosságok igen érdekesek, és már csak ezért is érdemes volna némi figyelmet szentelni annak, hogy a hírlapírás honfoglalása a külföld nagy országaiban miképpen folyt le, és hogy ennek az invázióknak másutt észlelhető következményei miben különböznek attól, amit itthon is láthatunk. De ez igen messzire vezetne.

Azért itt pusztán annak megállapítására kell szorítkoznunk, hogy a zsurnalisztika térfoglalása sehol se volt, legalább relatíve, nagyobb, és sehol se ért el — a fődologban: a szellemi befolyás dolgában — nagyobb eredményeket, mint éppen nálunk. Ennek két főoka nyilvánvaló. Az egyik ok az, hogy a mi politikailag századok óta sanyargatott, közgazdasági tekintetben mindig a legnagyobb bajokkal küzdő országunkban, ahol a kultúra előbbrevitelére hivatott társadalmi osztályok nem elég erősek, s ahol az irodalom még zsenge, a nivellálódás korszakában, amikor az idők szelleme hirtelen igen nagy szerepet juttatott a nagy tömegeknek, a még nem eléggé műveit, nemrég teljesen műveletlen rétegeknek, a hírlapírás, melynek roppant hatalma éppen a nagy tömegekre, a nem eléggé műveit elemeken való uralomra, befolyásra támaszkodik, nálunk kevesebb ellenállással találkozhatott, mint azok-

ban a nagy országokban, ahol a társadalom vezetésre hivatott osztályai erősek, s ahol a tudomány, a művészetek és az irodalom befolyása hatalmas, megrendíthetetlen. A másik ok speciális. Nálunk az az idő, mikor a hírlapírás rohamosan fokozódó lendülettel látott hozzá a hódításhoz, összeesett azzal az idővel, amikor relatíve békés, általában jó, s közgazdasági tekintetben is elég kedvező évek után minden téren, s különösen az irodalomban is, új életnek nevezhető megerősödés kezdődött. Az irodalomnak, alig hogy hozzájutott a fejlődés kedvezőbb feltételeihez, szövetkeznie kellett a már akkor is hatalmasabb versenytárssal, mely számolva a nagy tömegek minden — nem is csupán szellemi — szükségletével, sokkal nagyobb közönséghez szólhatott és már eszközeinél fogva is sokkal nagyobb hatásra számíthatott. Szövetkeznie kellett, mert hiszen a harcban nemcsak hogy okvetetlenül a rövidebbet húzza, hanem a majdnem bizonyos nem kedvező esetben olyan veszteségek is érhatték volna, amelyeket egykönnyen nem igen heverhet ki. Ennek az egyik oldalról számításból kívánt, s a másik oldalról kénytelen szövetkezésnek a hírlapírás nem vallotta kárát, hanem az irodalom igen. Mert igaz ugyan, hogy a hírlapírás sok tekintetben előre segítette az irodalom ügyét, mindenekelőtt azzal, hogy nagyobb közönséget szerzett neki, mint amekkora az irodalomnak előbb volt, ha nem is akkorát, aminőt ez megérdemelt és más viszonyok közt talán elérhetett volna; de ezért a segítségért roppant nagy árt fizettetett magának: abban a nagy befolyásban, amelyet magára az irodalomra is gyakorolt. A vadházasságban a hírlapírás lett az úr, a diktáló, a parancsoló, s ha a másiknak is ő szerezte meg a száraz kenyeret, ezért viszont olyan szolgálatokra kényszerítette a másikat, amelyek emezt megalázták,

amelyek emennek veleszületett céljaival nem egyezők, néha ellentétesek. A vadházasságba a mindennap kenyérrel, de néha ütleggel is tartott Litteratura egy tipegő kis leánykát hozott magával, a törvényes háziaságából való kis Belletristicát; ha ez az elhanyagolt, borzas kis Hamupipőke később is elhanyagolt, fésületlen, rongyos és mezítlábas maradt: abban nem kevés része van a mostoha apának.

III.

Aki a mai idők irodalmának a történetét fogja megírni, szükségkép tüzetesen fogja tárgyalni azt a témát, amelyet mi csak megpendíthetünk. A legtöbb írói egyéniség vizsgálata, s nevezetesen az írók legsajátosabb tulajdonságainak elhatárolása alkalmával, minduntalan eléje fog tolakodni az a kérdés, hogy az illető munkásságán miben mutatható ki a hírlapírás befolyása, — mi az műveiben, ami nem individuális tulajdonságaiból eredt, s ezekhez talán nem is illik, — irodalmi termeléséből min és mennyire látszik meg körülményeinek s ezek közül legkivált a hírlapirodalommal való összeköttetésének a következése. Nagyon különböző írói egyéniségek nagyon különböző értékű műveiben feltűnően sok közösséget fog találni, s a közös vonásokban lehetetlen lesz fel nem ismernie a „zsurnalizmus” hatását. Meglehet, éppen ebben a közösségben fogja felfedezni a mi időnk irodalmának egyik legjellemzetesebb vonását; de azzal a kérdéssel, amelyre itt csak rámutatunk, mindenesetre sok dolga lösz.

Ma még csak sejteni lehet, mit fog mondani a jövő irodalomtörténet-írója, de azt már ma is meg lehet állapítani, hogy az utolsó negyedszázad irodalmának a hírlapírás befolyása nélkül egészen más képe volna.

A „volna” hosszas és messzemenő feszegetése bizonyára meddő játék. Az afféle következtetések, amelyek a régi tréfa úgy ironizál, hogy megmondja: mi volna ma akkor, ha Cleopatra orra pisze lett volna — értéktelenebbek, mint a cigányasszonyok jóslatai. Mert azonkívül, hogy mindennek úgy kellett történnie, ahogyan történt, mivelhogy, ami történik, az milliárd és milliárd tényező összetalálkozásának az eredménye, ugyanennél az oknál fogva (hogy t. i. az ilyen következtetéseiknél a számításból nem egy, hanem számtalan tényező esik ki a „volna”, a meg nem történt, mindig kiszámíthatatlan, s az a találgatás, hogy mi történhetik, ha a közreható tényezők helyett mások szerepelnek — gyermekesség. De a „volna” szó néha csak szólás-mondás, amelybe tulajdonképpen az ítélet burkolódik. A csúfondáros „ha nem másztál volna fel, nem estél volna le” — már nem találgatás; ez az utóbbi „volna” már kiszámítható. Sőt a legközelebbi következtetésig a találgatásnak is megvan a maga jogossága, amíg igen nagy a valószínűsége. Ha arról van szó, hogy valaki, aki gazdag volt, de a börzén mindenét elvesztette, nem éhezett volna, ha a börzén nem játszik — ezt a következtetést már meg lehet koczkáztatni, ha egyben találgatás is. Hasonló biztonsággal lehet megkoczkáztatni azt a következtetést, hogy: a hírlapírás befolyása nélkül az utolsó negyedszázad irodalmában sokkal több volna a komolyság, a tartalmaság, az elmélyedés, és sokkal kevesebb a felületes, az elnagyolt munka, s ha talán kevesebb az elevenség is, viszont kevesebb az olyan tehetség, aki elforgácsolta magát. Meg lehet koczkáztatni ezt az állítást arra a kétségtelen jelenségre támaszkodva, hogy az utolsó negyedszázad irodalmában a tehetségek sokkal különbek voltak, mint a produkció.

Hogy az a szertelenül nagy befolyás, amelyet a hírlapírás szövetséges-társára, az irodalomra gyakorolt, ez utóbbira nézve károsnak bizonyult, és hogy ez a frigy, amelybe a két fél nagyon különböző temperamentumot és — ami a földolog — összeegyeztethetetlen célokat vitt magával, az egyik félre nézve nem lehetett nagyon áldásos: természetes. Elég arra gondolnunk, mennyire különböznek főtörekvéseik, és hogy ezek mennyire más-más szerepet juttatnak a két szövetséges társnak a közönséggel szemben: és át kell látnunk, hogy ez az együttélés a gyöngébbik, a kevésbbé hatalmas félnek csak ártalmára lehetett.

De mielőtt erre kiterjeszkedünk, meg kell emlékeznünk arról is, hogy, ha a hírlap és az irodalom céljai nagyon különbözök: ez nem szükségképpen van így. Ha a hírlap ideális volna — ami alatt azt értjük, hogy: csakis ideális célokat szolgálna — akkor a hírlap és az irodalom, az azonos cél szolgálatában, egymásnak csak hasznára lehetnének. De az ideális hírlap egyelőre a jövő zenéje. Az ilyen hírlap csak örökre eltemetett nagy tőkék sírhalmából virágozhatnék ki; minél tovább virágoznék, annál nagyobb összegeket emésztene fel; és még így is csupán egy kisebbségnek kellene, mert az ilyen hírlap a mai nagy tömegnek nem szükséglete, az ilyen hírlapnak csak a mainál sokkal magasabb fokú civilizációban lehet meg a kellő talaja. Egyelőre csak háromféle hírlapot ismerünk: az egyiknek — ha természetesen tagadja is — egyetlen igazi célja: az üzlet; a másik mellékesen ideális célokat is szolgál; a harmadik, a legjobb, főképpen ideális célokat szolgálna, de az üzletről se mondhat le, mert hiszen ez rá nézve a megmaradhatás, az élet kérdése.

Hasonlítsuk össze az irodalom törekvéseit ennek a legjobb hírlapnak — amely főképpen ideális célokat

szolgálna, de az üzletről se mondhat le — elsőnek kitűzött céljával és mindennapos törekvéseivel.

(Talán szükségtelen megjegyeznünk, hogy úgy itt, mint később, ha egyszerűen hírlapot mondunk, mindig a napisajtónak azokat a nagyobb orgánumait értjük, amelyek főfeladata: a hírszolgálat teljesítése; ezeké a hatalom oroszlánrésze, ezek vannak szorosabb összeköttetésben az irodalommal, ezek gyakorolják és ezek elődei gyakorolták a szóban levő befolyást. A jelentékenyebb szerepet nem játszó, akár naponkint, akár időnkint megjelenő hírlapokra itt nem tekintünk, se a — talán csak ideális céloknak élő, de — a hatalomban csak igen kevésbé részes folyóiratokra.)

Az irodalom céljai és törekvései mindig ideálisak. (Ami alatt azt értjük, hogy szükségképpen, okvetetlenül az eszmét szolgálja.) Még akkor is, ha az írónak csak a kenyérkereset adja a kezébe a tollat: amit mond, amit ír, azért mondja és írja, mert így gondolja, mert ez az érzése vagy a nézete, mert őt ez foglalkoztatja, vagy mert erről akarja meggyőzni az ismeretlen olvasót. Ha ma már olykor akad olyan író is, aki csak azért tárgyal valamit, mert ez az aktualitás, vagy mert ez az okfejtés az, amelyet a közönsége a legszívesebben olvas: az ilyen eset mindenekelőtt elenyészően csekély kivétel, és még ez a csekély — nem százalék, hanem — ezrelék is voltaképpen csak burkolt hírlapírás.

A hírlapnak ellenben az első, a legfőbb célja, s jóformán az egyetlen mindennapos törekvése, amely állandó, mindig megújuló: az, hogy minél inkább elterjedjen, hogy minél nagyobb közönségre tegyen szert. Nála ez létfenntartás kérdése; s olyan kérdés, amely mellett minden egyéb eltörpül. Míg az irodalom ezt a struggle for life-ot alig ismeri, mert hiszen az író munkájának befejezésével egyszersmind anyagi célját is

eléri — és eléri anélkül, hogy előbb szünettelen erre kellett volna gondolnia — az újság erő kifejtésének, igyekezetének jelentékeny részét ez a létért való küzdelem emészti fel. Életének törvényeit mindenekelőtt ez határozza meg; és eleve lemondhatja arról, hogy a közönséggel szemben bizonyos felsőbbes álláspontra helyezkedhessek. Míg az író lóhátról beszélhet az olvasóval, az újságnak életérdeke, hogy az olvasónak kedvében járjon. És míg az író olyan arisztokratikus, olyan kis közönséget választhat magának, amelyet éppen akar, az újság nem mondhat le a közönségnek legkevésbé értelmes rétegéről se. Igyekeznie kell minél nagyobb közönségre tennie szert, minél nagyobb tömegeket hódítani meg; és mint-hogy nem mondhat le a félig műveit vagy egészen műveletlen tömegről se, amelynek a gondolkozása alantjáró, érzései felszínesek, ösztönei a vadságtól meg nem tisztultak, megértő képessége minimális és ízlése sekélyes: alkalmazkodnia kell még ennek a tömegnek az ízléséhez, hajlandóságaihoz és recipiáló képességéhez is.

Már most legyen szabad minden bizonyítás nélkül megállapítanunk, ami aligha tagadható, hogy t. i. az újságnak ez a szükségszerű törekvése bizonyos természet-ellenességet rejt magában. Minden Írásnak a célja valami hatás; már akár filozófiai, akár erkölcsi, akár esztétikai hatás. Aki ezt a hatást el akarja érni, valamely tekintetben némi felsőbbeséget arrogál azzal szemben, akire hatni akar, legalább abban, hogy valamit közöl vele, ami ennek új, legalább is olyan, amit az író hamarabb figyelt meg, mint az olvasó. Ennek a hatásnak az eléréséhez az értelmi felsőbbesség, a műveltség felsőbbesége s minden egyéb felsőbbesség — igen hasznosak; de az a szellemi vagy morális felsőbbesség, hogy a közlő kitart valamely gondolat mellett, amelyhez

a másikat is le akarja kötni: *conditio sine qua non*. A természetes ,az, hogy az író legyen a vezető, a cicerone, és az olvasó a vezetett. Ha az író nem emeli fel az olvasót, hanem leereszkedik az olvasóhoz: ez természet-ellenes.

És az a hajlandóság, amely erre a természet-ellenességre csábít: veleszületett alkathibája a hírlapnak. Eredendő bűne az alkalmazkodásra való készség. Minthogy egyik felől az üzlettől fogantatott, arra született, hogy egy kissé mindig a közönséggel való megalkuvásnak éljen.

A szövetségesek tehát — amelyek különben temperamentum dolgában se igen összeillők, mert hiszen az egyik eleven, könnyed, felületes, tüzes és gyorskezü, míg a másik inkább a komolyságra hajlik és szeret elmélyedni — nagyon differálnak mindenekelőtt céljaik tekintetében. De a különböző célokhoz képest, mindegyik a saját céljaimak megfelelően, abban is, hogy miképpen fordulnak a közönséghez. Az író vagy a hasonlókhöz szól, és ilyenkor nem törődik a nagy tömeggel, amelynek az ő beszéde kínai nyelv; vagy, ha a nagy tömeghez iparkodik szólani, nem mond le az oktató, a nevelő szerepéről, és azon van, hogy a nagy tömeget fölemelje az ő emelkedettebb gondolkozás-világába. Akármit hirdet, fejteget, bizonyítgat vagy érzékeltet, mondanivalóját nem szabja közönségének a várakozásához; azt, hogy mit mondjon, nem teszi függővé senkinek a tetszésétől; még azt se, hogy közölnivalóját miképpen adja elő, mert nála ezt se a közönség reczipiáló képességére való tekintet szabályozza, és nem az a vágy, hogy a szavai minél több emberben keltsenek érdeklődést, hanem megállapodott nézetek, elvek, a maga esztétikája, művészete vagy logikája, egyszóval: az egyénisége. Tetszeni fog-e, lesz-e hatása annak, amit

mond: ez rá nézve csak másodrendű, utólagos, érzelmi kérdés, amely csak akkor merül fel, amikor közölnivalóját már elmondotta. Meglehet, hogy ha falra borsót hányt és szava hatástalanul hangzik el — ezzel se törődik; beéri azzal, hogy azt mondta el, aminek szükségét érezte, és úgy mondta el, ahogy isten tudnia adta.

A hírlapírásnál nem lehet így. Az újság nem szólhat közönségéhez a hatás ilyen szuverén ignorálásával. Sőt, mert életérdeke kedvében járni nemcsak a közönségének, hanem minél nagyobb tömegnek, nem arrogálja azt a felsőbbiséget, amelyet az író; lemond az oktató, a nevelő szerepéről; ehelyett megalkuszik és alkalmazkodik. Szereplése a legjobb esetben a szónokéra emlékeztet, aki, hogy meggyőzze hallgatóságát vagy legalább hatást érjen el, leereszkedik közönségéhez, számot vet hallgatói megértő képességével és alkalmazkodik népének ízléséhez. A legrosszabb esetben pedig szereplése olyan, mint azé a színészé, aki nem törődik a szerepével és nem törődik a művészettel, csak a karzat tapsát keresi, mert a karzaton vannak a legtöbbben, itt ülnek a legjobb fizetők és itt éljeneznek a leghangosabban.

A célok és ezekhez képest a szereplés nagy különbözőségének a gyöngébbik szövetséges és a parancsoló szövetséges között olyan érdek-ellentétekre, összekocczanásokra és békekötésekre kellett vezetnie, amelyeknek csak a gyöngébb fél láthatta kárát.

IV.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a mi hírlapjainknál — talán azért, mert a szerkesztői üzeneteik révén a hírlap a közönségnek csak legnaivabb

és legműveletlenebb részével, de ezzel folytonosan érintkezett — egyik helyen kevésbé, másutt inkább, de majdnem mindenütt és mindig megvolt a (hajlandóság arra, hogy az olvasó-közönség szellemi színvonalát nagyon is alábecsüljék. A műveit, gondolkozó, ízléses, ítélni tudó olvasók számát sokkal kisebbnek tartották, mint amekkora mindig volt, s különösen amekkorává újabban lett; másfelül pedig mindig túlságos figyelmet szenteltek a nehezen meghódítható, a tyúkkal-kaláccsal is hiába édesgetett félművelteknek, azoknak, akik nemrégén még analfabéták voltak, s akik, ha nagynehezen kötélnek állottak és végre mégis csak honoráltak a hírlapoknak velük való kaczerködését, a krajczárjaikért nyomban jelentkeztek a kívánságaikkal.

A hírlapok természetes, közös törekvését ez a tévedés fokozott buzgóságra serkentette, s a fokozott buzgóság következése az volt, hogy igen sok helyütt, csaknem mindenütt uralkodóvá, parancsolóvá lett az a vezérelv, melynek jeligéit már nem is kellett kifüggeszteni a szerkesztőségek falára, mint a szokásos figyelmeztetést, hogy: „Az idő pénz” — mert hiszen vérré vált az újságírók ügyesebb jelben — az a vezérelv, amelyet talán így lehetne megszövegezni:

„Mi nem kell a közönségnek? A komolyság; vagy ahol a komoly hang kötelező: a tartalmasság; a logikus fejtegetés; a tárgyba elmélyedés; az alaposság; a „hosszabb lélekzetű” munka; és semmi, ami komolyabb figyelmet, a minimálisnál több megértő képességet vagy némi csekély ismeretet, például polgári iskolai műveltséget kíván.

Mi kell a közönségnek? A vidámság; a könnyedség; a fecsegés; a viccz; az anekdota; a léha szellem; a szenzáció; a személykultusz.”

Ez a vezérelv, mely „minden vonalon” érvényesült,

nem maradhatott hatás nélkül azokra az írókra, akiket a hírlap is foglalkoztatott. És kiket nem foglalkoztatott? Az utolsó negyedszázadnak majdnem összes íróit bevonta érdekkörébe; a tehetségeseknek legalább is kilenczven százalékát.

Ezekre nézve a csatlakozás kénytelenség volt. A kiadók el se olvasták a munkáikat addig, amíg a hírlapoknál nevet, ismeretességet nem szereztek. A hírlap nekik, ha egyébként nem is szorultak volna rá, ami ritkán történt meg, magasabb iskola volt, ahol diplomát, kvalifikációt kellett keresniök. Anélkül a minősítés és nem éppen nagy reklám nélkül, amelyet a hírlap adott nekik, nem boldogulhattak volna a sokáig nem kedvező irodalmi viszonyok közepett, a lehető legközömbösebb és legbizalmatlanabb közönség, a semmi iránt nem érdeklődő Pató Pálok sokaságának figyelmét hiába lesve, kivált azokban az időkben, amikor nálunk a nyilvánosságnak minden jogát szinte egyedül a zsurnalisztika gyakorolta.

Munkásságukért a hírlap megadta nekik a száraz kenyeret, néha nemcsak a száraz kenyeret, hanem sokkal többet ennél. De minél többet adott a hírlap az írónak, emennek viszont annál többet kellett adóznia ezért a kedvezésért. Annál többet kellett feladnia a szabadságából, annál többet kellett feláldoznia az egyéniségéből. Mert hiszen amit a hírlap mindegyiktől kívánt, az rendesen olyan munka volt, amely talán megfelelt egyik vagy másik írói egyéniségnek, de a legtöbbhöz igen kevésbé illett.

Igaz, a hírlap rendszerint — mert itt-ott az ellenkező is megesett — nem adott utasításokat. De minek is adott volna? A siker föltételei oly határozottak, oly félreérthetetlenek voltak; ezekhez csak igazodni,

alkalmazkodni lehetett, daczolni velük annyit jelentett volna, mint: előre lemondani az érvényesülésről.

És itt jegyezzük meg, hogy ezt a függő viszonyt még szigorúbbá, még súlyosabbá tette az Íróknak a (hírlapoktól való anyagi függése. Nálunk a vagyonos író ritka kivétel; a mi vagyonos embereink, ha egyáltalán kedvet kapnak valami foglalkozáshoz, sokfélét megpróbálnak, de az írói munkásság nem igen jut eszükbe; az efféle példákért igazan „a szomszédba kell mennünk”; olyan országokba, ahol fejlettebb a kultúra, mint nálunk. Meg az olyan írók is kevesen vannak, akiket valamely másféle foglalkozás tart el, s akik „üres óráikat” áldozzák az írói munkásságnak. A legtöbb író nálunk író és hírlapíró egyszerre; a szerencsésebbek inkább írók, mint zszurnaliszták, a kevésbé szerencsések vagy a fiatalabbak inkább zszurnaliszták, mint íróik. De az utolsó negyedszázad íróinak nagy része kenyerét zszurnalisztikái és írói munkássággal kereste és keresi meg, s minthogy — legalább a jelentékenyebb sikerig — a hírlap könnyebben és bővebben adja a kenyeret, mint az irodalom, mint az az irodalmi piacnak csúfolt terrénium, amelyen még ma is csak a tankönyvek körül észlelhető egy kis nyüzsgés: nagyon érthető, hogy a hírlap az íróknak java erejét, java idejét, java munkásságát abszorbeálja. így volt ez az utolsó negyedszázadban mindig, és így volt már a hírlapírás rohamosan fokozódó megerősödése előtt is.

Ennek a túlon túl nagy függésnek a következéseit az íróknak viselniök kellett. És viselték is.

Egyéniségük erejéhez képest többé vagy kevésbé adták meg magukat a velük szemben is érvényesülő, szövetséges erőnek, de csak igen kevesen lehettek közöttük, akiknek egyénisége ettől a befolyástól szabadon fejlődött, akiknek irodalmi munkásságán ez a függés

nem hagyott eltörölhetetlen nyomokat. A legtöbbnek meg kellett alkudnia a parancsoló erővel.

Mindenekelőtt a legtöbbnek le kellett mondania arról, az egyiknek nagy időre, a másiknak mindenkorra, hogy — ha talán kedvet érzett is erre — valamely „hosszabb lélekzetű” munkának, egy-egy nagyobb kompozíciónak szentelhesse a talentumát. Először azért, mert a hírlap idejének, munkabírásának nagyobbik részét a zszurnalisztikai munkára foglalta le. És már itt az irodalom veszteségének a számlájára kell írunk, hogy a hírlapírás értéktelen vagy múló értékű munkára fogott olyan tehetségeket, amelyekből egyéb is kitélt volna, amelyek, mialatt az efemeridák lomját növelték, azalatt is valami értékesebbet alkothattak volna.

De nem csupán ezért kellett a komponálásról lemondaniuk, — talán éppen akkor, mikor erejüknek, képességeiknek még teljességében voltak, — hanem azért is, mert a zszurnalisztika szelleme nem kedvezett a „hosszabb lélekzetű” műveknek. A dogma úgy szólt, hogy a közönség nem szereti a hosszú munkát, csak a rövidet, mert türelmetlen, szórakozott, figyelmetlen, s a hírlap szinte kiirtotta az irodalomból — mert hiszen ide a hírlapon át vezetett az út — előbb a nagyobb regényt, aztán a hosszabb elbeszélést is, hogy az előbbinek a helyét a regényenyé felfújta novella, az utóbbinak a helyét pedig a novellisztikus tárcza és a „rajz” foglalhassa el.

Nem tulajdonítunk ennek nagyobb jelentőséget. Bármelyik műfajban lehet kitűnőt alkotni; ez nem a műfajtól, hanem a tehetségtől függ. A rövidség kultusza talán több haszon, mint kár. De végül az irodalomnak ez is csak szegényítésére szolgált.

Nagyobb jelentőségű a léhaság kultusza. A zszurna-

lisztika egy időben — ezen az időn, szerencsére, már túl vagyunk — az elevenség keresésének örve alatt valósággal üldözte a komolyságot. Ebben az időben mindaz, ami az olvasótál némi figyelmet, valami csekély ismeretet vagy egy csepp erkölcsi komolyságot kivan, egyet jelentett az unalmassággal. Az érdeemes zszurnalisztának, a máskor „röviden és vígan” író tehetségnek néha elnézték, érdemeinek elismerése fejében gráciából megengedték ezt az úgynevezett unalmasságot, de ezt a munkát nem értékelték, csak megbocsátották. És az íróra nézve, akármilyen leküzdhetetlen hajlama volt a komoly témák feszegetésére, csak demoralizáló, sőt depraváló hatással lehetett az a tapasztalat, hogy míg könnyedén elszórt ötleteit túlon túl megbecsülték és a rá fordított munkához mérten fényesen jutalmazták, azt a munkáját, mely tehetségének jobb részét kívánta meg, s amelyen megfeszített erővel kellett dolgoznia, nemcsak hogy minden hatás nélkül írta meg, de csak a többi, könnyedébb munkáival szerzett hitelre támaszkodva, talán anyagi kárával bocsáthatta közre, és úgy szólván szégyenkezve kellett — elkövetnie.

A léhaság sokáig tartó kultusza nagy nyomokat hagyott nem csupán az anekdota-irodalomnak az értékesebb dolgok rovására való nagy föllendülésében, hanem abban is, hogy meglehetősen alantjáró szellemnek, ízlésnek és hangnak engedett tért előbb a hírlapokban, később pedig az irodalomban, ahová mindez szükségképpen átplántálódott.

Ide tartozik az is, amit egy ideig érdemnek szerettek feltüntetni, hogy a hírlap sokáig kizárta hasábjairól az olyan komoly témák feszegetését, amelyek a serdületlen lányokat talán gondolkodóba ejthetik s amelyek csakugyan nem ezek mulattatására valók. Kizárta azon a czímen, hogy a hírlap a családok számára készül, s

kizárta ugyanakkor, mikor kis hirdetéseiben találkozóhelyet nyitott minden erkölcstelenségnek. Kizárta még a szépirodalmi produkcióból is, ami végül ismét az irodalom veszteségét jelentette, mert ennek éppenséggel nem vált javára, ha ez a — voltaképpen az erkölcsi komolyság hiányából eredő — korlátozás a tehetségeket is elszoktatta a „veszedelmes” moralizálástól, és ehelyett az ártatlan, a könnyed, s talán semmitmondó témák keresésére utalta vagy legalább buzdította. Erről is ott kellett megemlékezni, ahol a többi — ma már nem aktuális — léhaságról, ha ez nem is látszik léhaságnak.

A hírlap talán nem jelölt ki témákat, de azzal, hogy másképpen értékelt, méltatta a neki tetszőt, mint a rá nézve nem érdekest, nagyban hozzájárult, hogy a hírlapi sikerért küzdő tehetségek azok felé a témák felé forduljanak, amelyek a „közönséget érdeklik”. Mi érdekelhette ezt a nagy közönséget, amelyet a hírlap éppen csak az imént hódított meg az olvasás örömének, amely nagyobb részét féligműveltekből vagy naiv lényekből állott, amelynek már a figyelmesség is szellemi megerőltetés volt? Az őket foglalkoztató kicsinyességeken való vidám mókázás; a tulajdon gondolat-világuk: az első bál és az effélék; mindaz, ami az idegeket vagy a gyermekes kíváncsiságot izgatja: a „szenzációs” és más hasonlók. A hírlapnál elérhető sikerért versenyezve, az írók közül sokan túlzott buzgalommal tették magukévá a hírlapnak a közönséggel szemben tanúsított — a fűszeres-segédek nyájasságára emlékeztető — egy cseppet se válogató figyelmességét; és hogy ez a buzgalom nem emelte a produkció irodalmi színvonalát, talán nem kell bizonyítani.

A hírlapokra előfizető, meglehetősen vegyes közönség praedilectiójának túlbecsülése és a hírlapírói gyors munkának a megszokása nagyban hozzá járult, hogy

az irodalmi produkcióban is gyakori jelenség az elnagyoltság; hogy a kompozíció elhanyagolása és a megfigyelés felszínessége egy időben szinte mindnapos írói hibává lett; hogy a felületességet sokáig írói erénynek tekintették, mint az elevenség jelét; hogy a könnyen érthetőség czímén az ürességet sok író tetszhetősebbnek találta a tartalmasságnál; hogy a pongyola előadásmód divatossá válhatott; hogy a jóízlés ellen jóízlésű és tehetséges írók is sokat vétettek; hogy az írók többsége elszokott a hírlapnál meg nem becsült műgondtól, sőt néha minden művészi munkától; és hogy végül annak következtében, mert a közönség és nyomában a hírlap a színházi mulatságot érdekesebbnek találta a könyveknél, a kritika abból a nagy figyelemből, amelyet még a színmű-készítő ipar legsilányabb produkciójától se tagadott meg, az irodalom másnemű, értékesebb termékeinek jóformán semmit se juttatott.

A hírlapirodalomnak kétségtelen érdemei vannak a magyar nyelv és nevezetesen a helytelenül képzett szók, a fölösleges idegen szók és a germanizmusok irtása körül. De még e tekintetben is majdnem ugyanannyit ártott, mint amennyit használt. A purifikáló mozgalomnak kétféle túlzása is szegényítette a nyelvet. Az egyik túlzás az a makacsság volt, amely az orthologia győzedelmes elveit kérlelhetetlen következetességgel akarta érvényesíteni, s ki akart küszöbölni a nyelvből minden helytelenül képzett szót, azokat is, amelyek már gyökeret vertek, és azokat is, amelyek helyett csak elfogadhatatlan furcsaságokat vagy idegen szókat tudott ajánlani. Ez a konokság nem vetett számot azzal, hogy maga is beleesik a neológusok hibájába, és nem vetett számot azzal se, hogy ha kellő szókészlet híján az eddig nem igen használt idegen szók egész tömegé-

nek adunk egyszerre polgárjogot, voltaképpen cseberből vederbe esünk. Hogy ennek a konokságnak végül visszavonulót kell fűjnia, előre látható volt; úgy is történt. De amikor ez megtörtént, akkorára már ez a fanatizmus jó hosszú időre kiüldözött a forgalomból sok szükségest, különösen sok szükséges finomabb árnyalatot. A másik túlzás pedig az volt, amely semmit se fogadva el az orthológusoktól, még a szükséges jót se, szeretettel ölelte keblére a neológia szörnyszülötteit és árkon-bokron át üldözte az idegen szókat, még azokat is, amelyeknek nincs magyar egyértékese, amelyek helyett a régi szörnységeken kívül csak más jelentésű szókat, vagy soha se használt érthetlenségeket tudott ajánlani. Azonkívül, hogy mind a két túlzás többet rombolt, mint amennyit építeni tudott, az a kis bábeli zavar, mely ezekből a harcokból keletkezett, ugyancsak próbára tette az írók nyelvérzékét, s a sok ingadozás és kísérletezés valami különös határozatlanság formájában hagyott nyomot az időközben írt munkákon. A győztes tábor nem dicsekedhetik azzal, hogy következetes maradhatott; a legyőzöttek nem adták meg magukat; a sokféle tapogatózás, kísérletezés, az ellentétes elvek harca vagy alkudozása nem vezetett olyan megállapodásra, amely legalább egyelőre kielégítő lehetne; a nyelv, akközben, hogy kétfelől is gyomlálták, minthogy a gyommal sok szükségest is kivetettek belőle, többet veszített kifejező erejéből, mint amennyit tisztult; ha csak egy kis időre is, de szegényedett. Az íróknak pedig sok tanakodás, ingadozás, s a következetesség hajszolása közben kifejtett hosszantartó erőködés után át kellett látniok, hogy ez a küzködés, mely csak csökkentette a kifejezésben való bátorságukat és csak rontott nyelvük természetességén, műveik stílusát színben, árnyalásban szegényebbé tette, a nélkül, hogy

a nyelvtisztítás kétségtelen eredménye megérné azt, amibe került. Ezekben a harcokban, melyek pyrrhusi győzelemmel végződtek, a hírlapirodalom vezetett, s azért a dicsőség az övé; de harc közben szövetséges-társa szenvedte a legtöbbet; amazé volt a győzelem, emezé a sebek.

A zsurnalisztikának az irodalomhoz való viszonyáról szólva, nem terjeszkedünk ki arra, hogy ez a szövetség az irodalomnak egyebekben is kárára volt. Például abban, hogy a hírlap sok tehetséget vont el az irodalomtól, a maga érdekkörébe; vagy abban, hogy a hírlap sok írói tehetséget kedvetlenülített el és hallgattatott el örökre, azzal, hogy az elismerést nem az írói képességhez, hanem ahhoz mérten osztogatta, hogy a hírlap mennyire vehette hasznát a nála dolgozók képességeinek. A hírlapnál elérhető sikerért küzdők közül sok tehetséges fiatal bukott ki a sorból csüggedten, aki az irodalomnak hasznára lehetett volna, idejekorán elveszítve bátorságát a miatt, hogy a hírlapnál nem tud érvényesülni és nem tud versenyezni másokkal, akik minden írói tehetség híjján jelentékeny hírlapírói sikereket érnek el — mert hiszen az író csak az teszi, hogy tud-e írni és van-e mit írnia, a hírlapírót pedig ezenkívül, vagy akár e nélkül is, egészen másféle tulajdonságok: a szerencsés megjelenéstől vagy a jó modortól kezdve az élelmességig.

Még más károkról is lehetne szó. A kénytelen szövetekezés az irodalomnak jóval több veszteséget okozott, semhogy az a haszon, amelyet szövetséges-társának köszönhet, mindezt ellensúlyozhatná. Azon kívül, hogy a hírlap munkát adott az íróknak — ami az irodalomnak szintén több kár volt, mint haszon, mert a zsurnalisztika szolgálatában az írók félannyi irodalmi munkát se végeztek, mint másfélét — az irodalom főképpen

azt köszönheti a hírlapnak, hogy ez közönséget nevelt az ő számára is, hogy megsokszorozta a közönséget, hogy toborzotta, sőt kötéllel is fogta az olvasókat. De ha sok olvasót szerzett az irodalomnak, a könyvnek, viszont sok olvasót vont el tőle, mert a kötéllel fogott olvasót az újság teljesen kielégíti. És így — különösen nálunk, Magyarországon — amit az egyik kezével adott, a másik kezével visszavette.

IRODALMUNK S A KÜLFÖLD.

I.

Valamelyik németországi színházban egyszer egy új operettet adtak elő, *Fogaras szépei* címen. Az új operett zenéjét egy Magyarországból elszármazott muzsikusz szerzetté, szövegét pedig Mikszáth Kálmán egyik legszébb regényéből egy ismert bécsi librettó-gyáros szerkesztette össze. Az új operettnak nagy sikere volt; a komponistát és a szövegírókat nem győzték eléggé ünnepegni. Hanem a helybeli Sarceyt, úgy látszik, untatta, hogy túlon túl sok dicséretet kell leírnia, s hogy valamelyest könnyítsen kritikusi lelkiismeretén, nem állhatta meg, hogy legalább egyet ne rúgjon a felé az író felé, aki neki a legidegenebb volt. Bókkal halmozta el a zeneszerzőt s aztán ilyenformán folytatta: „a Mikszáth név nekünk csak egy magyar falut jelent; hanem ami a Léon Viktor művészi munkáját illeti, ó, azt nem lehet eléggé magasztalni!” Mindent dicsért a kisebb körben bizonyára rettegett F. B. úr; lovaggá ütötte és zenegrófnak nevezte ki elszármazott hazánkfiát, akinek a neve minket nem érdekel; hozsannát zengett a derék — bécsi illetőségű — színházi iparosnak, aki „színre alkalmazás” címén ügyesen ácsolja össze azt a sok szépet, ami mind másoknak jutott eszébe; de kitört belőle az öserő és csak rúgni tudott a felé a magyar író felé, akinek a képzelete virágaiból drótozták össze mindazt, ami ebben az operettnak nevezett vásári mutat-

ványban a megkülönböztető valami, mondjuk röviden: a lélek volt.

Abban, ha valaki egy szép regény írásával alkalmat nyújt a színházi iparcikkek szállítóinak — akik ma már végképpen „eldifferenciálódtak” az irodalomtól — hogy más szétrágni való híjján az ő termésén élösködjenek: ebben a pusztában tényben talán még az F. B. betűjegyeket használó szigorú idegen se találhatott semmi megvetni valót, a tudományos vizsgálódás semmiféle mikroszkóp jávai sem. Azzal se szolgált rá Mikszáth Kálmán ennek a szigorú idegennék a szánoztatására, hogy olyan irodalmi vétket követett volna el, amely nem állotta volna ki az ő kritikáját; mert hiszen a szigorú idegen — a német nemzeti öntudat egész többségével és az efféle felsőbbség birtokában gyönyörködő elméik gúnyos finyásságával — elzárkózott Mikszáth munkájának megismerése elől: a Mikszáth név neki csak egy magyar falut jelent, Mikszáth munkáit tehát nem tartotta érdemesnek elolvasni. Azért bizvást meg lehet állapítani, ami az idegen lenézést sugárzó vallomásából tisztára kiolvasható: ez a rúgás annak idején nem Mikszáth Kálmánnak szólt, hanem mindnyájunknak, akik magyarok vagyunk.

Nem az első rúgás volt ez és nem az utolsó. Az F. B. urak száma: légió. És nem is valami különös jelenséggé emlegetem itt ezt az esetet, hanem mint gyönyörű példáját annak a — nem csupán gyanakodásnak és bizalmatlanságnak, hanem — a vakságig eljutó elfogultságnak és gyűlölködésnek, amelylyel milliók és milliók Ítélnék meg bennünket — mindenkit és mindent, aki és ami magyar — nemcsak Ausztriában és Németországban, hanem most már az egész külföldön.

Akik ebben a gyakori jelenségben pusztán német-

gyűlöletet láttak: azokat Björnson és Tolsztoj példája alaposan kiábrándíthatta. Ha Björnson, akinek az irodalmi működése életének utolsó korszakában már csak a demagógok útszéli szólamainak vastag felkiáltójeleikbe foglalása volt, Victor Hugót és Zolát utánzó színész-pózzal szavalhatta el, hogy: ő nem ül le azon a helyen, ahol Apponyi, a tótok zsarnoka ül, — ha Tolsztoj leírhatta azt a hihetetlen tájékoztatlanságból eredő mulatságos tévedést, hogy Apponyi vallási türelmetlenségéből üldözi a katolikus tótokat: akkor nem ámíthatjuk többé magunkat azzal, hogy a külföldön csak a német gyűlölködés dolgozik ellenünk, hanem át kell látnunk, hogy a magyargyűlölet olyan lelki betegség, amely már egész Európaszerte elharapózott.

Messze vezetne tárgyunktól azt vizsgálni, honnan eredt s hogyan terjedt el ilyen rettenetesen ez a ránk nézve kétségtelenül káros s egyre általánosabb gyűlölködés, továbbá az a még általánosabb — a tanultakat is megvesztegető, tehát még károsabb — előítélet, idegenkedés és elfogultság, amelylyel mi magyarok most már mindenfelé találkozunk. Ehelyütt arra kell szorítkoznunk, hogy összegezzük a véleményünket, amelynek senki tapasztalata nem fog ellentmondani s egyszerűen megjegyezzük, hogy ez az előítélet csakis politikai okokból ered s — bár egyebekben is megnyilatkozik — nem csak alapjában, hanem egész valóságában pusztán politikai tényező. Belső ellenségeink és szövetséges, de szintén nem barátságos szomszédaink hasznosnak vélték alaposan elrágalmazni bennünket a külföld előtt, s minthogy erre a munkára nem sajnálták sem a pénzt, sem a fáradságot, sikerült elérniük a céljukat; és — nincs tovább.

Minket a kérdésnek egy másik részlete érdekel. Az a részlete, hogy mi magunk miképpen reagálunk arra

az igazságtalanságra, amelylyel most már mindenütt találkozunk.

Tökéletesen azon a módon reagálunk, ahogyan reagáltunk arra a végtelen közömbösségre, amelylyel századokon át találkoztunk. A külföld azelőtt egyszerűen nem vett észre bennünket; és mi nem győztük bámulni az idegen világot, amely olyan nagy, hogy nem kellünk, nem létezőnk neki. Most már lenéz és gyűlöl bennünket; és mi annál nagyobb tisztelettel adózunk neki. Mióta tudjuk, hogy: lenéz és gyűlöl, azóta irányában érzett tiszteletünk nem ismer határt. Mértéktelen, gyermekes hiúságunk annyival inkább szomjazza a külföld figyelmét és elismerését, minél határozottabb elutasítással viszonyozza a külföld epedő vonzalmunkat.

Viszonyunk a külfölddel mindig olyan természetű volt, hogy a japániak nevetnének rajtunk, — ha ismernének. Viszonyunk sokáig semmiben sem különbözött attól a viszonytól, amelyben Pizarro állott a perui vadakkal. Pizarro olcsón, nevetségesen olcsón megvásárolta a vadaktól azokat az értékeket, amelyeket a természet adott nekik: a színaranyat, s mindazt, ami nem kevésbé értékes, mint a színarany; viszont drágán, rettenetesen drágán eladta nekik a rossz, a félig-meddig használhatatlanná vált, a kimustrált fegyvereit ... hadd higyjék, hogy hadakozhatnak vele! Mivel semmi iparunk nem volt, mi vásároltuk meg a legdrágábban a külföld legrosszabb iparcikkeit, és boldogok voltunk, ha a külföldön eladhattuk, szöszértborért, a nyersterményeinket. Később, mikor a külföld fölismerte életképességünket — nem az életrealitásunkat! ... a jó magyar szót itt nem használhatjuk — és arra méltatott bennünket, hogy kihasználja a szegénységünket: viszonyunk bensőbbé vált. Uzsorakölcsönökkel tisztelt meg bennünket, amelyeket siettünk

elczigányozni, hogy újabb uzsora-kölcsönöket szerezhessünk kitűnő pártfogónktól. Még később, legutóbb, ha azon mozgolódunk, hogy egy kicsit megerősödjünk, ha olyan valamit cselekszünk, ami előtte érthetetlen és nem tetszetős, vagy ha nem is mukkanunk, de olyasmit hitetnek el vele rólunk, amit magának megenged, de nem enged meg nekünk, azzal büntet meg bennünket, hogy visszaküldi a papírjainkat, megvonja tőlünk uzsora-kölcsöneinek áldásos jótékonyosságát, arra figyelmeztet bennünket, hogy Ausztriának adósai vagyunk, viselkedjünk hát vele szemben illedelmesen, felmondja a barátságot, biztosít bennünket változatlan közömbösségéről, súlyosbítva ezt új keletű idegenkedésével, növekedő lenézésével és megtisztelő gyűlölködésével, mi pedig kesergünk, kétségbeesünk, erőlködünk, hogy igazoljuk magunkat, rajta vagyunk, hogy újra vagy talán végre-valahára először, kegyesen észrevegyen bennünket, kelletjük magunkat, epedünk érte, egyre jobban tiszteljük és igazságtalanságáért csak még inkább tiszteljük, verejtékezünk, hogy pártfogására méltóknak mutakozzunk, és viszonzatlan szerelmünkben, egyre több keservvel teli viszonyunkban változatlanul mindig a rövidebbet húzzuk.

Tanulni nem tanultunk tőle, mint a japánok. Nem mentünk el meglesni arzenáljait és főképpen kultúrája arzenálját — hogy viszonyunk: egyenlő fegyverekkel vívott harcz legyen! — ellenben iszonyúan erőlködünk, hogy magunkra irányozzuk a figyelmét, hogy fölébresszük benne azt az érdeklődést, amelyet csak hiúságunk szomjaz és kicsikarjuk elismerését azzal, ami itthon — magától terem.

Például: nem a készültségünkkel, ami nincs, nem az erőnkre támaszkodó önérzetünkkel, amely még csak a jövő zenéje, hanem: a tehetségeinkkel.

És mikor az aggkorában meggyöngült elméjű Björnson, veszekedési mániájában felbőszülten ekhózta azokat az ostobaságokat, amelyeket ellenségeink adtak a szájába, mi nem neveltük ki a tudatlanságban megőszült népéletrajzoló rémes tájékozatlanságból eredő okvetetlenkedését, komikus haragját és puffogó szavait, mi csak lamentálni tudtunk azon, hogy egy ilyen nagy elme, noha egy cseppet se ismer, ennyire félreismer bennünket, egymást okoltuk a dementia senilisbe jutott öreg ember eltévelyedéséért, ádázódtunk, hogy mindez semmit sem von le azokból a halhatatlan irodalmi érdemekből, amelyeket a német kiadók az ő safe depositjaként őriznek, tiszteletünk csak növekedett iránta, minél nagyobbakat rúgott a magyarságon, annál inkább növekedett, azért ő nekünk mégis csak a „norrég óriás” maradt; mióta ok nélkül tombolni kezdett, nekünk óriásibb volt, mint valaha.

Nem is illett volna, hogy nagyságának a méreteit vizsgálgassuk. Ehhez jobban kellett volna emlékezni a színdarabjaira és jobban kellett volna ismerni egyéb munkáit. De az emlékezetünk sohasem volt jó és a sokat olvasás soha se volt kenyerünk... hát csak inkább elismertük, hogy ő az utolsó igazi próféta és hosszasan el-elkeseregünk azon, hogy ez egyszer, véletlenül éppen a mi rovásunkra téved.

Imponált nekünk, hogy a szava olyan messzire elhallatszott. Irigyeltük. És egy kis eszmetársulással eszünkbe jutott, hogy: íme, a magyar íróknak soha se volt ilyen világraszóló tekintélyük! ... De hát honnan is van az, hogy a külföld fordításban sem akarja észrevenni, nem becsüli meg és nem olvassa a mi íróinkat? Akiket különben mi magunk se becsülünk meg eléggé.

II.

Keserű igazság, de igazság, hogy a külföldnek soha se kellett a magyar írók. Mert hogy mindenütt akadtak írástudók és más finom lelkű emberek, néhol sokan, akik érdemök szerint méltatták Petőfit, Aranyt, Madáchot, ez még nem *a külföld*. A külföld: a külföldi nagyközönség.

Ez, valljuk meg, soha se méltatta a mi legnagyobbjainkat sem. A mi büszkeségeink soha se váltak a külföldi nagyközönség előtt jól ismertté, népszerűvé, igazán „világhírű”-ekké; nevök soha se lett olyanná, amelyet millió és millió külföldi, minden kabátos ember, minden újságolvasó ismer; munkáikat csak a legműveltebbek olvasták el, könyveik fordításait soha se vásárolták sok példányban. Jókait minden európai nyelvre lefordították; de munkái Németországban se leltek annyi olvasóra; amennyire sok igen közepes író, és Franciaországban soha se érték meg két kiadást, ami azt jelenti, hogy ezer vevőre nem találtak.

Hogy régebben így volt, ennek a jelentőségét még sokféle magyarázattal kibővíthetjük. Régente a propagálás eszközei primitívek voltak. Nagyjaink nem igen találtak elég jó fordítókat. Ország és ország közt nem volt olyan élénk az összeköttetés, mint ma. Nagyobb volt az exkluzivitás, az idegenkedés a más nyelven író jelesekkel szemben.

Be azóta nagyot változott a világ. És mégis, Mikszáth-tal ugyanaz történt a külföldön, ami Jókával.

Pedig a nagyközönség ma már mindenütt olvassa az idegen írókat is. Az orosz, az északi, az olasz, a spanyol íróknak temérdek olvasójuk van minden országban (a francia, angol és német írókról nem is szólva). Kis nemzeteknek is vannak világhírű, mindenféle na-

gyon olvasott íróik. Van még a lengyelnek is; csak éppen a magyarnak nincs.

Mit tudnak ezek a külföldi írók: a svédek, a norvégek, a hollandok, a dánok, a lengyel Sienkievic — aki például meglehetősen másodrangú munkával hódította meg az egész világot — mit tudnak mindannyian, a mit a magyar írók nem tudnak?

Nemzeti elfogultság szól belőlünk, amikor azt állítjuk, hogy: pedig nekünk is vannak olyan íróink, akik kiállják a versenyt a népszerű külföldiekkel?

Még inkább feltűnő ez a jelenség, ha egyfelől az irodalom mai munkásságát, másfelől az íróknak a nagyközönséghez való viszonyát tekintjük.

Az irodalom világszerte a korszakonként el-elmúló, majd újra meg újra jelentkező dekadencia tüneteit mutatja. Az élő írók között igazi nagyságok, akik előtte járnának koruknak és meghatározott eszmények felé vezetnék a szellemi világot, nincsenek. Az utolsó ilyen nagy író Tolsztoj volt (minden nagy tévedése, minden fanatizmusa, minden — kellő tudás hiányából eredő — naivitása ellenére).

Bizonyára vannak a mai irodalomnak is kitűnő, sőt nagyinak nevezhető írói. De a nagyokként emlegetett írók legtöbbje, noha világhírnek örvend, csak talmi nagyság.

És mégis olyan sikerben van részük, aminőről az igazán nagy elődök nem is álmodhattak.

Nevük olyan általánosan ismertté vált, könyveik olyan példányszámban fogynak el, akkora olvasóközönségre tettek szert, hogy a múltban hiába keressünk hasonló példákat.

Igaz, hogy eleve, az anyanyelvükön is nagyobb olvasóközönséghez szólnak, mint a mi íróink. Igaz, hogy a reklám ma már az irodalomban is rendkívüli

szolgálatokat tesz. Igaz, hogy ezeknek a talmi nagyságoknak meglehetősen segítségére van a külföldön egyre növekedő szellemi csereforgalom.

De miért, hogy a velők való versenyben a mi jeleseink ma sem tudnak érvényesülni?

III.

Miért nem érvényesülnek a mi jeleseink a külföldön? Miért nem kell a külföldi nagyközönségnek a magyar író, és éppen csak a magyar író nem, a legnagyobbjaink sem? — erre a nem minden érdekesség nélkül való kérdésre, amely egyébként inkább csak a hiúságunkat izgathatja és sokkal kevésbé az önértünket, már többször lehetett hallani vagy olvasni olyan feleleteket, amelyek nyilván nem állhatnak meg.

Sokan így okoskodtak:

— Kevesen vagyunk magyarok, a nyelvünket magunkon kívül senki se ismeri, jeleseink többnyire rossz vagy gyöngé fordítókra találtak, akik nem tudtak róluk hű képet adni, valójában a tolmácsolás után is ismeretlenek maradtak, és bizony még sokáig tarthat, amíg a kényelmes és minden idegentől húzódozó más nyelvű olvasó alaposan megismeri, következésképpen méltatni tudja őket.

Erre az okoskodásra a tapasztalat alaposan ráczáfol. De hiszen a lengyel nyelvet se beszéli és érti senki a lengyeleken kívül és azért még a meglehetősen másodrangú Sienkievic is meg tudta hódítani az egész világ olvasóközönségét! A dán is kicsiny nemzet; a dán írónak se könnyű a külföldre eljutnia és a fordításban is meghódítania az idegen olvasót, de azért a kitűnő Jacobsent mégis minden nyelven olvassák!

Mások, a kishitűek hamarosan elhitték, amit osz-

trák szomszédaink találtak ki — ha nem is éppen az osztrák közvélemény, de azok az osztrák írók és újságírók, akiknek erre a közvéleményre a legnagyobb hatásuk van, noha a világirodalomban teljességgel nem tartoznak a világító fáklyák közé —:

— Hja, a magyar irodalom még nincs azon a fokon, amelyen már méltó volna a külföld érdeklődésére!

De hiszen a külföld nem szokott fukarkodni érdeklődésével olyankor sem, amikor kétségtelenül közepes irodalmi termékekről van szó! Egész sereg francia, angol és német írot nevezhetünk meg, akiknek a munkáit idegen országokban is mohón olvassák, jóllehet kétségen kívül minden tekintetben jelentéktelenebbek, mint a mi nagyjaink — és ezt még a rosszakaratú elfogultság se tagadhatja.

Ez is, mint amaz, elfogadhatatlan magyarázat. És a hasonló tartalmú megjegyzésekkel nem érdemes bővebben foglalkozni, vagy pláne, példákra hivatkozva vitázni.

Mindamellettt kell valami okának lennie, hogy íróink a külföldön nem tudnak tért foglalni. Mi ez az ok?

Ezt úgy tudhatjuk meg, ha először megfigyeljük: melyek azok a külföldi munkák, amelyek hazájukon kívül, fordításban is népszerűekké tudtak válni, és másodszer, összefoglalva ezeket a megfigyeléseket, megkeressük: mi a közös vonás azokban a művekben, amelyek idegen országokban is meg tudták szerezni a nagyközönség kegyét?

Példák emlegetése nélkül is meg lehet állapítani a következőket:

Az angol írók java a legtöbbször nem is jut el a kontinensre. Míg a Conan Doyle-féle ponyvairodalmat

és a Rider Haggard-féle, enyhén szólva alig közepes regényírókat temérdek francia, német és minden nemzetbeli olvassa, a kiváló angol írókat vagy le se fordítják idegen nyelvekre, vagy nem igen veszi észre a külföldi közönség. Az igazán kiválók közül mostanában csak az egy Kiplingnek sikerült külföldön is népszerűvé válni.

A francia irodalom exportálja a legtöbbet. De míg számtalan francia irodalmi iparos van, akiknek a munkáit a világ minden részében ismerik és élvezik, mindig van a francia irodalomban több elsőrangú író, akiket a külföldi nagyközönség egyáltalán nem ismer, akiknek a munkái soha se jelennek meg idegen nyelven, vagy ha kivételesen le is fordítják ezeket, a külföldön könyveik nem hatnak.

Az orosz írók közül már a gyöngébbek is nagy közönségnek Örvendtek az egész világon, amikor a leg-hatalmasabbak egyikét, Goncsárovot, végre fölfedezték a németek meg a francziák, és fordítgatni kezdték — eleinte csak kivonatossan.

Az északi írókat mindenfelé olvassák. De vannak kitűnő északiak, akik a hazájukon kívül majdnem egészen ismeretlenek maradtak, noha értékesebb dolgokat alkottak, mint sok honfitársuk, akik mindenütt népszerűek.

A ma élő olasz írók közül a legkülönbet, Vergát, nem ismerik olyan sokfelé és távolról sem oly jól, mint a meglehetősen jelentéktelen D'Annunziot és több más' olasz középszerűséget. Alarcont, az újabbkori spanyol irodalom legnagyobb alakját, csak a halála után kezdték az idegen országokban is megismerni, míg igen harmadrangú spanyol írók már a föllépésük idején népszerűekké váltak a külföldön is.

A német íróknak végül igen nagy közönségük van

mindenfelé, ahol németül beszélnek, de fordításban csak kevesen váltak közülök idegen földön is ismeretké. És ez a kisebbség véletlenül nagyobbrészt nem a legjobb íróikból került ki.

Mi következik ebből?

Az, hogy nem a lefordított munkák értékétől függ, ellenkezőleg, az író irodalmi fajsúlyától teljesen függetlenül történik, hogy az idegenben is bemutatott munkát és íróját a külföldi közönség megkedveli-e. Az idegen országokban népszerűekké válhatnak nemcsak a kitűnők; hanem a középszerűségek, sőt a csak félig-meddig írók is. Máskor a legkülönbet se veszi észre, vagy ha kivételesen el is olvassa, nem tudja méltatni a külföldi közönség. Az idegenben nem méltatott kitűnőek száma igen nagy; azoké, akik nem érdemelnek különösebb figyelmet s a külföldön mégis népszerűekké válnak, még nagyobb.

Ide ha nem az író értékétől függ, mitől függ hát, hogy az író meg tudja-e hódítani a külföldet is?

Erre már nem olyan könnyű a felelet. És alighanem tévednek azok, akik erre a kérdésre egy mondatban akarnak megfelelni.

Minden arra vall, hogy a sok különböző — és nem csupán értékre különböző — író, aki népszerűséget tud szerezni idegen országokban is, ezt a sikert különböző eszközökkel, ha nem is minden esetben más eszközzel éri el.

Bizonyára nagy szerepe van itt például az exotizmus már több mint száz esztendő kultuszának. A külföldi népszerűség megszerzésében, úgy látszik, jelentékenyen segíti az író, ha — akármekkora erővel, néha talán minden művészet nélkül — új, teljesen ismeretlen világokat tár fel az olvasónak. Ezt nemcsak földrajzi vagy ethnografiai értelemben kell venni; nem-

csak azokról az új világokról van szó, amelyeket az etimológia és a folklóre fedez fel. Az új világ lehet a közönséghez igen közel eső: az előbb észrevétlenül élőknek valahol a szomszédságban rejtőző világa, amelyre az író megfigyelései kezdik ráirányozni a sokaság figyelmét. Sőt lehet az új világ a történelemnek valamely már elfelejtett korszaka is, amely — talán a politikai vagy a társadalmi viszonyok bizonyos hasonlóságainál fogva — már korábban, az író fölfedezései előtt is, izgatni kezdte a jelen érdeklődését.

Nagyon segítheti az írot a külföldi siker megszerzésében, ha megfigyelő tehetségével olyan társadalmi rétegek vagy olyan küzdő táborok élete felé fordul, amelyeknek a sorsa világszerte a leginkább érdeklő az olvasók nagy tömegét.

Nagyon segítheti, ha a legújabb eszme-áramlatok slepp-hordozójává szegődik.

De a legjobban segítheti, ha a szónoktól ellesett fogással pótolja, ami belőle, az íróból, talán hiányzik, és nem arról meg nem úgy igyekszik írni, ami őt a leginkább érdeklő és ahogyan az isten tudnia adta, hanem olyan tárgyakról és olyan módon, olyannyira a nagytömeg szája-ízéhez alkalmazkodva szól — talán minden eredetiség nélkül — amely tárgyak a sokaság előtt a legérdekesebbek, és amely előadásmód lehetővé teszi, hogy őt minél nagyobb tömeg érthesse meg és minél könnyebben.

Az eszközök, amelyekkel nagyon különböző erejű írók idegen országokban is meg tudják szerezni a népszerűséget, mások és mások. De ha nem hagyjuk tekinteten kívül azt a kérdést sem, hogy az ilyen nagy-sikerű munkák milyen fogadtatásban részesültek ott-hon, az író hazájában, úgy találjuk, hogy az idegen földön is népszerű munkáknak a sorsában van ezenkívül még egy másik közös vonás is.

Az, hogy mindezek a munkák, mielőtt népszerűségre vergődtek a külföldön, valamennyien, kivétel nélkül, nagy feltűnést keltettek és rendkívüli sikert arattak otthon, az író hazájában is.

Olyan esetre, hogy a siker a külföldön kezdődött volna, nincsen példa.

És úgy látszik, az, hogy az író a hazájában már megszerzett nagy siker morális erejével induljon el az idegen országok kegyének meghódítására: alapföltétele, *conditio sine que non*-ja a külföldi népszerűségnek.

A hazai elismerés, a hazai reklám ajánlása nélkül a külföld még soha egy író t se tett nagygyá. Ezt az ajánlólevelet, ezt a jótállást megköveteli. Figyelmének és bizalmának egy csekély részével se ajándékoz meg senkit, aki mikor megjelenik előtte, nem hivatkozhatik tulajdon népének hódolatára. Egyszerű vendégként se ereszti be magához azt, aki a maga hazájában nem tartozik az irodalmi előkelőségek közé. Legalább is irodalmi gróf legyen otthon, akinek csak egy pillanatnyi figyelmet szentéi.

És figyelmét, elismerését mindig, kivétel nélkül, csak a hazai jótállás erejéig utalványozza. Mindenkinek csak annyi hitele van előtte, ameddig otthon „jó” a vendég.

A mi kedvünkért nem tesz kivételt. Ellenkezőleg: irántunk a legbizalmatlanabb. Velünk szemben — politikai intrikák sugalmazására hallgatva — csupa előítélet.

Már most, ha ebben a tekintetben soha sem változó — és minden egyes esetben meggyőződhetünk róla, hogy csak olyanokat ünnepel, akiknek otthon már nagyobb ünneplésben is volt részük — hogyan várhatjuk, hogy kegyével halmozza el a mi Íróinkat, akiket mi magunk se becsülünk meg eléggé, hogy népszerűek legyenek a külföldön azok, akik itthon sem igazán népszerűek?!

Van a mi íróinknak nagy hazai reklámjuk, megszire hangzó, imponáló sikerük, van elég nagy közönségük és egy egész ország hódolatának mondható igazi elismerésük?!

A legnagyobbjainknak sincs. A legnagyobbjaink is hidegen hagyták az ország lakosságának túlnyomóan nagy részét, még a legműveltebb elemek majoritását is, mert itt az irodalom még a műveltebbek majoritásának is Hekuba. A főnemességnek, a dzsentrinek, a honorácziórok nagyobb részének, a polgárságnak, — a szegényebbek világáról nem is szólva — mondhatni: a műveltebb férfiak kilenczvenöt százalékának soha se kellett a magyar irodalom; nálunk csak a műveltebb asszonyok, leányok és fiatalemberek egy kis töredéke olvasta a mi íróinkat. Újabban már az utóbbiak se olvasnak, s ha a zsidóság egy része nem gyarapította volna valamelyest az „olvasóközönség”-et, ilyenről talán nem is lehetne beszélni. A legnagyobbjainknak se voltak soha igazán nagy sikereik, igazán nagy közönségük.

Vessünk egy pillantást azokra a statisztikai adatokra, amelyek kimutatják, hogy ma több mint harmincz olyan orosz író van, akinek a munkái fejedelmi vagyonként jövedelmeznek, — képzeljük el ebből, hogy ennek a „barbár” földnek az írói mekkora közönségnek szólnak otthon is, — jusson eszünkbe, hogy a mi nagy Jókaink, a legnagyobb magyar irodalmi dicsőség szerencsés birtokosa, miután egy életen át maga volt a megtettesült szorgalom, aggságában kénytelen volt akkordmunkával keresni meg a kenyerét — és azután ne csodálkozzunk, ha a külföld ma se akarja elhinni, hogy igenis vannak íróink, akik méltók volnának kegyes figyelmére, amelylyel különben többször tiszteli meg az érdemetlent, mint az igazán nagyot.

A KRITIKA JOGA.

I.

Sardou utolsó színdarabjának fél-sikere vagy inkább balsikere után bepörölte a párisi „Matin” czdmü újságot, mert bukását vagy sikerének megrövidülését annak tulajdonította, hogy az óriási publicitásu „Matin” már az előadás előtt gáncsoló, gúnyos, „levágó” bírálatot közölt az új színdarabról. Egy Picard nevű színműíró, akivel szemben a „Matin” hasonlóképpen járt el, okult Sardou példáján s szintén kártérítést követelt a „Matin”-tól, pör útján, mint Sardou. Végül Alvarez, a párisi Nagy Opera híres tenorja, egy másik újságnak a referensét pörölte be, amiért ez a zenekritikus azt írta, hogy Alvarez „állandóan hamisan énekel”. Alvarez ügyében a bíró hamarosan ítélt: ezeröttszáz frank kártérítésre kötelezte a zenekritikust, aki ezután bizonyosan óvatosabb lett annak megállapításában, hogy ki és mikor énekel hamisan.

Mikor ezek a pörök megindultak a francia napilapok sokat írtak „a kritika jogá”-ról. És abban az egyben mindenesetre igazuk volt, ha sokat foglalkoztak a dologgal, mert ez a kérdés csakugyan megérett a tüzetes tárgyalásra. De a kérdésnek nem a lényege foglalkoztatta őket; csak a részletkérdéseken nyargaltak. Ami a földolgot illeti, hallgatag arra az álláspontra

helyezkedtek, hogy a kritika jogát nem korlátozhatja semmi. Érthető, mert hiszen a sajtó hatalma éppen azon alapul, hogy mindenkivel és mindennel szemben kritikát gyakorol; természetes tehát, ha nem akarja megengedni, hogy ehhez való „jogát” vita tárgyává tegyék (amint például az egyház sem engedte meg a dogmák vitatását), mert hiszen ennek a kérdésnek a pusztá feszegetése is mélyen belevág az érdekébe, s ha eltűri, hogy ebből a „jog”-ából valamit elvitassanak, ez „nem történhetik hatalmi körének jelentékeny csorbulása nélkül. Hanem ezt a kérdést a sajtó mégsem intézheti el „háziilag”. Ma már minden vita tárgya; s akármekkora hatalom a sajtó, mégsem arrogálhat magának minden kiváltságot, s főképpen azt nem, hogy mindazt, ami az ő hatalmi körét érdekli, ki kellene vonni a szabad vizsgálódás és a megvitatás szabadsága alól. Ha a kritika jog, a sajtó jogait is meg lehet kritizálni.

A kérdés megérdemelné, hogy valaki egész térfogatában, minden vonatkozásában, minden oldalról megvilágítsa; annyival inkább megérdemli, hogy néha legalább rövidesen foglalkozzunk vele.

*

Számoljunk le legelőször azzal a részletkérdéssel, amelyet nem minden rosszhiszeműség nélkül helyeztek előtérbe, hogy eltereljék a figyelmet a fődologról.

A „Matin” — a maga érdekében igen ügyesen — azon lovagolt, hogy ő nem köteles alávetni magát annak a régi, álmos szokásnak, amely megelégedett azzal, hogy a bírálatot az előadás után közölte. Nem köteles respektálni a színházigazgatóknak azt a felfogását, hogy a főpróbára meghívott sajtónak az előadás részleteiből a bemutató est előtt semmit sem szabad elárulnia s különösen nem szabad előre leteremtenie az

új darabot. Nem köteles tartózkodással viszonzni a színházaknak azt a figyelmességét, hogy könnyíteni akarva a bírálók esti munkáján, a sajtót is meghívják a különben zártkörű, „magánjellegű” főpróbára. Az előrebíralás jobban megfelel az ő céljainak; az újságírás fejlődése ma már megkívánja, hogy szakítsanak a hagyományos szokással. Ha a színházaknak ez nem tetszik, hát ne hívják meg a főpróbára a sajtó képviselőit. Neki joga van kritizálni, előbb csak úgy, mint utóbb; semmi köze a színházak és a szerző érdekéhez, ami pedig az illendőséget illeti, ezen túteszi magát, a közönsége érdekében, mert neki csak egy célja van: az, hogy minél gyorsabb és minél teljesebb információt nyújtson.

Nem mondta meg, de sejtette — és ez a „fejlődés” előre látható — hogy előre fog bírálni akkor is, ha nem hívják meg a főpróbára. Mindig fog találni másolót, színházi tisztviselőt, sűgőt vagy színészt, akinek az indiszkrécziójából előre megismerheti és előre megbíráhatja az újdonságot; módját fogja ejteni ennek még akkor is, ha a szerző szakácsnéjától kell megszereznie az új darab kéziratát. Neki joga van a bírálat-hoz, előbb csakúgy, mint utóbb; hogy honnan szerzi meg az ehhez szükséges tájékozódást, ez már az ő dolga.

A bíró persze nem tehetette magáévá ezt a felfogást, s ha méltatta is a „Matin”-nek a „fejlődés” és a „haladás” érdekében kieszelt újítását, nem helyezkedhetett arra az álláspontra, hogy a „Matin” reformjának hirtelen megvalósításával csak az illendőséget sértette volna. Végre is kétségtelen, hogy ha egy példátlan reklámmal dolgozó s ennek következtében példátlanul nagy közönségnek szóló újság már előre sűjtő bírálatot közöl valamely új színdarabról, ezzel igen sok

embert elriaszt ennek a színdarabnak a megtekintésétől, tehát kiszámíthatatlan anyagi kárt okoz a szerzőnek, s a színháznak se használ. És ha a színház nem is panaszkodhatok, mert a „Matin”-nek a főpróbára való meghívásával ő maga mulasztotta el a tulajdon érdekének megvédését, Sardou joggal mondhatta, hogy viszont neki semmi köze ahhoz, hogy mit kivan az újságírás fejlődése s mit kivan a, minél gyorsabb információt mohón kereső olvasóközönség, sőt ahhoz sincs köze, hogy kiket hí meg a színház a főpróbára, — mindez nem ok rá, hogy önkénytelen legyen eltérni az anyagi megkárosítást.

De az előrebíralás kérdése csak jelentéktelen részletkérdés. Napi kérdés, amelyet néhány bírói ítélet bizonynyal hamarosan meg fog ölni. Ha a bíró hasonló esetekben háromszor vagy négyszer busás kártérítésre fogja ítélni az előre bíráló újságot: az újságok fűtyölni fognak az újságírás fejlődésének a szükségeire és úgy le fognak tenni a reformról, mintha a „Matin” semmit se szólt volna. Ha pedig az történik meg gyakrabban, hogy egyik-másik bíróság annak a felfogásnak ad igazat, a mely az előrebíralást megengedhetőnek tartja: a színházak meg fogják szüntetni a főpróbákat vagy pedig a szerző fog szerződés útján gondoskodni arról, hogy anyagi érdekeiben a főpróbák szokása ne károsíthassa meg. Mindenesetre meg fogják találni a módját annak, hogy, ha az újságok előre is közölhetik a bírálatot, ezt csak nagy anyagi áldozatok árán, indiszkrécziók megkerítésével tehessek, ami mindenesetre csökkenteni fogja az újságok ebbeli buzgalmát. Szóval, mihelyt akár a színház, akár a szerző nem nyújt rá módot, hogy az új színdarabot az újságok előre megismerhessék, az előrebíralás kérdése azonnal elintéződik és pedig nem úgy, ahogyan ezt a „Matin” állásfoglalása jósolta.

Az igazi, a jelentőséges, a jövőre is kiható, a kon-
troverziák elkerülése végett, a mindegyre nagyobb kom-
plikációk kiküszöbölése céljából minél hamarább és
okvetetlenül megoldandó kérdés az, hogy csakugyan
semmi se (korlátozhatja-e a kritika jogát? — és igaza
volt-e íá „Matin”-nek, amikor azt mondta, hogy: neki
semmi köze a színházak és a szerzők érdekéhez, vagy
nem volt igaza és bizony köteles ezt az érdeket respek-
tálni?

Régeinte soha senkinek se jutott eszébe a kritika
jogát vitatni. De régeinte nem is fordultak elő hasonló
esetek, mondhatni: visszaélések.

Ha pedig ez a kérdés azelőtt soha se merült fel,
ebből nem következik az, hogy ez a kérdés már régen
el van döntve, ez a kérdés nem kérdés és hogy a kritika
joga korlátlan, ez vitathatatlan, szent dogma volna,
amely „ne nyúlj hozzám”. Csak az következik, hogy:
azelőtt ezt a kérdést nem volt érdemes fölvetni.

Igenis, ezt a kérdést a gazdasági élet komplikációi
vetették felszínre.

Ameddig az irodalmi produktum nem képviselt
akkora anyagi értéket, hogy fogadtatása, kedvező vagy
nem kedvező megítélése, szerencséje vagy balszeren-
cséje nevezetes anyagi különbséget jelentett volna,
ameddig tehát a kritika, ha még oly nagy erkölcsi kárt
is, de csak jelentéktelen, szóra se méltó anyagi kárt
okozhatott a szerzőnek: ezzel a kérdéssel nem volt
értelmes foglalkozni és nem is foglalkoztak vele.

De a gazdasági élet nagy föllendülésével és spe-
cziálisan a színházi iparág csodálatos kivirágzásával
a régi állapot a felismerhetetlenségig megváltozott.

Ma már lehetetlen a gazdasági szempont figyel-
men kívül hagyásával tekinteni az irodalmi dolgokat.

Ma már az irodalmi produktumban is meg kell látnunk a felhalmozott munkát, mely bizonyos anyagi értéket is képvisel s ennek az anyagi értéknek, a jogos tulajdon egy nemének a védelméről semmiféle irodalmi szempontból nem lehet lemondani. Végül ma már különösen az előadott színdarab olyan nagy anyagi értéket képviselhet, hogy az ilyen színdarabnak sorsa a tulajdonosra nézve néha a képzelhető legnagyobb anyagi előnyt, néha a képzelhető legnagyobb anyagi kárt jelenti. És ezt a tulajdont, ezt az értéket respektálnia kell még az irodalom érdekeinek is, mert még ezek se állanak fölötte a tulajdon törvényének, amelyen az egész mai társadalom berendezkedése alapul és nyugszik, ha már kissé inog is. De különösen meg kell védeni ezt a tulajdont, ezt az értéket akkor, amikor ezt nem is az irodalmi érdekek veszélyeztetik, hanem csak az irodalmi érdekek hangoztatásával rosszhiszeműen visszaélő, álcázott magánérdek, amely az igazság szavaival való játékot, képmutató módon és nagyképűsködve, csak a tulajdon céljaira használja,

Rendet kell teremteni ebben a káoszban — akár milyen nehéz itt rendet teremteni — legalább is olyan rendet, aminőnek egyebekben örvendünk.

Mik ennek a nehézségei és hol kereshetjük a káoszból kivezető utat?

II.

Az elmélet azt mondja:

— Természetes, hogy a kritika jogát nem korlátozhatja semmi. Azt a szabadságot, hogy gondolkozzam, senki se veheti el tőlem. És minden gondolatom kritika. Hogy gondolataimat szabadon közölhessem másokkal is: ez azoknak az emberi jogoknak egyike, amelyek egyáltalán nem vitathatók azóta, amióta a világ nem csupán satrapákból és rabszolgákból áll. A szabadság

itt kezdődik. A szabadságok elseje: a gondolat szabadsága. És mindjárt másodika: a sajtószabadság. Nemcsak az egyén joga, hanem egyszersmind a közszabadságok egyik biztosítéka, hogy gondolatait mindenki szabadon terjeszthesse, sajtó útján, a nyomtatott betűvel is. A kritika joga? Ez nem kérdés. Persze hogy korlátlan! Ez a sarkigazságok egyike.

De a gyakorlat így szól:

— Mindaz, amit az elmélet mond, nagyon szép. Nagyon szép és nagyon szükséges. És legnagyobbbrészt megtámadhatatlan. Csak egy szó nem szép abban, amit mond: a korlátlanság. Semmi se korlátlan — a világegyetemet kivéve. Gondolataimat szabadon közölhetem másokkal, de azért, ha megsértem valakinek a becsületét, a bíróság mégis elítéli, még olyankor is, amikor az illető megítélésében igazam van. Gondolataimat szabadon terjeszthetem sajtó útján, de ha olyan diffamáló állítást nyomtatok ki valakiről, amelyet nem tudok bebizonyítani, becsuknak, mint rágalmozót. A társadalom tehát megvédi az egyest úgy anyagi, mint erkölcsi érdekében, a gondolat- és sajtószabadság ellenére is. És ez még nem minden. A civilizáció nyomán előkerülnek az ipar meg a kereskedelem és így vagy ilyenformán alkudoznak: „Nincs tiszteletreméltóbb valami, mint a gondolat- és sajtószabadság!... Isten mentsen, hogy bíráló szóval illessük! De ha a társadalom nem véd meg bennünket ennek a hatalomnak, ennek a mindenhatóságnak a könnyen elképzelhető túlkapásai ellen, akkor — nincs ipar és kereskedelem. Mert a mi szabad mozgásunk, sőt megélhetésünk a belénk vetett bizodalmon alapszik, és ha ezt az ilyen túlkapás könnyen és büntetlenül megrendítheti, akkor jobb, ha hozzá se fogunk a munkához vagy a vállalkozáshoz. Szívesen elismerjük tehát a bírálat korlátlan jogát, de

arra kérjük a társadalmat, adja meg nekünk azt a koncessziót, hogy a mi dolgainkról a bírálatban ne lehessen szó, módolja ,ki nekünk a gondolat- és sajtószabadságtól azt az engedményt, azt a kiváltságot, hogy a mi működésünkre a fölötte tisztelt bírálat ne terjedhessen ki és jóhírünket nemcsak a ráfogás, hanem még a leszólás és a lekicsinylés ellenében is csakúgy megvédhesse a társadalom, mint egyéb tulajdonunkat. Mert csak ezzel a föltétellel lehet ipar, e föltétel nélkül nincs kereskedelem.” És ebbe a megalkuvásba belement a társadalom, hogy lehessen ipar és kereskedelem. Már pedig ez is csak korlátozása a kritikának, úgy-e?!

Az elmélet természetesen ragaszkodik az igazához, de a gyakorlat is meg tudja védeni a maga igazát. És ha ön elhíreszteli a városban vagy kiírja az újságba, hogy X. Y. suszter mindig rossz cipőt készített önnek vagy hogy N. N. kereskedő silány portékát árul, a suszter meg a kereskedő beperlik önt és ön hiába akar bizonyítani, a pör vége az lesz, hogy önt kártérítésre ítélik, mert önnek nem szabad rontania a suszter vagy a kereskedő üzletének jóhírét, noha ön nemcsak veleszületett bíráló jogával, a gondolatközlés és a sajtó szabadságával élt, hanem még hozzá külön jogot váltott erre a bírálatra, amikor pénzt adott egy olyan tárgyért, amelyet nem tud használni.

Budapesten sokan emlékezhetnek még annak az úrnak az esetére, aki évekig mulatságot lelt benne, hogy nem éppen mélyreható kritikával s kevés komolysággal, ötletesen, de szinte híres felületességgel bírálgatótt „mindent és még egyebeket is”: írókat, tudósokat, színészeket, képzőművészeket, néha politikusokat is, az utóbbiakat a legtöbb szerencséjével, mert az efféle bírálatához tökéletesen elég: a világlátottság és egy pár mu-

lattató ötlet. Egyszer az jutott eszébe, hogy megkritizálja a budapesti vendéglőket. Talán minden dolog közül a gasztronómiához értett a legjobban és ebben a bírálóban sok olyan igazságot mondott el, amelyet akkor Budapesten mindenki tudott vagy — érezhetett. De azt a hibát követte el, hogy megnevezett egy pár budapesti vendéglőt, s valamelyiküket kinevezte a „generálszaft” feltalálójának. Az aposztrofált vendéglős perelt s a bírálót csinos pénzbírságra ítélték — pedig irodalmi működésében talán soha se vezette több komolyság és soha se állott elő általánosabban helyeselt megjegyzésekkel.

Hogy a hasonló példák se nálunk, se másutt nem gyakoriak, nagyon érthető. A bíráló már mindenütt megtanulta, hogy az iparral és a kereskedelemmel szemben óvatosabbnak kell lennie, mint amikor másról szól.

Az ipar és kereskedelem működését nemcsak a ráfogás, hanem a leszólás ellenében is védelmezi a társadalom. Védelmet nyújt másféle munkának is; csak éppen a tudományos, irodalmi és művészeti munkát nem védi.

Miért? Ez a működés nem volna olyan értékes, mint a többi? Ellenkezőleg; értékesebb a többinél. És a bírálóknak sehol sincs akkora hatása, mint ezeken a területeken; többet használhat vagy árthat a megbírálóknak, mint máshol.

Bizonyára itt a legszükségesebb — tehát a legtermészetesebb — a bíráló ellenőrző szereplése. De ez még nem ok rá, hogy a társadalom a tudományos, az irodalmi és művészi munkától megvonja azt a védelmet, amelyet megad az ipari munkának s a kereskedő vállalkozásának.

Számítsuk elithez, hogy a bírálat jogával való visszaélés itt a legkönnyebb. Hogy a kritika álarczát itt ölti a leggyakrabban magára a magánérdek, a tisztességtelen verseny és az alantas boszúállás.

És ezt a visszaélést nem lehetne meggátolni vagy legalább megnehezíteni, csak azért, mert tudományos, irodalmi és művészi munkáról van szó, amelynek a kritika természetes ellenőrzője?! Hiszen a nagyobb javak és értékek még gondosabb védelmet kívánnának! És akármilyen kívánatos itt a bírálat lelkiismeretes szereplése, semmi ok sincs a védelem megtagadására, mihelyt könnyű megkülönböztetni az igazi bírálatot a bírálat álarcza alá bújt érdektől.

De hát ez rendesen nem könnyű. Az érdekek van gondja rá, hogy amikor a bírálat maszkját használja, nehezen lehessen leálcázni. Semmi se könnyebb, mint ügyesen tettetni a jóhiszeműt és a bírálót mímelni, amikor valójában csak az érdek, a tisztességtelen verseny vagy a boszúállás szól a képmutatóból. Nem kell ehhez egyéb, csak a közkeletű szólások hangoztatása, a nem őszinte, de annál kategorikusabb nemtetszés kifejezése, egy kis rabulisztika, egy kis frazeológia. A közmondás túloz, mikor azt mondja, hogy nincs könnyebb, mint a hazugot és a sánta kutyát utólélni. De bizony szaladni kell utána! S hazudni könnyebb; nincs könnyebb, mint hazudni.

Azért, ha a társadalom védelmébe venné az effajta visszaélések ellenében a tudományos, irodalmi és művészi munkát is, temérdek pörnek és nagyon bonyodalmas pöröknek néznénk elébe, amelyekben a bíró nem könnyen ismerné ki magát és még nehezebben tudna kifogástalanul Ítélni. Attól a bírótól, akire a társadalom ezt a munkát bízna, azon a készségen és azokon a képességeken kívül, amelyeket minden bírótól

megvárhatunk, rendkívüli tájékozottságot és mindenféle szakmához való hozzáértést kívánna ez a munka. Valósággal specialista bírákat kellene alkalmazni.

Ez az egyik nehézség. A másik pedig: hogy a tudományos, írói és művészi munka védelmének ez a módja nagyon megnehezítené az igazi bírálat fölötté kívánatos működését. Mert hiszen nyilvánvaló, hogy mihelyt ilyen fórumokhoz lehetne folyamodni, ezeket a fórumokat a legjobban azok rohannák meg, akik csak képzelik, hogy sérelmet szenvedtek, akiknek csak fáj a jóhiszemű, a tárgyias, a jogos megítélés — ami végső eredményben csak az igazi bírálat nem igazolható molesztálására vezetne.

Ezzel szemben azonban az is kétségtelen, hogy az igazi bírálatnak magának is érdekében áll, hogy ne íéveszszék össze a kritika álarczába bujt érdekekkel. Az, hogy ilyen is van, sőt orgiákat ül, neki árt a legtöbbet; amikor az utóbbi őt érdemtelenül diszkreditálja, ő maga is kárvallott, nemcsak a lehírelt.

Nagyon valószínű tehát, hogy az igazi bírálat, még a kellemetlen következésnek: a gyakori molesztáltságának eltűrésével is bele nyugodnék, hogy a tudományos, irodalmi és művészeti produkciót ilyenforma védelem sánczolja körül. Nemcsak a produkcióra, rá nézve is fontos, hogy megkülönböztessék attól az ál-bírálattól, amely az ő nevével, hitelével és tekintélyével csak visszaél, nemcsak a produkció, sőt nem is csak az igazság rovására, hanem az ő rovására is.

És annak fejében, hogy megszabadulhat ettől a rá nézve is kártékony, mindenképpen csak ártalmas konkurencziától, talán beleegyeznék abba is, hogy „jog”-a ezentúl ne legyen korlátlan. Például a bírálat hangjának a szabadsága dolgában miért ne tehetne engedményeket?!

Ámbátor, attól fogva, mihelyt nincs visszaélés, ismét nem aktuális többé az az elvi kérdés, hogy a kritika joga korlátlan-e avagy sem? A tudományos, irodalmi és művészi produkció komoly munkásai kétségen kívül maguk is így felelnének erre a kérdésre: ám legyen az, de csakis az igazi bírálattal!

A nehézségek tehát nagyok, de nem leküzdhetetlenek.

Mert elképzelhető a megoldásnak olyan módja is, amely áthidalhatná az elmélet és a gyakorlat között mutatkozó szakadékot. Elképzelhető a megoldásnak olyan módja, amely orvosolhatná azt, amit a gyakorlat panaszol, anélkül, hogy sértené azt az elvet, amelyet az elmélet hirdet, így felelne tudniillik a fölvetett kérdésre: igenis, az igazi bírálat joga korlátlan, de semmi joga a bírálat álarcza alá bujt érdeknek.

Itt is valami olyanforma törvényt kellene statuálni — és nemcsak statuálni, hanem érvényesíteni is — amelyet Deák Ferencz fejezett ki a legrövidebben: „Hazudni nem szabad!”

Hogyan lehet elképzelni erre vonatkozó és ilyen törvényt, egy példa is megvilágítja. A vakmerővé vált ál-bírálatnak egyik legtöbbit használt fegyvere: a ténybeli hazugság. Nem azt mondja: ez a könyv vagy ez a színdarab rossz, én legalább rossznak tartom, hanem azt, hogy: ez a könyv nem kell a közönségnek, ott maradt a kiadó nyakán, vagy: ezt a színdarabot üres nézőtér előtt adják, noha tudja és bebizonyítható, hogy a könyvnek majdnem minden példánya elkelt és hogy a színház mindannyiszor megtelik, ahányszor a leszólt színdarabot adják. De mégis azt mondja, hogy: ez a könyv vagy ez a színdarab nem kell a közönségnek, mert tisztában van vele, hogy ez jobban diszkreditálja a könyvet vagy a darabot s inkább elriasztja a könyv

elolvasásától vagy a darab megnézésétől a később érkező közönséget, mint az ő rosszhiszemű ítélete, vagy legjobb esetben: véleménye. Az ilyen bebizonyíthatóan hazug állítás ha erkölcsi kárt nem is, de — egy kis statisztikával könnyen kimutatható — anyagi kárt okoz a szerzőnek. Miért ne volna ez a tudatos, kártevő hazugság a kártérítés kötelezettségével büntethető?! És miben korlátozná ez az igazi bíráló jogát?!

Szóval a káoszról kivezető utat alighanem mégis csak ott kell keresgélniök a tudományos, irodalmi és művészi produkció munkásainak is, ahol a többiek már megtalálták a modus vivendit. Ítéljen a bíró.

Hogy a tudományos, irodalmi és művészi produkció legjobb munkásai mindig elhanyagolták anyagi érdekeiknek a védelmét és hogy a tisztességtelen versenynyel szemben való védekezésnek ehhez a módjához most is többnyire csak az iparúzó, különösen a nagy iparúzó folyamodnak — ez csak azt jelenti, hogy az igazi művészek többnyire könnyelműek s hogy az iparúzó élelmesebbek.

